

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 811,512,122'255.2+811,161,1'255,2+811,111'255,2 Қолжазба құқығында

**ГАБДКАРИМОВА ГУЛЖАЗИРА САГИДОКАСОВНА**

**Абай өлеңдері түпнұсқа және аударма мәтіндерінің  
мағыналық-құрылымдық сәйкестігі**

8D02302 – Аударма ісі (батыс тілдері)  
Философия докторы (PhD)  
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:  
филология ғылымдарының  
докторы, профессор Жанғара Дадебаев,  
Әл-Фараби атындағы Қазақ  
ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Шетелдік ғылым кеңесші:  
доктор, профессор Динчай Коксал,  
Чанаккале Онсекиз Март университеті,  
(Чанаккале, Түркия)

Алматы, 2026

## МАЗМҰНЫ

|                                                                                                                                                            |            |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>АНЫҚТАМАЛАР .....</b>                                                                                                                                   | <b>3</b>   |
| <b>КІРІСПЕ .....</b>                                                                                                                                       | <b>5</b>   |
| <br>                                                                                                                                                       |            |
| <b>1 ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУ ТЕОРИЯСЫ:<br/>МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ,<br/>ЭКВИВАЛЕНТТІК КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИПТЕРІ<br/>МЕН ДЕҢГЕЙЛЕРІ</b> |            |
| 1.1 Поэтикалық мәтіннің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері және поэтикалық аударманы зерттеудің теориялық-практикалық негіздері .....                      | 13         |
| 1.2 Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесінің ғылыми-теориялық сипаты.....                                                                        | 24         |
| 1.3 Поэтикалық аударма эквиваленттілігінің типтері және деңгейлері ....                                                                                    | 30         |
| Бірінші тарау бойынша қорытынды.....                                                                                                                       | 36         |
| <b>2 АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІН АУДАРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ<br/>ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР, СЕМАНТИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК<br/>ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОЗИЦИЯСЫ</b>                                  |            |
| 2.1 Абай өлеңдерін аударудағы трансформациялар және оның спецификалық аспектілері .....                                                                    | 38         |
| 2.2 Абай өлеңдерін аудару үдерісіндегі семантикалық сәйкестік: поэтикалық мән және тілдік құрылым мәселелері.....                                          | 49         |
| 2.3 Абай өлеңдерінің құрылымдық-композициялық ерекшеліктері және оларды аудару мәселелері .....                                                            | 68         |
| Екінші тарау бойынша қорытынды .....                                                                                                                       | 85         |
| <b>3 АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТҮПНҰСҚА ЖӘНЕ АУДАРМА<br/>МӘТІНДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ<br/>СӘЙКЕСТІГІ: ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ</b>                                    |            |
| 3.1 Абай өлеңдері аудармасындағы прагматикалық бейімдеу: тілдік құрылым және поэтикалық мәнді сақтауға бағытталған аударма стратегиялары.....              | 87         |
| 3.2 Абай өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық (семантикалық) сәйкестігі.....                                                           | 105        |
| 3.3 Абай өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің құрылымдық (структуралық) сәйкестігі .....                                                         | 123        |
| Үшінші тарау бойынша қорытынды.....                                                                                                                        | 144        |
| <br>                                                                                                                                                       |            |
| <b>ҚОРЫТЫНДЫ.....</b>                                                                                                                                      | <b>146</b> |
| <b>ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....</b>                                                                                                                  | <b>149</b> |

## АНЫҚТАМАЛАР

**Диссертациялық зерттеу жұмыста келесі терминдер анықтамаларына сай қолданысқа түседі:**

**Аударма** – бір мәдениеттің мәтінін екінші бір мәдениеттің тілінде бұлжытпай баяндау.

**Аударма үдерісі** – мәтіннің аударылуының кезеңдерінің жиынтығы.

**Аударматану** – аударма теориясы мен практикасы барысында көрінетін ұқсастықтар мен ерекшеліктерді, айырмашылықтар мен заңды құбылыстарды зерттейтін ғылым.

**Генерализация (жалпылау)** – алғашқылардың бірі болып аудармада мағынаны жеткізу қиындықтарын шешу үшін Жорж Мунэн ұсынған, нақты немесе тар мағыналы ұғымды кең, жалпы ұғымға ауыстыру арқылы аударманы мақсатты аудиторияға түсінікті әрі жеңіл етуге бағытталған әдіс, әсіресе нақты балама жоқ немесе аз танымал болған жағдайда.

**Грамматикалық алмастыру** – аударма трансформациясының бір түрі, түпнұсқадағы грамматикалық бірліктің аударма тілде басқа грамматикалық бірлікке алмасуы.

**Дескриптивті эквивалент** – аударматану саласында кеңінен танылған ағылшын теоретигі Питер Ньюмарк 1988 жылы ұсынған, аударма тілінде реалияны, терминді немесе ұғымды оның қызметін, сыртқы түрін немесе мағынасын сипаттау арқылы жеткізетін әдіс, әсіресе аударма мәдениетінде тура баламасы жоқ дәстүр не терминді түсіндіру қажет болған жағдайда қолданылады.

**Дифференциация** – айқындау, яғни семантикалық жағынан аударма мәтінінің мағынасының бөлектеніп, өзгертіп беру трансформациялық әдіс.

**Доместикация** – 1995 жылы америкалық аударматанушы Лоренс Вентути енгізген, түпнұсқа аударма мәтінінің мақсатты мәдениетке, оқырмандарға барынша түсінікті ету үшін бейімделіп аударылуын білдіретін аударма стратегиясы. Түпнұсқаны бастапқы мәдени бояуынан айырады, фореенизацияның оппозициясы.

**Калькалау** – аударма әдісінің бір түрі, түпнұсқадағы лексикалық бірлікті, оның құрамдас бөлігі – морфема немесе сөздерді аударма тіліндегі лексикалық сәйкестіктерге негіздеп аудару.

**Компенсация** – мәтіннің бір бөлігінде жоғалған әсер (мағына, сөз ойыны, стильдік реңк, мәдени астар) аударманың басқа бір жерінде орынды және мүмкін болған жағдайда қалпына келтіріледі. Мысалы, фразеологиялық тіркес немесе оның бейнелілігі жоғалса, сол әсердің баламалы экспрессивті немесе стильдік формасы аударманың басқа бөлігінде қайта жасалады.

**Конкретизация** – түпнұсқадағы сөздің аудармадағы сөзбен сәйкестігі болмаған және тіл ерекшелігі болған жағдайда қолданылатын аудару әдісі, яғни трансформация.

**Көркем аударма** – көркем шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем шығармашылықтың бір саласы.

**Құрылымдық сәйкестік** – аудармада бір тілдегі сөйлем немесе мәтіннің грамматикалық және синтаксистік құрылымын басқа тілде өзгеріссіз жеткізу.

**Мағыналық сәйкестік** – аудармада бір тілдегі мәтіннің негізгі идеясын, ойы мен мазмұнын басқа тілге өзгермей жеткізу.

**Нақтылау** – алғашқылардың бірі болып аудармада мағынаны жеткізу қиындықтарын шешу үшін Жорж Мунэн ұсынған, жалпы ұғымды тар немесе нақты ұғымға ауыстырып, оған детальдер қосу арқылы аударманы дәлірек және әсерлі етуге бағытталған әдіс.

**Өлең** – адам сезімін, ой-пікірін, табиғат көріністерін немесе қоғамдық өмірді сөз арқылы көркем әрі музыкалық ритммен жеткізетін әдеби шығарма.

**Поэтикалық аударма** – бір тілдегі өлеңді немесе поэзиялық шығарманы екінші тілге құрылымын, көркемдігін және мазмұнын сақтай отырып аудару.

**Прагматикалық бейімдеу** – мәтінді немесе аударманы қабылдаушының мәдениеті, дәстүрі, тілдік нормалары мен оқырманның түсіну деңгейіне сәйкес келтіру арқылы өзгертіп жеткізу.

**Реалия** – белгілі бір халықтың/ұлттың мәдени, тарихи-әлеуметтік, тұрмыстық, салт-санасы, дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына қатысты өзге тіл мен мәдениеттерде толық немесе тікелей баламалары жоқ тілдік бірліктер.

**Семантикалық бұрмалау** – бұл аудармадағы түпнұсқа мәтіннің мағынасы өзгеріп, берілетін ақпарат дәлдігін жоғалтады, мазмұны өзгереді немесе мағынасы бұрмаланып, дұрыс емес реңкке ие болады.

**Талдау** – 1) немесе анализ, ғылыми тұжырымдарды зерттеуде қолданатын әдіс, 2) екі мәтінді әр түрлі аспекттен қарастырып салыстыру.

**Транскрипция** – көбінесе жалқы есім, географиялық атаулар мен реалия сөздер аудармасында қолданылатын түпнұсқа тілдегі сөздің дыбыстық тұлғасын аударма тілінің фонетикалық қағидаларына сүйене отырып, барынша ұқсас жеткізу.

**Транслитерация** – сөздің бастапқы мәтіндегі жазылу тұлғасын аударма тілінің әліпбиімен барынша ұқсас, жуықтап жеткізу.

**Трансформация** – латын сөзінен алынған «*transformatio*» сөзі «*қайта өзгерту*» мағынасын білдіреді, *transformare* етістігі өзгерту, қайта жасау және аудару мағыналарын береді.

**Түпнұсқа** – әдеби шығарманың автор өзі жазған төлтума қолжазбасы, яғни автордың өз қолынан шыққан нұсқасы.

**Форенизация** – 1995 жылы америкалық аударматанушы Лоренс Венути енгізген, түпнұсқа аударма мәтінінің мәдени реңкін барынша сақтап аударуға бағытталған аударма стратегиясы, доместикацияның оппозициясы.

**Функционалды эквивалент** – аударматану саласында кеңінен танылған ағылшын теоретигі Питер Ньюмарк 1988 жылы ұсынған, түпнұсқа мәтіндегі бірлік аударма тілінде сол мәдениет пен мәнмәтін аясында сол қызметті атқаратын ұқсас ұғым арқылы беріледі. Демек, тура мағына емес, түпнұсқаның коммуникативтік әсері мен қызметі сақталады.

**Эквивалент** – бір сөздің немесе сөз тіркесінің екінші бір тілдегі дәлме - дәл формасы.

## КІРІСПЕ

**Зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Қазіргі кезеңдегі ұлттар арасындағы рухани қарым-қатынастың дамуы, халықтар арасындағы экономикалық, саяси, мәдени және әдеби байланыстардың ауқымының кеңеюі аударма ісінің ілгерілеуі мен білікті мамандарды ғана қажет етіп қоймай, сонымен қатар аударма қызметінің көптеген зәру мәселелерін арнайы зерттеп, шешуді талап етіп отыр. Тәуелсіз Қазақстанның әлемдік аренадағы орнының нығаюы ақпарат алмасуға, тіл және аударма мәдениетін арттыруға да тәуелді. Осы орайда заман талап етіп отырған аударма саласының, көркем аударманың көкейкесті мәселелерін арнайы зерттеп, талдап-талқылаудың маңызы зор. Қоғамдағы сан салалы өзгерістер көркем аудармаға да жаңа талаптар мен көзқарастар қалыптастырып отыр. Соның ішінде прозалық және поэтикалық мәтіндердің көркем аударма талаптарына сай түпнұсқаға сәйкестік деңгейін талдап-таразылау аударматану ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Диссертациялық жұмыста қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы поэзиясының орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының сапасы, түпнұсқа және аударма мәтіндердің мағыналық-құрылымдық сәйкестігі мәселелері қарастырылады.

Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының ұлы ақыны ғана емес, әлемдік деңгейдегі данышпан шығармашылық тұлға екендігі қазіргі уақытта ғалымдар тарапынан айтылып жүр. Қазақстан Республикасының Президенті, Мемлекет басшысы Қ-Ж.Тоқаев Абай Құнанбаевтың 180 жылдық мерейтойы аясында жазылған мақалаларында Абай шығармаларының дүниежүзілік мән-маңызы бар екенін үнемі атап өтеді, атап айтқанда «Абай және 21 ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында Абайды әлемдік деңгейдегі ойшылдармен бір деңгейде қарап, оның шығармаларын әлем тілдеріне аударуға ерекше мән береді. Шын мәнінде, Абайдың шығармалары әлі де заманауи, маңызды және өзекті екендігі даусыз болып табылады. Қазақстан Республикасында жыл сайын Абай күні аталып өтеді. Абай шығармаларын және оның аудармаларын зерттеу, оқыту мәселелері де қазіргі уақытта дамып, түрлі бағыттарда өрістеп келеді. Зерттеушілер Абай шығармашылығын әдебиеттану, аударматану, лингвистика, философия және басқа да ғылымдар тұрғысынан талдауды жалғастыруда.

Абай шығармашылығын зерттеудің үлкен бір саласы оның өлеңдерінің аудармаларының сапасын талдау болып табылады. Абай Құнанбаев шығармаларының аудармалары бойынша ғылыми зерттеулер бар болса да, қазіргі отандық аударматануда түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтау, аудармада қолданылған түрлі әдістерін қарастыру бойынша зерттеу жұмыстарының әлі де жетіспейтіндігі байқалады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі ақын поэзиясын орыс және ағылшын тілдеріне аудару үдерісінде түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтау, аудармада қолданылған әдістерді саралау, эстетикалық және әдеби интерпретациялау, талдау, типтендіру мен жіктеу мәселелерін қарастыру, сондай-ақ оны қазіргі филология ғылымдары аясында

пәнаралық тұрғыдан зерттеу қажеттілігімен айқындалады. Сонымен бірге, Абай поэзиясының орыс және ағылшын тілдеріне аударылуы бойынша бүгінгі күнге дейін жинақталған ізденістерге шолу жасап, аударма жетістіктері мен кемшіліктерін талдау, жинақтау және бағалау да жұмыстың өзектілігін күшейте түседі.

Абайдың әдеби тіл мен қазақ жазба поэзиясының негізін салушы ретіндегі рөлі зор екені белгілі. Оның поэзиясынан сол кезеңдегі қазақ поэзиясының мәнерлеу құралдары корпусының қарқынды дамуы мен жаңару үдерісі айқын байқалады. Сондықтан көркемдік-стильдік тартымдылығын бүгінге дейін жоғалтпаған Абайдың әдеби әлемінің бірегейлігін, оның поэзиясындағы сөз қолданысының жаңашылдық сипатын, поэтикасы мен эстетикасының барлық қырларының аудармада берілуін, сондай-ақ түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық тұрғыдан сәйкестігін қарастыру бүгінгі таңда аса маңызды болып отыр. Себебі Абай поэзиясына деген қызығушылық шет елдерде, батыс және шығыс мемлекеттерінде жыл сайын артып келеді, Абай шығармаларының жаңа аудармалары пайда болды. Ендігі кезекте Абай поэзиясының әлем халықтары тілдеріндегі аудармаларын талдау мен сараптау, бағалау жұмысы да ерекше ғылыми маңызға ие.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі қазіргі таңда Қазақстандағы мәдениетаралық өзара әрекеттестік тілі болып табылатын, ғаламдық коммуникативтік ақпараттық жүйе ретіндегі орыс және ағылшын тілдерінің эстетикалық мүмкіндіктерін интерпретациялау және сипаттау қажеттілігімен де байланысты болып отыр.

Абай поэзиясын үш тілде салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыда талдап-зерттеу Қазақстан Республикасының тіл саясатының концепциясы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын, «Үштұғырлы тіл» мәдени жобасын, 2015–2020 жылдарға арналған үш тілді білім беруді дамытудың жол картасын жүзеге асыру аясында тіл саясатын табысты іске асыруға қосымша серпін беретіні анық.

**Зерттеу нысаны:** Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары.

**Зерттеу жұмысының пәні:** Абай өлеңдерінің түпнұсқа мен орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігі.

**Зерттеудің мақсаты:** Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларындағы түпнұсқа мен аударма мәтіндерін салғастыру арқылы мағыналық - құрылымдық сәйкестігін анықтау.

**Зерттеудің міндеттері.** Диссертациялық зерттеу жұмысының мақсатына қол жеткізуде төмендегідей міндеттер қойылды:

– зерттеу тақырыбына сәйкес отандық және шетелдік ғылыми еңбектерді саралау арқылы жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздерін айқындау және поэтикалық мәтіннің мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін нақтылап, поэтикалық аударманың теориялық негіздері мен практикалық тәсілдерін айқындау арқылы олардың өзара ықпалын және көркемдік қызметін дәлелдеу;

– поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесінің ғылыми-теориялық сипатын талдап, оның типтері мен деңгейлерін анықтау арқылы аударма сапасына әсерін негіздеу;

– Абай өлеңдерін аударуда қолданылатын трансформацияларды, семантикалық сәйкестік мәселелерін және құрылымдық-композициялық ерекшеліктерін талдау арқылы олардың аударма үдерісіндегі поэтикалық мәні мен тілдік берілуін кешенді зерттеу;

– Абай өлеңдері аудармасындағы прагматикалық бейімдеу, мағыналық және құрылымдық сәйкестік мәселелерін талдау арқылы аударма стратегияларының тілдік құрылымды және поэтикалық мәнді сақтаудағы тиімділігін кешенді түрде анықтау;

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын зерттеу негізінде алынған мәліметтерді жүйелеп, салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау, олардың мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін айқындау және негізгі ғылыми қорытындыларды тұжырымдау.

**Зерттеу дереккөздері.** Диссертациялық жұмыста Абай Құнанбайұлының өлеңдерінің түпнұсқасы, сонымен қатар орыс және ағылшын тілдеріне аударылған нұсқалары қарастырылды. Талдау барысында мағыналық-құрылымдық сәйкестігі салыстырмалы-салғастырмалы әдіспен зерттелді. Негізгі әдістер анықталып, сапалық және сәйкестік талдау жүргізілді. Абай өлеңдерінің аудармалары келесі бірқатар аудармашылар еңбектерінен алынды, олар: С. Тілеубаев, Б. Кайрбеков, М. Петров, М. Адибаев, А. Гатов, М. Сұлтанбеков, О. Жанайдаров, А. Қодар, В. Налимов, Драгоман, Ю.Гдовский, З. Пахарукова, В. Киготь, Вс. Рождественский, Д. Роттенберг, А. Глоба, А. Штейнберг, А. Гатов, Д. Бродский, Ю. Кузнецов, М. Зенкевич, М. Сильченко, К. Досжан, А. Жовтис, М. Луконина, Б. Момышұлы, Л. Длигач, М. Тарловский, Э. Шехтман, Р. Маккейн, Том Боттинг, аталмыш аудармашылар еңбектері әдебиеттерден алынды, олар келесі дереккөдерден қолданылды: Құнанбаев, Абай – *Өлеңдер мен аудармалары I, II том* (2002); R. Seisenbaev – *Abai's Book of Words* (1995); А. Л. Жовтис – *Абай избранные стихи* (1985); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-2 том* (2003); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Избранное / Перевод с каз.* (1970); Abai – *Book of Words* (2005); Абай – *Шығармалар* (1994); Абай – *Тридцать семь стихотворений. Составитель и переводчик М. Адибаев* (2006); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Таңдаулылар / Қазақ тілінен аударма* (1970); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Өлеңдер мен поэмалар* (1970); Құнанбаев, А. – *Poems. Переводы русских поэтов* (1995); Abai Kunanbayev – *Selected Poems* (1971); Жанайдаров, О. – *Абай. Избранные стихи и поэмы* (2023); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Избранное / Перевод с каз.* (1970); Абай (Ибраһим) Құнанбаев – *Избранное / Перевод с каз., комментарий А. Кодара* (1996); Құнанбаев, Абай – *Избранное. Перевод с каз. / Сост. М. Мағауина* (1981); Abai – *Book of Words* (2003); Абай Құнанбаев – *Безветренной ночью луна... / Перевод с каз. М. Сұлтанбекова* (1992).

**Зерттеу әдістері.** Диссертациялық жұмыстың теориялық бөлімінде поэтикалық аударма, аударматануда ақынның поэзиясын орыс және ағылшын

тілдеріне аударуда, түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтауда, аудармада қолданылған түрлі әдістердің берілу мәселелерін қарастыратын заманауи теорияларды саралау мақсатында ақпаратты жинақтау, дереккөздерді жинау барысында жаппай іріктеу әдісі, жүйелеу әдістері; талдауға түсетін өлеңдерді анықтау үшін Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларын классификациялау және интерпретациялау әдістері; Абай өлеңдерін орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігінің сақталуын анықтау үшін салыстырмалы-салғастырмалы лексика-семантикалық және түрлі трансформация әдістері; зерттеу нәтижелерін қорытындылап, тұжырымдау мақсатында сапалық және сәйкестік көрсеткіштер әдістері қолданылды.

**Диссертациялық жұмыстың теориялық-әдіснамалық негіздерін диссертациялық жұмыста зерттеудің теориялық базасын** отандық абайтануда З. Ахметов, Р. Сыздықова, Б. Кенжебаев, Ж. Ысмағұлов, Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақов, Р. Садықова, Ә. Жапарова және т.б. еңбектерін құрайды. Поэтикалық шығармалардың аударылу мәселесі бойынша А. Алдаш, А. Жақсылықов, Т. Есембеков, Н. Сағандықова, Г. Қазыбек, Л. Мұсалы еңбектері қарастырылды.

Өлемдік және орыс аударматануы бойынша келесі ғалымдардың еңбектері қарастырылды: В. Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, А.М. Хайдеггер, А.А. Потебня; аударматану ғылыми дискурсынан Ю. Найда, П. Ньюмарк, Л. Венутти, К. Шеффнер, У. Визерман, Ф. Шлейермахер, С. Харви, И. Хиггинс, Ж. Мунэн, А. Нойберт, К. Райс, Г. Фермеер, Дж. Кэтфорд, Э. Прунч, М. Бейкер, К. Норд, И. Гамбиер, Ж.П. Вине, Ж. Дарбельн, А. Мальблан, М. Кронин, С. Басснет, Л.Н. Соболев, Вл. Росселс, Г.Д. Томахин, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Л.С. Бархударов, В.В. Латышев, Я.И. Рецкер, С. Влахов В.Н. Комиссаров, А.Д. Швейцер, Н.К. Гарбовский, М.Л. Гаспаров, С. Флорин.

Лингвомәдениеттану теориясынан А. Вежбицкая, В.А. Маслова, В.Н. Телия, және отандық ғалымдар А.Б. Салқынбай, З.К. Сабитованың зерттеулеріне назар аудардық.

Сонымен қатар Абай Құнанбайұлы шығармашылығы және оның аудармалары бойынша жазылған докторлық және кандидаттық диссертациялардың мазмұндық-теориялық зерттеулері де кеңінен қолданылды.

### **Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы.**

Зерттеу жұмысында берілген нәтижелер отандық көркем аударма, салыстырмалы әдебиеттану және аударма, лингвомәдениеттану салаларының дамуына өз үлесін қосады. Тіл және мәдениетаралық коммуникация, аударма теориясын өзара байланыста отандық мәнмәтінде жетілдіруге септігін тигізеді. Поэтикалық аудармада түпнұсқаны жеткізуге түрлі факторлар әсер ететіні туралы, автордың дүниетанымы мен аудармашының тәжірибесіне сүйеніп, түрлі әдістермен дәлелденген теориялық болжамдар жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін аударматану бойынша оқулықтар, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулықтарды жазу кезінде, аударматану, абайтану

бойынша т.б. арнайы курстарда өтілетін дәрістер мен семинар сабақтарында пайдалануға болады.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер аударма теориясы мен практикасын оқыту саласында, Қазақстанның жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларының мазмұнына кіретін элективті аударма пәндерін қалыптастыру кезінде, аударматану мен аударма тәжірибесіндегі әдіснамалық жұмыстар үшін пайдаланылуы мүмкін.

#### **Зерттеу жұмысының жаңалығы:**

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтауға негіз болатын теориялық және практикалық әдебиеттер қарастырылды;

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларында түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық сәйкестігіне жету үшін қолданылған трансформациялар айқындалды;

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларындағы түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің семантикалық сәйкестігі талданып, прагматикалық бейімдеу ерекшеліктері көрсетілді;

– Абай өлеңдерінің С. Тілеубаев, Б. Кайрбеков, М. Петров, М. Адибаев, А. Гатов, М. Сұлтанбеков, О. Жанайдаров, А. Қодар, В. Налимов, Ю. Гдовский, З. Пахарукова, В. Киготь, Вс. Рождественский, Д. Роттенберг, А. Глоба, А. Штейнберг, А. Гатов, Д. Бродский, Ю. Кузнецов, М. Зенкевич, М. Сильченко, К. Досжан, А. Жовтис, М. Луконина, Б. Момышұлы, Л. Длигач, М. Тарловский, Э. Шехтман, Р. Маккейн, Том Боттинг сынды аудармашылар жасаған орыс және ағылшын аудармаларына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалды;

– Абай Құнанбайұлы өлеңдерінің аудармашы Орынбай Жанайдаров жасаған («Абай. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар» атты кітабы бойынша) аудармалары алғаш рет талданды.

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларын талдау барысында түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестіктері мен кейбір сәйкессіздіктері нақты мысалдармен дәйектелді;

– Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармасын зерттеу аясында алынған теориялық және практикалық мәліметтер қорытындыланды.

#### **Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:**

1. Поэтикалық мәтінді аудару теориясында өлеңнің мағынасын (семантикасын), авторлық идеясын, құрылымын, ұйқас, ырғақ жүйесін, ұлттық мәдени реңкі мен дәуір рухын аудармада сақтау мәселесі аса өзекті. Көркем туынды аудармасы – тек тілдік бірліктерді алмастыру емес, мазмұн мен пішінді тұтас жеткізетін күрделі үдеріс. Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын талдау барысында түпнұсқа мен аударма арасындағы құрылымдық сәйкестіктің жиі бұзылатыны және композицияның толық сақтала бермейтіні анықталды.

2. Абай өлеңдерін аудару – қиын да қызықты шығармашылық үдеріс, өйткені ақын шығармаларының мән-мағынасы терең әрі астарлы, оны түсіну

қазақ оқырманына да оңай емес. Сондықтан да тәжірибелі кәсіби аудармашы түпнұсқа мәтінді аудармаға дейінгі талдау жасауы керек. Әрине, аудармашылар мазмұн мен құрылымды сақтауға, ұлттық болмыс, көшпелі тұрмыс, салт-дәстүр, діни нанымдарға қатысты реалиялар мен этномаркерлерді дәл беруге күш салды. Алайда кей жағдайда түпнұсқа мәтінге аудармаға дейін толық талдау жасалмауы салдарынан түпнұсқа мен аударма арасында мағыналық-құрылымдық сәйкессіздік байқалады.

3. Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларына жүргізілген салыстырмалы-салғастырмалы талдау түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық-құрылымдық сәйкестіктің әртүрлі тәсілдер арқылы берілетінін көрсетті. Орыс тіліне аударған аудармашылар өлең жолдарын теңеу, сөзбе-сөз аудару, мазмұнын дамыту сияқты әдістермен жеткізсе, ағылшын тіліне аудармалар көбіне еркін құрылымды верлибр тәсілін қолданған. Бұл аудармаларда түпкі мазмұнды сақтауға ұмтылыс болғанымен, тілдік-стильдік ерекшеліктерге сай түрлі трансформациялардың жүзеге асқаны байқалады.

4. Зерттеу барысында Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары түпнұсқамен салыстырылып, мағыналық сәйкестігі талданды. Нәтижесінде аудармаларда өлеңнің жалпы мазмұны берілгенімен, авторлық идея мен коммуникациялық ниет толық ашылмай, мағыналық-құрылымдық эквиваленттілік жоғары деңгейге жете алмағаны анықталды. Мағыналық-құрылымдық сәйкестік *калькалау, нақтылау, жалпылау, мағыналық дамыту, компенсация, түсіріп тастау, қосу, экспликация және сөзбе-сөз* аудару әдістері арқылы жүзеге асқан. Ағылшын аудармаларында *верлибр* тәсілінің (еркін жол) жиі қолданылуы түпнұсқа құрылымының сақталмауына әсер еткен.

5. Абай өлеңдерінің ағылшын тіліндегі аудармалары көбіне орыс тілі арқылы сатылы түрде жасалғандықтан, орысша нұсқадағы қателер ағылшын тіліндегі мәтінде де қайталанатыны. Егер аудармашы дайын аудармадан емес, жолма-жол нұсқадан аударса, ақынның негізгі ойын терең түсінуге ұмтылса, нәтиже анағұрлым сапалы болар еді. Аударма алдында мәтінге кешенді талдау жасап, тарихи, семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Мұндай дайындықтың жеткіліксіздігі аударма сапасына кері әсер етеді және тұрақты бақылауды талап етеді.

**Зерттеу жұмысының мақұлдануы.** Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары бойынша отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда 11 ғылыми мақала жарық көрді. Оның ішінде Scopus мәліметтер базасында 2 мақала, ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда 3 мақала жарияланды және халықаралық конференцияларда 6 мақала, атап айтқанда:

1. Manuscript in Scopus Database (Q1. 80%): “Semantics as the basis of identity: preserving kazakh heritage in translations of Abai Kunanbaev’s poetry” // Journal: Scientific Culture ISSN: 24080071 Volume: 11 Issue: 2 Pages: 316 – 327 Article 2025 EID: 2 – s 2.0 – 105021931026 DOI: 10.5281/zenodo.17596953

2. Manuscript in Scopus Database (Q2) Comparative Analysis of Semantic and Structural Differences Between Original and Translated Texts: The Case of A. Kunanbaev's Poetic Legacy // Journal: Cuadernos de Investigación Filológica. – 2026. – № 59. – P. 327–354. – <http://DOI: 10.18172/cif.6850>.

3. «The semantic identity of Abai's poems through pragmatic adaptation in translation» // Журнал «Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы» Филология бөлімі – Том – 70 – № – 3 (2023) DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3> Жарияланған күні: 2023.09.29

4. «Абай өлеңдерінің аудармадағы метроритмикалық құрылымының сәйкестігі» // Журнал «Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы» Филология бөлімі Том 75 № 4 (2024) DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.75.023> Шыққан күні: 2024.12. 30

5. «Lexical and semantic transformations in translation (on the Materials of Abai Kunanbayev's Poem)» // Журнал «Әл- Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы» Филология бөлімі Том 197 № 1 (2025) ISSN 1563 – 0323, eISSN 2618 – 0782 IRSTI 17.06.61 <https://doi.org/10.26577/EJPh2025197122> Жарияланған күні: 2025 – 03 – 30

6. «Аудармадағы прагматикалық бейімдеу» атты баяндама // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті филология факультетінің ұйымдастырған: «Көркем әдебиет: текстология және аударма» атты белгілі ғалым, профессор, филология ғылымдарының докторы Светлана Ашимхановнаның 80 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми зерттеу конференциясының материалдар жинағында жарық көрді. Алматы, Қазақстан, 43 - 47 бб. Жарияланған күні: 26.10.2023

7. «Поэзия аудармасының өзіндік ерекшелігі» // Абай Құнанбаевтың туған күніне орай ҚазҰУ-дың 90 жылдығы аясында өткен «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасы және ілімі» атты бесінші халықаралық конференцияда баяндама жарық көрді. ӨОЖ 821.512.122.0 ББК 83.3 (5 Қаз) А13 Алматы, 9 тамыз, 2024 жыл (176 бб.)

8. «Абай Құнанбаев шығармашылығы және оның зерттелуі» // Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Халықаралық Түркі академиясы Академик Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздықтың туғанына 100 жыл толуына арналған «Жаһантану әлеміндегі ғылымның дамуы: Түркітану. Лингвистика. Филология» тақырыбындағы Халықаралық конгрессте баяндама жарық көрді. УДК 80/81 ББК81.2 Ж22 ISBN 978 – 601 – 7907 – 07 – 5 Алматы, «Ел-шежіре» баспасы, 2024. – 853 бб.

9. “The functions of the stylistic complex in translation (on the materials of Abai Kunanbayev poems)” // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті филология факультетінің «Шет тілдер» кафедрасы ұйымдастыратын «Lifelong learning paradigm in the system of Kazakhstani education for sustainable development: perspectives and practice» (Тұрақты даму мүддесі үшін Қазақстандық білім беру жүйесіндегі үздіксіз даму парадигмасы: тәжірибе мен перспективалар) атты ҚазҰУ- дың 90 жылдығына арналған V халықаралық

ғылыми және оқу-әдістемелік конференция жинағына шыққан мақала. 62 – 65 бб. Жарияланған күні: 28.03.2024

10. «Абай Құнанбаев өлеңдерінің аудармада верлибр әдісін қолдануы» // «Әлем әдебиеті мен мәдениетіндегі Аттила тұлғасы» атты белгілі шоқантанушы және аттилатанушы, т.ғ.к., көрнекті испанист, танымал аудармашы, Мадрид (Complutense) университетінің профессоры, беделді ұстаз Самад Көшенұлы Утениязовтың 75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми - практикалық конференциясының материалдары. Алматы, Қазақстан 28.02.2025. – 206 – 211 бб.

11. «Абай Құнанбаевтың «Евгений Онегин» поэмасын аударуы» // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған жинақ (№13 хаттама, 20 қаңтар 2026 жыл). ISBN 978-601-08-6060-5. КБЖ 83.3(5Қаз). «Абай Құнанбаевның шығармашылық мұрасы және ілімі» атты алтыншы халықаралық конференция жинағында жарық көрген мақала. 121 бб. Жарияланған күні: 20.01.2026

**Зерттеу жұмысының құрылымы.** Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

# **1. ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУ ТЕОРИЯСЫ: МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ЭКВИВАЛЕНТТІК КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИПТЕРІ МЕН ДЕҢГЕЙЛЕРІ**

## **1.1 Поэтикалық мәтіннің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері және поэтикалық аударманы зерттеудің теориялық-практикалық негіздері**

Поэзия (гр. poiesis, poieo жасаймын, тудырамын) – өлең үлгісіндегі әдеби туындылар. Поэзия сөздің ырғақтық құрылысына, ұйқасына негізделеді. Поэзия ұғымы өлеңмен жазылған шығармаларды көркем прозадан ажырату үшін қолданылады. Поэзиялық мәтіннің аударылу мәселелеріне көптеген еңбектер арналған. Олармен танысқан соң, мәтінді аударған кезде туындайтын мәселелердің әралуандығына көз жеткізуге болады. Біздің мақсатымыз – аудармашының поэзиялық мәтінмен жұмыс жасау тәсілдерін белгілеу, оның амалдарының негізгі стратегияларын анықтау. Сонымен, бізге проза және поэзиялық мәтіндер не үшін қажет деген сұрақ туындайтын болса? Біз оларды оқимыз, әсерленеміз, ой түйеміз, басқа адамдармен қарым-қатынаста мазмұндаймыз, нағыз оқырман оларсыз бір күнін де өткізе алмайды. Кейбір мәтіндердің өмір сүру ғасыры қысқа болып келеді: ғылыми мақала оншақты ғасыр, нұсқаулық бірнеше жыл, кәсіпкерлік хат бірнеше күн өмір сүреді. Ал поэзиялық мәтіндер ғасырлап өмір сүргендіктен, адамдар оларға қайталап орала береді. Себебі поэзияны оқу оларға орасан ләззат сыйлайды.

Поэзия мен прозаның айырмасы тек сыртқы белгісіне қарап анықталмайды. Поэзиялық шығармаға сезім күйі, әсерлілік тән, ал прозалық туындыларда баяндау, бейнелеу жағы басым келеді. Поэзияның көркемдік сипаты, бейнелеу құралдары, сондай-ақ тілдің ырғақтық және интонациялық байлығын қолдануында елеулі өзгешеліктер бар. Поэзиялық шығармаларға тән айрықша қасиет – өмір құбылыстарын терең эмоциялық сезімталдықпен қабылдап, соған сәйкес әсерлі, тартымды көркем бейнелеу. Алайда поэзияда адамның ой-сезімі әдейі сырттай көркемделмейді, әдебиет пен өнердің басқа салаларындағы көркемдік, бейнелілік ойлау жүйесіне, сезім дүниесіне тән. Ой-сезімнің бейнелілігі шығарманың көркем пішініндегі әр алуан өзгешеліктердің тууына негіз болады. Поэзия ұғымы тарихи тұрғыдан ерте қалыптасқан. Қай халықтың әдебиетін алсақ та, поэзиясы ерте заманнан дамып өркендеген. Сөз өнеріндегі ертегі-аңыздар қара сөз түрінде туғанымен, оның поэзиялық жалғасы да қалыптасты, ал көркем проза кейінірек дамыды.

Поэзия – көркем әдебиеттің аса маңызды әрі көркемдік-эстетикалық мүмкіндігі мол салаларының бірі. Ол адамның ішкі сезімін, рухани дүниесін, өмір құбылыстарын бейнелі тіл, ырғақ пен ұйқас арқылы жеткізетін ерекше өнер түрі болып табылады. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясын зерттеуге, абайтану мәселелерін зерттеуде елеулі үлес қосқан тұлға Ж. Дәдебаев көркем әдебиет жанрларының табиғатын айқындай отырып, олардың әрқайсысының өзіндік көркемдік болмысы бар дербес өнер саласы екенін атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше «Поэзия, проза, драма, театр ойдағы ұғым ғана

емес, бұлардың әрқайсысы – өзіндік табиғаты бар өнер саласы» [1, б. 11].

Поэтикалық мәтін – тек ақпарат жеткізіп қана қоймай, оқырманға эмоционалдық, бейнелік және эстетикалық әсер береді. Сондықтан поэзияны зерттеу де, оны аудару да ерекше тәсілдерді талап ететін үдеріс. Поэтикалық мәтіннің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін түсіну – оны дұрыс жеткізуден, яғни интерпретациялаудың, ал поэтикалық аударманың теориялық және практикалық негіздерін меңгеру – түпнұсқаның көркемдік құндылығын сақтаудың басты шарты болып табылады.

Поэтикалық мәтіннің негізгі ерекшелігі – оның көп мағынаға ие болуы. Прозалық мәтінде мағына көбіне тікелей берілсе, поэзияда астарлы, символдық және контекстік мағыналар басым болады. Бұл құбылыс метафора, эпитет, теңеу, сияқты көркемдік құралдар арқылы жүзеге асады. Мысалы, ақын бір сөз арқылы бірнеше ойды байланыстыра (ассоциация) бере алуы мүмкін. Бұл – поэтикалық мәтіндегі мағыналық (семантикалық) берілуі деп аталады. Әрбір сөз тек лексикалық мағынамен шектелмей, эмоциялық және мәдени көрініс те алып жүре алады. Сол себепті поэзияны түсіну үшін тілдік біліммен қатар, мәдени және тарихи контексті де білу, ескеру қажет болып отырады.

Поэтикалық мәтіннің құрылымы оның мағынасына тікелей байланысты. Поэзияда ырғақ (ритм) пен ұйқас (рифма) маңызды рөл атқарады. Ырғақ – өлеңнің ішкі музыкалылығы, ал ұйқас – жолдардың дыбыстық үндестігі. Бұл элементтер мәтіннің эмоциялық әсерін күшейтеді. Сонымен қатар поэтикалық мәтінде синтаксистік құрылым да ерекше болады. Аудармашылар көбіне (инверсия) сөздердің орын тәртібін өзгерту, (эллипсис) кейбір мүшелерді түсіріп тастау секілді трансформация әдістерді қолданады. Бұл құрылымдық ерекшеліктерге, соның ішінде поэтикалық аудармада, түпнұсқадан оқырманмен қабылдану жолында (экспрессивтілік) арттырады. Тағы бір маңызды бөлім – композиция, поэтикалық мәтін белгілі бір идеялық, жасалу жол, жүйеге, тәртәпке және тұтастыққа бағынады. Басталуы, дамуы және қорытындысы поэтикалық логика арқылы байланысады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, әдебиеттанушы, ғалым, академик, профессор З. Ахметов «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» атты еңбегінде келесідей анықтама, түсіндірме берген: «Поэзия – көркем әдебиеттің ертеден қалыптасқан үлкен бір саласы, өлең, жыр түрінде шығарылған әдеби шығармалар. Поэзия деген ұғым қазіргі кезде өлеңмен жазылған шығармаларды көркем прозадан, қара сөзбен жазылған әдеби шығармалардан ажырату үшін қолданылады. Бұған қарағанда поэзия мен прозаның шегі, айырмасы тек сырт белгісіне қарап анықталатын секілді көрінеді. Ал асылында поэзия мен көркем прозаның сапасында, ішкі сипатында өзіндік ерекшелік бар екені ешбір талассыз» [2, б. 166].

Бұл тұжырым поэзияның көркем әдебиет жүйесіндегі орны айрықша екенін, оның өзіндік көркемдік құралдары, бейнелеу тәсілдері мен эстетикалық мүмкіндіктері бар дербес шығармашылық сала екенін аңғартады. Сондықтан поэзия адам болмысының терең қырларын бейнелейтін, ұлттық рух пен эстетикалық құндылықтарды танытатын маңызды әдеби бағыттардың бірі

ретінде қарастырылады.

«Поэзиялық лексика – өлең жырларда, поэзия туындыларында қолданылатын сөз қоры, тіл байлығы. Бұл тұрғыдан қарағанда әр сөздің мағыналылығы, мәнділігі және бейнелілігіне, сөз сұрыптау, іріктеу, таңдамалысын тану, шебер қияластыру, сөз інжуін жарасымды қолдану шеберлігіне айрықша назар аудару» [2, б. 167].

«Поэзия – барлық замандар мен халықтардың әмбебап мәдени тілі болып табылады. Лириканың көркемдігі оны кез келген оқырманға түсінікті етеді, ұлттық тұрғыдан, жас мөлшерінен немесе қызығушылық саласынан тәуелсіз» [3, б. 10].

А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқышында» атап көрсеткен дарынды сөз үлгісіндегі толғау түрі поэзия ұғымына сәйкес келеді. Зерттеуші еңбегінде толғаудың мазмұнына қойылатын ішкі және сыртқы шарттарды белгілейді:

Ішкі шарттары:

- а) шын көңілден шыққан сырлы;
- ә) былғаныш пікірден таза;
- б) терең күйден хабар беретін, терең із қалдыратын болуы керек.

Сыртқы шарттары:

- а) көңіл күйінің бейне бір билеуі тәрізді, күй мен би үйлесімдігі;
- ә) қысқа; [4, б. 70].

Зерттеушілердің бірқатары «дүниенің поэтикалық бейнесі» терминін тар мағынада түсініп, оны шығарманың формасымен ғана (өлең, поэзия) байланыстырады. Поэзиялық және прозалық шығармалар өнер мен әдебиеттің белгілі бір модельдеріне ене отырып, ортақ белгілерге ие болады, сондай-ақ өзіндік көркемдік әлем қалыптастырады. Олар шынайы өмірмен әртүрлі қатынаста болғанымен, әрдайым одан белгілі бір деңгейде өзгешеленіп тұрады. Сондықтан дүниенің поэтикалық бейнесі нақты адамның шынайы дүниетанымымен толықтай сәйкес келе бермейді. Бұл мәтін жасаушының эстетикалық түсініктерінің сүзгісі арқылы өткізілген дүниетаным, бұл жайында кезінде М.М. Бахтин былай деп жазған болатын: «Автор – суретшінің шығармашылық санасы ешқашан тілдік санамен сәйкес келмейді, тілдік сана тек қана таза көркемдік тапсырмамен жаппай тегіс, бүтіндей басқарылатын сәт, материал ғана» [5, б. 168].

«Поэтика (грекше poietik fehne – шығармашылық өнер) – көркем шығармадағы құндылықты бар болмысымен айқындайтын жүйе туралы әдебиеттанудың ең көне ғылым саласы. Кең мағынасында поэтика әдебиет теориясымен үндесер ұғымды білдірсе, ал нақтылы (тар мағынада) сол теориялық поэтика бір саласы ретінде қабылданады» [2, б. 169].

Ю.М. Лотманың пікірінше: «Проза өнер түрі ретінде тарихи жағынан поэзиядан кейін пайда болған, себебі тіл өнер материалы ретінде алдымен кәдімгі сөйлеумен ұқсастығынан арылады (адресатта көркем мәтінді қабылдау презумпция жасау үшін) және тек өнердің ары қарай дамуы оны прозаға алып келеді» [6, б. 107].

Л.Г. Панованың ойынша: «Дүниенің поэтикалық бейнесі дегеннен ақынға әлем жайында ойлау, әлемді бейнелеу үшін қажет иерархиялық жүйеленген категориялар жиынын ұғынады» [7, б. 22].

Ал Н.А. Кузьмина: «Дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымын «ақиқат, физикалық әлемге поэтикалық альтернатива ретінде, суреткердің санасы призмасының көлеңкесі арқылы моделі жасалған ғалам бейнесі, оның рухани белсенділігінің нәтижесі секілді» қарастырады» [8, б. 227].

Ю.В. Казарин «Дүниенің поэтикалық бейнесін «поэтикалық мәтіннің формалық, мазмұндық, функционалдық, мәдени, эстетикалық және рухани семантикасының бірліктері арқылы автор және оқырман санасында қалыптасқан мәндер, бейнелер және түсініктер жүйесі» [9, б. 65] деп түсінуді ұсынады.

Ал қазақ тіл білімінде Р. Сыздықова дүниенің поэтикалық бейнесі жайында тікелей пікір айтпаса да, «поэтикалық» терминінің мәнін түсіндіріп өтеді: «Көркем шығарманы, айталық өлеңді, тұтас бір эстетикалық дүние деп қарастыратын болсақ, оның айтпағын (мазмұнын) білдіретін құрал – поэтикалық тілін білу қажет. Поэтикалық тілдің жақсы көрінетін жері – поэзия, өлең, жыр. Поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан, сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі. «Поэтикалық тіл» мен «өлең тілі» деген ұғымдар бір-бірінен мүлтіксіз пара-пар емес. Поэтикалық тіл тек өлең текстінде емес, қара сөзде де, ауызекі сөйлеу барысында да орын ала алады. «Поэтикалық» деген анықтауыш тіл көркемдігінің, дәлірек айтсақ, көркемдік үшін қолданыстың биігін, идеалын білдіреді» [10, б. 11].

А. Әмірбекова: «Дүниенің поэтикалық моделін дүниенің көркемдік бейнесінің бір моделі ретінде ара қатынаста қарастырады. Шындық болмыс жайында әрбір адамның субъективті көзқарасын танытатын қарапайым, белгілі бір деңгейде көркем түрде бейнеленетін дүние жайындағы тілдік бейнесінің жан-жақты танымдық тұрғыдан ең көрнекті үлгісін бейнелі ойлау жүйесіне ие ақын, жазушылардан табуға болады» [11, б. 25].

Л.О. Бутакова: «Дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымы мен дүниенің көркемдік бейнесі ұғымы синонимдер ретінде қарастыруға болады. Себебі дүниенің көркем бейнесінің спецификасы оны білдіретін терминге тәуелсіз, оны «шығармашылық сана-сезім жалпыхалықтық сана-сезімнің бөлігінің қандай деңгейінде болса, сондай деңгейде жалпы тілдік сана-сезімнің бөлігі болып табылады. Сәйкес келу деңгейі әрбір жағдайда әртүрлі және автордың шығармашылық көркемдік тәсіліне байланысты болады» деп қарастырады [12, б. 94].

Э.Д. Сүлейменованың пайымдауынша: «Дүниенің тілдік бейнесі мен дүниенің концептуалды бейнесі арасына теңдік белгісін қоймайды. Оның пікірінше, «дүниенің тілдік бейнесі» терминологиялық тіркес ретінде тілдің шындық болмыспен тікелей бір-бірімен әрекеттесуі (ойлаудан өтіп) арқасында пайда болған. Шындығында, тіл мен шындықтың арасында мұндай тікелей контакты жоқ» [13, б. 125].

Б.И. Нұрдаулетова «Поэтикалық тілдің көркем ойлау құрылымында анықталған дүниенің концептуалдық бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі қазіргі

танымдық тіл білімі аясында бірбірін толықтыратын тілдік-танымдық категориялар» ретінде қарастырады [14, б. 22]. Сонымен қатар ғалымның пайымдауынша жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалды бейнесі жыраулардың діни-мифтік, адамзаттық танымына негізделген «дүниенің жаратылу концептісі», «шынайы адам концептісі», «қайғы, мұң, шер», «жалғыздық, жекелік», «өлім» концептілері, «атамекен» концептісі тәрізді басты когнитивтік құрылымдардан тұратыны анықталды. Енді бір көзқарастар жүйесі дүниенің поэтикалық бейнесі мен дүниенің прозалық бейнесінің айырмашылықтарын ажыратуға көп көңіл бөледі.

Ж.Н. Маслова: «Ғалымдардың дүниенің поэтикалық бейнесі мен прозалық бейнесін ажыратуға ұмытылыстары және поэзияны шындық өмірдің ерекше проекциясы ретінде белгілеулері түсінікті құбылыс» деп айтты [15, б. 53]. Осыған байланысты, дүниенің поэтикалық бейнесінің когнитивті механизмін түсіну үшін оған қарама-қарсы дүниенің прозалық бейнесі ұғымы жайында да айтып кеткен жөн.

Сонымен дүниенің поэтикалық бейнесін зерттеу бағыттарын жүйелеуге арналған жоғарыда аталған ғалымдар еңбектеріне шолу жасау бұл саланың автордың ішкі жан дүниесін бейнелеумен сабақтасып жататынын, сондай-ақ осы бағытта қолданылатын ұғымдар мен түсініктердің көпқырлылығы мен әртектілігін айқындайды.

Қазіргі кезде әлемдік аударматану ғылымында мәдени тұрғыдан үлкен өзгерістер болып жатыр. Аударма барысында түпнұсқа мәтін туған орта да, аударма мәтінін қабылдайтын оқырман да ғасырлар бойы қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан өзіндік дүниетанымы, сенім-нанымы мен мәдени ерекшеліктері бар тұлға ретінде қарастырылады.

Аударма – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге көшіріліп қайта жасалуы, басқа тілдегі түпнұсқа негізінде жазылған көркем туынды. Ертерек кездерде белгілі сюжетке жазылған еліктеу түріндегі шығармалар аз болмаған. Оларды бүгінгі кезеңде қалыптасқан ұғымдағы аударма деп қарастыру қиын. Кей жағдайда еркін аударма ретінде бағаланғанымен, шын мәнінде олар төлтума шығармаға тән сипатқа ие болады. [2, б. 37].

Поэтикалық аударма – аударматанудың ең күрделі салаларының бірі. Оның негізгі мәселесі – түпнұсқа мен аударма арасындағы байланысты сақтау, аудармашы мағынаны (семантика) дәл жеткізу, құрылым (структура) және көркемдік пішінді сақтау арасында таңдау жасауға мәжбүр болады.

Поэтикалық аудармада толық эквиваленттікке жету мүмкін емес деп есептеледі. Себебі әр тілдің өзіндік дыбыстық жүйесі, мәдени контексті және көркемдік дәстүрі бар. Сондықтан аудармашы шығармашылық еркіндікке сүйенеді.

Практикада поэзияны аудару барысында бірнеше қиындық туындайды:

Біріншіден, ұйқас пен ырғақты сақтау мәселесі көбіне қиындық тудырады себебі түпнұсқада берілген ұйқас аудармада толық сақтау мүмкін болмайды, сондықтан аудармашы жаңа ұйқас құруға мәжбүр болады.

Екіншіден, ұлттық-мәдени ерекшеліктер, ол белгілі бір сөздер немесе

кейіптер тек белгілі бір мәдениетке тән болуы мүмкін. Мұндай жағдайда аудармашы оларды түсіндіру және эквивалент табу жолдарын немесе трансформация әдістерін қолдануды қарастырады.

Үшіншіден, автор стилін сақтау үлкен қиындық туғызады, әр ақынның өзіндік тілі, стилі болады. Сондықтан аудармашы әр авторға жеке тәсіл қолдануы тұжырымдайды.

Практикалық тұрғыдан аудармашылар бірнеше стратегияны қолданады, олар түпнұсқаға барынша жақын аудару, еркін аударма (адаптация) және трансформация әдістерін қолдану арқылы болуы мүмкін, дегенмен қай тәсіл таңдалса да, басты мақсат – оқырманға түпнұсқаның эстетикалық әсерін жеткізу.

Поэтикалық мәтін – мағыналық және құрылымдық тұрғыдан күрделі құбылыс. Оның көпқабатты мағынасы, ерекше құрылымы және көркемдік құралдары оны басқа мәтін түрлерінен ерекшелейді. Ал поэтикалық аударма – осы күрделілікті, жалпы туындыны басқа тілде қайта жасау әрекеті. Теориялық тұрғыдан аударма эквиваленттік пен адекваттылыққа негізделсе, практикалық тұрғыдан ол шығармашылықты талап етеді. Аудармашы тек тіл маманы ғана емес, сонымен қатар ақын, мәдениеттанушы болуы тиіс.

Көркем аударма мен әдеби компаративистика саласының дамуына академик, профессор Ж. Дәдебаев елеулі үлес қосты. Ол өз еңбектерінде аударманың жалпы тарихына, көркем аударманың ерекшеліктері мен күрделі қырларына терең тоқталады. Ғалымның пікірінше, көркем шығарманың көркемдік әлемі өте күрделі болғандықтан, оны терең түсінбей аударма жасау мүмкін емес. Аудармашы аударылатын шығарманың көркемдік жүйесін ғана емес, оның жазылу тарихын, автордың шығармашылық жолындағы барлық кезеңдерін жан-жақты зерттеуі қажет. Сонымен қатар жазушыны шығарма жазуға жетелеген өмір шындығын аудармашы да автор сияқты сезініп, жүрек сүзгісінен өткізе алғанда ғана нағыз көркем аударма дүниеге келеді. [16, б. 54].

Аударматанушы, профессор С. Абдрахмановтың та пікірінше: «Бізге салса, нағыз аудармашы әрі ақын, әрі зерттеуші, әрі тілші, әрі әдебиеттанушы, әрі стилист, әрі талдамашы, әрі тарихшы болуы керек деген талаптың да түк артықшылығы жоқ» [17, б. 66].

«Аударма – ұғымының мазмұны ғасырлар бойы өзгеріп отырды және әртүрлі аударма бағыттарының өкілдері тарапынан екі ұшты түрде түсіндірілді, бұл терминді әртүрлі түсіндіруге болатынын түсіну қажет, ең алдымен, ол процесс немесе нәтиже ретінде қарастырылуы мүмкін. Нәтиже ретінде ол дайын аударылған мәтіннің атауы болып табылады, ал процесс ретінде белгілі бір мәтінді аудару әрекетін білдіреді» [18, б. 17].

Әдебиет пен көркем аударманың халықтардың өзінікін танытып, өзгені танудағы ролін ғалым А. Алдаш да жазады, ол көркем аударма арқылы әр ұлттың рухани құндылықтары, дүниетанымы мен мәдени болмысы басқа халықтарға таныстырылып, ұлттар арасындағы рухани байланыстың нығая түсетінін атап көрсетеді: «Адам факторының тілдегі көрінісін, тіл мен сол тілді иеленуші адамның (тұтас бір халықтың) ойлау – пайымдау қабілетінің арасындағы байланысты, ұлттық мәдениеттің ұлт тіліне (және керісінше) ықпалын зерттеуде

аударма әдебиет көп көмек жасайды. Аударма әдебиетті түпнұсқамен салыстыру бірнеше тілдерде бар универсалды бір ұғым, образ, стереотиптер үшін жұмсалатын тілдік единицалардың ұлттық-мәдени құндылығын дәлірек танытуға мүмкіндік береді» [19, б. 17].

Профессор Т. Есембековтің көркем мәтін мен аударма теориясы саласына қосқан ғылыми еңбектері отандық аударматану ғылымының дамуына зор ықпал етті. «Көркем мәтінді талдау негіздері» атты еңбегінде автор көркем мәтіннің өзіндік сипаттары мен оны аудару барысында туындайтын қиындықтарды жан-жақты талдайды: «Көркем мәтіннің келесі бір ерекше көрінісі оның ұлттық бірегейлігінде, этномәдени ақпараттылығында және кезеңдік сипатында жатыр. Әдеби туындыда адамзаттың, ұлттың өткені мен бүгіні сияқты мәселелердің арасындағы байланыстар қалай болса да көрінеді. Автор тырысса да, тырыспаса да бәрібір халық өмірінің ерекшелігі және оның тілінің сол кезеңдегі күйі мен айырмашылығын көрсетеді. Бұл ақпараттың құрамы күрделі, түрі көп. Олардың ішінен лингвистикалық, экстралингвистикалық, паралингвистикалық, ассоциативті, аллюзиялық, экспрессивтік ақпарат беретіндері арнайы жіктеліп, айтылып жүр. Тұрмыстық, этнографиялық, мифологиялық, табиғи, тарихи, ономастикалық, қоғамдық, саяси, мәдени реалиялардың ақпараттық құзіреті арнайы көңіл бөлуге тұрарлық. Түпнұсқадағы экзотизмдер, окказионалдық қолданыстар да аудармашылық ізденісті талап етеді. Метафора, метонимия, символ, идиомалар мен эпитеттерді де ұлттық ақпарат көріністері деп санау аудармашы үшін маңызды. Аударма мәтіннің оқырманының түпнұсқада бейнеленген ақпаратты түсінуіне әсер ететін факторлар аз емес. Асылы, аударма мәтіннің сол елдің ұлттық мәдениеті мен әлеуметтік тарихын жете білуіне көп нәрсе байланысты» [20, б. 36 – 37].

Жоғарыда айтып кеткен терминдерге академик, профессор З. Ахметов «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» атты еңбегінде түсіндірме көңіл аударсақ, еңбекте былай берілген «Метафора, ауыстыру (грек. *metaphora* – ауыстырып қою) – екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып-жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін юейнелі сөз немесе сөз тіркесі» [2, б. 140]. Ал, «Символ – әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне. Жалпы халықтық тілде кездесетін символда бір нәрсені өз қалпынан басқаша сипатта көрсетіп, сондай-ақ нақтылы бір затты, нәрсені екінші нәрсенің, не ұғымның жай баламасы ретінде алу арқылы жасалады» [2, б. 183].

Профессор Т. Есембековтің көркем мәтін мен аударма теориясы саласына қосқан ғылыми еңбектері бар, оларды атап өтсек «Аударматанудың заманауи үрдістері», «Көркем мәтін теориясы», «Көркем шығарманы талдау әдістемесі», «Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтін талдау сабақтары», «Көркем мәтін және аударма», «Көркем мәтін теориясы мен поэтикасы», «Көркем мәтін поэтикасы» атты ғылыми еңбектерінде автор алдымен мәтінді жан-жақты саралап алу қажеттігін алға тартып, талдауға негіз болатын қағидаларды ұсынады. Ол ең алдымен мәтіннің табиғатын, жанрын, көлемін, мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін айқындап алу маңызды болып саналатынын

ескертеді [21, б. 24]. Мәтіннің мәні мен мазмұнын терең түсінген аудармашы оның құрамдас мәдени концепциясын елеусіз қалдыра алмайды, сол себепті де ол осы мәдени ақпаратты оқырманға барынша дәл әрі ұтымды жеткізудің жолдарын іздейді. Аударма үдерісінде тек тілдік бірліктердің мағынасын берумен шектелмей, түпнұсқадағы ұлттық болмыс, дүниетаным, дәстүр мен құндылықтар жүйесін де ескеру аса маңызды. Өйткені мәдени реңктер мен астарлы мағыналар дұрыс жеткізілмеген жағдайда, мәтіннің бастапқы идеясы бұрмаланып, қабылдаушы тарапқа толық жетпеуі мүмкін. Сондықтан кәсіби аудармашы екі мәдениеттің ерекшеліктерін салыстыра отырып, олардың арасындағы үйлесімділікті сақтауға, қажет болған жағдайда баламалы тәсілдер мен түсіндірмелерді қолдануға ұмтылады. Осылайша аударма тек ақпарат алмасу құралы ғана емес, мәдениеттер арасын жалғайтын маңызды көпір қызметін атқарады.

Отандық аударма теориясы мен тәжірибесіне көңіл бөлсек, ф.ғ.д., профессор Ә. Тарақтың да еңбектерін кеңінен атауға болады. Зерттеуші «Аударма және аудармашы», «Аударма ісінің негіздері және стилистика», «Аударма әлемі», «Әлем әдебиеті және көркем аударма», «Аудармашының кәсіби қызметінің негіздері», сондай-ақ, ғалымдардың ұжымдық біріккен еңбектері «Аударматану терминдерінің сөздігі» [22], «Аударматанудың заманауи мәселелері» [23] атты еңбектері құнды болып саналады.

Отандық аударма теориясы мен тәжірибесі – ғылымда маңызды салаларының бірі. Бұл бағытта аударманың ғылыми негіздері, әдіс-тәсілдері мен қағидалары жан-жақты қарастырылады. Аударма теориясы түпнұсқа мен аударма мәтіннің арасындағы мағыналық, стильдік және мәдени сәйкестікті сақтаудың жолдарын зерттесе, аударма тәжірибесі осы теориялық тұжырымдарды нақты мәтіндер арқылы жүзеге асыруға бағытталады. Қазақ тілінен аударма ісі ұлттық мәдениетті, дүниетанымды және тілдік ерекшеліктерді ескере отырып дамып келеді. Көркем әдебиет, ғылыми, ресми және публицистикалық мәтіндердің аудармасы отандық аударма тәжірибесінің аясын кеңейтіп, оның сапасын арттыруға ықпал етуде.

Тағы атап өтетін болсақ, ол ғалым, профессор Г.Қ. Қазыбек аударматануға қатысты біршама еңбектер жазды: «Аударма тағылымы: хрестоматия» [24], «Көркем аударма тәжірибесі оқу құралы», «Әдеби аударма көркі: оқу құралы», «Көркем аударма: оқу құралы», «Аударматануға кіріспе: оқу құралы», «Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі: оқу құралы», «Әдеби аударма негіздері: оқу құралы», «Аударматану туралы афоризмдер: жинақ» [25].

Ғалым, профессор Г.Қ. Қазыбектің пайымдауынша, аударма ана тіліміздің сөздік қорын байытып, дүниені тану мүмкіндігімізді кеңейтеді. Аудармашы әр сөзге лайықты баламаны іздестіргенде тілдің бай мұрасын толық қамтып, оның ең құнды қазыналарын дұрыс қолдануға ұмтылады. Соның арқасында қолданыстан шыға бастаған көне сөздер қайта тіріліп, қазіргі әдеби тіліміз жаңа сөз тіркестері мен неологизмдермен толықтырылады. Аударма тек жаңа атаулар енгізумен шектелмей, аудармашының тынымсыз еңбегі арқылы сөздердің мағыналары нақтыланып, қолдану барысында халықтың ой-өрісі мен тілдік

байлығы арта түседі. Сонымен бірге сөздердің ұғымдық аясы айқындалып, тіл мәдениеті мен көркем шығармашылыққа маңызды үлес қосылады.»

Профессор әрі белгілі көркем аудармашы А.Ж. Жақсылықов көркем аудармада мәдени колоритті сақтау маңыздылығы жайында төмендегідей ой айтады: «Аудармада туындының сонылығын көрсететін қырларын сақтау керек. Қажетті атрибуттар болмаса, аударма халықтың өмірі мен психологиясы жайында шынайы ақпаратты қалай береді?» [26, б. 15]. Сонымен қатар А.Ж. Жақсылықов мәдени ерекшеліктерді, тілдік нюанстар мен дәстүрлі өмір салтын аудармада дұрыс беру шығарманың түпнұсқалық ерекшелігін сақтаудың негізгі шарты екенін атап көрсетеді. Ол көркем аудармада тек семантикалық дәлдік емес, сонымен қатар этнографиялық, психологиялық және эстетикалық аспектілердің де маңызды екенін ескертеді. Осы тұрғыдан алғанда, аудармашының міндеті – тек мәтінді сөзбе-сөз беру емес, оқырманға басқа мәдениеттің рухын жеткізу, әдеби кейіпкерлердің ішкі әлемін, ұлттық нақышын сезіндіру болып табылады.

Сонымен, көркем аударма мәдениетаралық қарым-қатынас жүйесінде айрықша мәнге ие құбылыс болып табылады. Бұл үдеріс тек ақпаратты бір тілден екінші тілге механикалық түрде жеткізумен шектелмей, бейнелік, эстетикалық әрі эмоциялық әлемді жаңғыртуды көздейді. Көркем мәтіннің түпнұсқалық бояуын, авторлық стильді, дыбыс ырғағын, интонациялық реңкін сақтау арқылы аударма қабылдаушыға жаңа мәдени ортада сол шығарманың түпкілікті әсерін жеткізуге мүмкіндік береді. Аударма тек тілдік алмастыру емес, ол – мәдениетаралық көпір, әрбір халықтың ойлау, сезіну және көркем ой өрісін біріктіретін күрделі үдеріс.

Орыс аударматану мектебі осы күрделі құбылысты терең зерделеп, лингвистика, стилистика, мәдениеттану және философия салаларын тоғыстырған өзіндік ғылыми бағыттарды қалыптастырды. Бұл мектепте аударма мәселелері тек грамматикалық немесе сөздік деңгейде емес, сонымен қатар мәтіндік құрылым, жанрлық ерекшеліктер, әдеби стиль және мәдени кодтар арқылы қарастырылады. Мұндай кешенді тәсіл аударма сапасын арттырып қана қоймай, аудармашының шығармашылық қабілетін де айқындайды.

Аударма теориясының іргелі өкілдерінің бірі – А. Фёдоров. Ол функционалдық эквиваленттік ұғымын ғылыми айналымға алғаш енгізген зерттеуші ретінде танымал. Ғалымның көзқарасы бойынша, көркем аударма тек мағыналық дәлдікпен шектелмей, түпнұсқаның эстетикалық ықпалын, стильдік ерекшелігін, интонациясы мен эмоциялық реңкін де сақтауы тиіс. Ол аударманы шығармашылық үдеріс деп бағалап, аудармашы тұлғасының рөлін ерекше атап өтті, себебі әрбір шешім – мәтіннің түпнұсқалық мәнін қабылдаушыға жеткізу жолындағы шығармашылық қадам болып саналады.

А. Фёдоров теориясында аударма үдерісі – екі мәдени әлемнің диалогы, мұнда тілдік форма мен мәдени мағына бір-бірімен үйлесіп, жаңа эстетикалық тәжірибе қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, көркем аударма тек тілдік трансформация ғана емес, сонымен қатар мәдениетті жеткізу, ой мен сезімді

қайта жарату, және оқырманға жаңа әлемді таныту құралы болып табылады. [27, б. 41].

Л. Бархударов – осы бағыттың көрнекті өкілі, ол XX ғасырдың ортасынан бастап аудармаға лингвистикалық көзқарас кеңінен тарады. Ол аударма бірлігі, аударма өрісі, аударма трансформациясы сынды ұғымдарды дамытты. Бархударов аудармашыны тек сөзді алмастырушы емес, мағынаны қайта жасаушы ретінде қарастырды [28, б. 37].

Аударма үдерісін когнитивтік және прагматикалық қырынан қарастырып, түпнұсқа мәтін мен аударма арасындағы мағыналық сәйкестікті қамтамасыз етудің маңызын атап өтті. Я.И. Рецкер формалды және мазмұндық аудармалар арасындағы айырмашылықты нақтылап, әсіресе көркем мәтіндер үшін мазмұндық аударманың басымдығын көрсетті, өйткені көркем аудармада тілдік формадан гөрі мағыналық тұтастық пен эстетикалық әсерді сақтау маңызды. Ғалым аудармашының тек тілдік бірліктерді ғана емес, мәтіннің терең мағынасын, оның экспрессивтік және стилистикалық ерекшеліктерін түсініп, қайта жаңғыртуы қажет екенін алға тартты. Ол сондай-ақ аударма барысында контекст, автордың коммуникативтік ниеті, мәтіннің функционалдық бағыты және қабылдаушының мәдени-танымдық аясы ескерілуі тиіс екенін баса айтты. Осы тұрғыдан алғанда, ғалым аударманы механикалық тілдік алмастыру емес, күрделі шығармашылық әрі танымдық үдеріс ретінде сипаттады. [29, б. 74].

Аударманы коммуникативтік және функционалдық акт ретінде қарастыруды В.Н. Комиссаров пен А.Д. Швейцер толық дамытты. Комиссаров прагматикалық факторлардың маңыздылығына назар аударды: аударма мәтіні кім үшін, қандай жағдайға арналғаны және қандай мәдени ортада қабылданатыны аса маңызды [30, б. 31]. Ал А.Д. Швейцер қосарлы коммуникация актісі туралы айтып, аудармашыны екі тіл мен екі мәдениет арасындағы делдал ретінде сипаттады. Ол билингвалды сана мен мәдени құзыреттіліктің шешуші рөл атқаратынын атап өтті [31, б. 80].

Аудармаға байланысты мәселелерді Е.М. Верецагин және В.Г. Костомаров та бірігіп терең қарастырды. Олар аудармашы түпнұсқа мәдениетін терең меңгермей, білім мен мәдени реалияларды білмей тұрып көркем аударма жасай алмайды деп есептеді. Олардың айтуынша, аудармашы мәдени шындықтарды жай ғана аудармай, оны қабылдаушыға түсінікті әрі шынайы етіп бейімдеуі тиіс [32, б. 52].

Орыс аударматану мектебі көркем аударманы тілдік нақтылық, эстетикалық үйлесім және мәдени мазмұнның бірлігінде қарастырады. Бұл бағытта аударма жай техникалық әрекет ретінде емес, өнер деңгейіндегі күрделі үдеріс деп танылады, ал аудармашы тек тіл білетін маман емес, шығармашылық тұлға әрі мәдениеттер арасын байланыстырушы ретінде бағаланады. Аударма тек сөздерді бір тілден екіншісіне ауыстырумен шектелмейді, ол – тіл, мәдени орта, ойлау ерекшелігі мен стиль тоғысатын көпқырлы құбылыс. Осыған байланысты көптеген шетелдік ғалымдар аударманы лингвистикалық қана емес, мәдениетаралық, функционалдық және шығармашылық әрекет ретінде

сипаттады. Бұл зерттеулер қазіргі аударматану ғылымының, әсіресе көркем аударма теориясының қалыптасуына негіз болды.

Ю. Найда, ол XX ғасырдағы ең беделді аударма теоретиктерінің бірі болып табылады. Ол динамикалық эквиваленттік теориясын ұсынып, аударманың негізгі мақсаты түпнұсқа мәтіннің оқырманға тигізген әсерін барынша дәл жеткізу деп тұжырымдады. Оның көзқарасы бойынша «Көркем аудармада тек мағыналық дәлдік емес, эмоциялық әрі мәдени әсердің сақталуы да аса маңызды, ол үшін дәлдік сөзбе-сөз аудару емес, қабылдаушы оқырманның реакциясымен өлшенеді» [33, б. 50].

Жоғарыда айтылған пайымдауларды жан-жақты талдай келе, аударма барысында түпнұсқаға барынша адал болып, ұлттық сипат пен реңкті мүмкіндігінше сақтау қажет деген қорытындыға келеміз. Алайда бұл талаптың орындалуы бірқатар факторларға тәуелді. Ең алдымен, аудармашы аударманың кімге арналатынын айқындап алуы тиіс. Адресат анықталған соң, түпнұсқадағы лингвомәдени лексиканы танып, оны ажыратып, мағыналық жүктемесін және мәтіндегі қызметін анықтау маңызды. Одан кейін ең тиімді аударма тәсілін таңдау қажет.

Аударманың адресатын, яғни мақсатты оқырманын нақты белгілеу – аударматану ғылымында әлі күнге дейін толық шешімін таппаған мәселелердің бірі. Бұл, әсіресе, көркем аударма саласында айқын көрінеді. Жалпы алғанда, аударма адресаты әртүрлі атаулармен белгіленіп жүр. Ресейлік ғылыми еңбектерде ол *адресат* (Я.И. Рецкер, В.Г. Гак және т.б.), *қабылдаушы* (Л.А. Черняховская, Ю.В. Ванников, Г.В. Чернов және т.б.), *оқырман* немесе *тыңдаушы* (Л.С. Бархударов), *реципиент*, *рецептор* (В.Н. Комиссаров) деп атаған.

Сонымен, бұл терминдер түрлі анықтағыштармен де қолданылады: шет тілдік қабылдаушы (А.Д. Швейцер), аударма мәтінін қабылдаушы (Н.К. Гарбовский және т.б.), «орташаландырылған» рецептор (В.Н. Комиссаров және т.б.), орташа, болжалды, мақсатты, қатардағы оқырман, ықтимал қабылдаушы, нақты адресат, соңғы реципиент. Осындай терминологиялық алуантүрлілік шетелдік аударматану ғылымына да тән.

Поэтикалық аударма мәселесіне тоқталсақ, көптеген аударматанушы ғалымдар әртүрлі стильдегі мәтіндермен жұмыс істеу тәжірибесіне сүйене отырып, поэзия аудармасын дербес сала ретінде қарастырады. Себебі поэтикалық мәтіндерді аудару өзге мәтін түрлеріне қарағанда аудармашыдан ерекше көзқарас пен арнайы тәсілді талап етеді. Поэтикалық мәтіндердің айрықша белгілеріне келсек, И.С. Алексеева атап өткендей, олар ең алдымен форманың қатаң сақталуымен және мазмұнның сол форма аясында берілуімен ерекшеленеді, яғни мәтін белгілі бір ырғақ пен ұйқасқа құрылған жолдар арқылы ұйымдастырылады [34, б. 201]. Басқаша айтқанда, авторлық ойды жеткізетін стилистикалық құралдар мен көркемдік элементтер аударма мәтінінде де мүмкіндігінше көрініс табуы тиіс. Мұның барлығы аудармашы үшін едәуір күрделілік тудырады.

Осылайша, шетелдік ғалымдардың тұжырымдары аударманың тек тілдік ауыстыру емес, интерпретация, іріктеу және белгілі бір деңгейде араласу үдерісі екенін көрсетеді. Аудармашы – жай ғана тіл маманы емес, ол мәдениеттер арасындағы дәнекер, авторлық ойды өз мәдени кеңістігінде жаңаша қырынан таныта алатын шығармашылық тұлға. Көркем аударма екінші реттік авторлық сипатқа ие, ал оның сәтті шығуы аудармашының көркемдік түйсігіне, мәдени танымына және түпнұсқаны терең меңгеруіне тікелей байланысты.

## **1.2 Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесінің ғылыми-теориялық сипаты.**

Ғылыми-теориялық тұрғыдан эквиваленттілік ұғымы аударматану ғылымында әртүрлі бағыттар бойынша қарастырылған. Эквиваленттілік көбіне түпнұсқа мен аударманың мазмұндық сәйкестігі ретінде түсіндірілсе, кейінгі зерттеулерде оның прагматикалық, коммуникативтік және мәдени аспектілері де кеңінен тарай бастады. Поэтикалық мәтін жағдайында бұл ұғым одан әрі күрделене түседі, себебі поэзия тек қандай да бір ақпарат, мағына, мазмұн берумен шектелмей, эстетикалық әсер тудыруға бағытталған.

Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесін қарастырудан бұрын ең алдымен поэтикалық мәтіннің табиғатын, берілуін түсіну маңызды. Поэзияда сөз тек аталу, аталмыш (номинативті) қызмет атқарып қоймай, таңбалық, байланыстыру, әсерлену (ассоциативтік), сезіну немесе сезімді жеткізу (эмоционалдық) мәнге ие болады. Әрбір сөз, дыбыс, интонация белгілі бір көркемдік белгі арқалайды. Сондықтан аудармашы түпнұсқаның тек мазмұны мен мағынасын ғана емес, оның көркемдік жүйесін де қайта жасауға ұмтылады. Бұл жерде толық (абсолютті) эквиваленттілікке жету мүмкін емес екені анық, себебі әр тілдің өзіндік құрылымы, поэтикалық дәстүрі, мәдени контексті бар.

Эквиваленттіліктің бірнеше деңгейлері бар екені ғылыми еңбектерде көрсетілген. Мысалы, лексикалық деңгейде сөздердің тура мағыналық сәйкестігі қарастырылса, синтаксистік деңгейде сөйлем құрылымы мен композициясы назарға алынады. Ал поэтикалық аудармада бұларға қоса *ырғақ, ұйқас, дыбыстық үйлесім* және т.б сияқты формалық элементтер де маңызды рөл атқарады. Осы элементтердің барлығын бірдей сақтай отырып аудару көбіне мүмкін бола бермейді, сондықтан аудармашы белгілі бір жолдарды, трансформацияларды таңдайды.

Поэтикалық аудармада эквиваленттілік мәселесін зерттеген ғалымдар бұл ұғымды әртүрлі тұрғыдан түсіндіреді. Кейбір зерттеушілер *формалық эквиваленттілікке* яғни *сыртқы пішініне* басымдық берсе, олар түпнұсқа мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін сақтауды маңызды деп санайды. Ал басқа бірқатар ғалымдар *мазмұндық (немесе динамикалық) эквиваленттілікті* қолдайды, ол аудармада түпнұсқадан дәлме дәл берілуін емес, оқырманға *мағынасы мен түпнұсқа әсерін сақтай отырып берілу* болып табылады, яғни оқырманға түпнұсқада мәтіндегі әсер қалдыруды басты мақсат ретінде қарастырады. Бұл екі ұстаным поэтикалық аударма тәжірибесінде жиі қарама-қайшылыққа түседі.

Мағыналық эквиваленттілік поэтикалық мәтіндегі негізгі ойды, образдық жүйені, авторлық идеяны жеткізуді көздейді. Мұндай жағдайда аудармашы кейде түпнұсқадағы форманы өзгертіп, жалпы мағынаны сақтауға тырысады. Ал формалық эквиваленттілікке бағытталған аудармаларда ұйқас, ырғақ, буын саны сияқты поэтикалық құрылым элементтері мүмкіндігінше дәл беріледі. Бірақ бұл кезде мағынаның кейбір берілуі жоғалуы мүмкін.

Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесі мәдени айырмашылықтармен де тығыз байланысты. Әр халықтың дүниетанымы, ұлттық ерекшеліктері поэзияда айқын көрініс табады. Түпнұсқадағы кейбір бейнелер мен метафоралар аударма тілінде дәл сол күйінде қабылданбауы мүмкін. Мұндай жағдайда аудармашы трансформация тәсілдерін қолдана отырып, эквиваленттік шешімдер табуға тырысады. Бұл эквиваленттіліктің салыстырмалы сипатта екенін көрсетеді.

Сонымен қатар поэтикалық аудармада автор стилін сақтау мәселесі де эквиваленттілікпен тығыз байланысты. Әр ақынның түпнұсқада өзіндік қолтаңбасы, тілдік ерекшеліктері, образ жасау тәсілдері болады. Аудармашының міндеті – сол түпнұсқаны оқырманға мүмкіндігінше дәл жеткізу. Алайда бұл міндетті орындау барысында аудармашының жеке шығармашылық ерекшелігі де көрініс табады. Осылайша аударма мәтін белгілі бір дәрежеде түпнұсқадан тәуелсіз жаңа көркем туындыға айналады алады.

Эквиваленттілік мәселесін қарастыруда қазіргі аударматану ғылымы қандай мағынада берілген көзқарасты (функционалдық) ұсынады. Бұл тұрғыда аударманың мақсаты мен оның қабылдаушы аудиториясы (рецепиент) ескеріледі. Егер аударма белгілі бір мәдени ортаға бейімделіп жасалса, онда эквиваленттілік сол ортаға түсінікті, әсерлі болуымен өлшенеді. Яғни эквиваленттілік тек тілдік сәйкестік емес, коммуникациялық тиімділік ретінде қарастырылады.

Аударма мәтіндерін филологиялық қырынан зерттеу барысында аударманың түпнұсқаға сай келуі, аудармадағы тепе-теңдік, адекваттылық пен баламалылық мәселелері қазіргі аударматану ғылымында маңызды орын алып отыр. Ағылшын тіл білімінің өкілі М.А.К Хэллiday «Аудармадағы баламалылық ұғымын аударма үдерісін ұйымдастыратын негізгі теориялық қағида ретінде қарастырады» [35, б. 15]. Яғни аударма деген ұғымды белгілі бір тілдік және мәдени контексте маңызды деп саналатын тілдік ерекшеліктерді барынша дәл жеткізе алатын аударма деп түсіндіреді. Ол, аудармадағы негізгі мәселе – баламалылыққа қол жеткізу. Ол бұл баламалылықты мағынаны жеткізуге бағытталған орталық қағида ретінде қарастырады. Сонымен қатар аударма барысында жеке сөздер мен сөз тіркестерінен басқа күрделі сөйлем құрылымдарының деңгейіндегі сәйкестікке көбірек мән беру керек екенін атап өтеді.

Эквиваленттілік ұғымы аударматануда түпнұсқа мәтінде қамтылған мазмұндық, ұғымдық, мағыналық, стилистикалық және коммуникативтік ақпараттың аударма мәтінде мүмкіндігінше сақталуын білдіреді. Бұл термин көбіне деңгейлестік пен сәйкестік ұғымдарымен қатар қолданылады, себебі

олардың барлығы түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық жақындықты сипаттайды. Егер аударма мәтін түпнұсқамен әрі мазмұндық, әрі құрылымдық жағынан үйлессе, ол баламалы аударма ретінде бағаланады. Түпнұсқадағы ойды басқа тілде функционалдық-коммуникативтік тұрғыда дәл жеткізу аудармашының кәсіби шеберлігінің басты көрсеткіші саналады.

Эквиваленттілік тілдік қатынас пен тілдік қызметтің заңдылықтарына негізделген өзара байланысты жүйе ретінде қарастырылады. Балама жасау үдерісі түпнұсқа тілдің семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін барынша сақтай отырып, аударылатын тілден соған мағыналас әрі үйлесімді нұсқаны табуды көздейді. Бұл ретте аудармашы аударма тілінде орын алуы мүмкін артық өзгерістерден сақтанып, түпнұсқа мәтіннің мағыналық деңгейінен алшақтамауы тиіс.

«Аудармадағы баламалылық (эквиваленттілік) – бұл түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық жағынан ғана емес, функционалдық-стилистикалық тұрғыдан да тепе-теңдігі. Аудармашы ең алдымен автордың ойын емес, сол ойдың оқырманға әсер ету күшін жеткізуі тиіс.» [36, б. 45].

Философиялық тұрғыдан алғанда, аударма түпнұсқамен барлық деңгейде тең әрі сәйкес болуы керек. Осыған жақын адекваттылық ұғымы да мағыналық және құрылымдық теңдікті білдіреді. Нәтижесінде баламалы аударма түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің өзара сәйкестігін айқын көрсетеді.

Аударма эквиваленттілігі коммуникативтік мақсат, мәтіннің функционалдық бағыты және коммуникативтік әсер сияқты үш өзара тығыз байланысты құрамдасқа негізделеді. Аударма барысында бұл факторларды ескеру сапалы нәтижеге қол жеткізудің басты шарты болып табылады.

Эквиваленттілік аударманың басты шарты – түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің коммуникативтік-функционалдық қызметінің тең болуы. Екі тілдің семантикалық-құрылымдық жүйелері өзара үйлесуі қажет, ойдан қосу немесе мағыналық алшақтыққа жол берілмеуі тиіс. Аудармада семантикалық қайшылық туындамауы маңызды.

Белгілі бір нақты зат не құбылыс денотат деп аталады, В. Колер баламалылыққа жетудің бес түрін көрсетеді: денотативтік, коннотативтік, мәтіндік-нормативтік, прагматикалық және формальді-эстетикалық баламалық.

Ғалым ұсынған баламалылық түрлер - бұл тілдегі бір сөздің немесе тіркестің бірнеше мағынада қолданылуын сипаттау тәсілі, бес түрін көрсетеді:

1. Денотативтік баламалық – сөздің нақты мағынасын білдіреді. Мысалы, «мектеп» сөзі нақты мектеп ғимаратын айтып тұрғаны.

2. Коннотативтік баламалық – сөздің қосымша, эмоционалды немесе салдарлы мағынасын білдіруі. Мысалы, «үй» сөзі жай ғана тұрғылықты орын емес, сонымен қатар «қуаныш, отбасы, баспана» сияқты коннотация тудыруы мүмкін.

3. Мәтіндік – нормативтік баламалық, ол сөздің мәтіндік контекстке байланысты немесе тілдік нормаларға сәйкестігін білдіруінде. Мысалы, ресми хатта қолданылатын сөздер мен ауызекі сөйлеудегі сөздер арасындағы айырмашылықты айтамыз.

4. Прагматикалық баламалық – сөздің қолданушыға, мақсатқа және жағдайға байланысты өзгеруі. Мысалы, «сен» және «сіз» деген сөздер бір объектіге қатысты қолданылуы мүмкін, бірақ әртүрлі прагматикалық мәнге ие бола алады.

5. Формальді – эстетикалық баламалық, ол сөздің формасы мен дыбыстық ерекшеліктері, оның эстетикалық әсерін білдіруінде. Мысалы, поэзияда таңдалған сөздің дыбыстық үйлесімі мен ритмі [37, б. 75].

Сонымен ғалым баламалылықты тек мағыналық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, прагматикалық және эстетикалық тұрғыдан қарастырады.

В.С. Виноградов аудару тәсілдерін тура, синонимдік, гипо - гиперонимдік, дескриптивтік, функционалдық және презентациялық деп жіктейді. Тура сәйкестік дәстүрлі сөздік баламаларға негізделсе, синонимдік сәйкестік мағыналас, бірақ реңкі мен стильдік бояуы өзгеше сөздер арқылы жүзеге асады. Гипо-гиперонимдік сәйкестік ұғымды жалпылау не нақтылау арқылы беріледі. Дескриптивтік тәсіл мағынаны сипаттау арқылы ашуға бағытталса, функционалдық сәйкестік сөздердің қызметтік ұқсастығына сүйенеді [38, 89].

Көркем мәтіннің негізгі қызметі – оқырманға эстетикалық әсер ету.

Р. Штольце ойынша аударманы түсіну ол әрбір аудармашылық шешімнің дара әрі қайталанбас екенін атап өтеді. Көркем аудармада мәтінді жан-жақты түсіну. ол мазмұнын, идеясы мен құрылымын, көркемдік әлемін тұтас қабылдау маңызды. Р. Штольце өзінің “The Translator’s Approach: Introduction to Translational Hermeneutics” атты еңбегінде аудармашы үшін мәтінді терең түсіну – когнитивті үдеріс екенін және аударманың түпнұсқа идеясы мен құрылымының ақыл-ойдағы бейнесі арқылы жүзеге асатынын атап көрсетеді (“Understanding a text is a cognitive phenomenon; a translation is linked to the original by its mental representation”). Бұл тұрғыдан аударма – жай сөз аудару емес, эстетикалық әсер етуге бағытталған, дара әрі қайталанбас шешімдер қабылдауды талап ететін шығармашылық интерпретациялау үдерісі [39, б. 46].

Көркем мәтін – эстетикалық мәні бар тілдік құбылыс. Оның басты белгілері тұтастық пен байланыстылық болып табылады. Мәтін ойды логикалық жүйеге түсіріп, мағыналық бірлік құрайды. Сондықтан мәтінді терең түсіну, талдау мен пайымдау көркем аударманың сапасын айқындайды.

Көркем мәтін, сөз өнерінің эстетикалық қана емес, танымдық қызмет атқаратын күрделі түрі. Ол мазмұн мен пішіннің, ой мен бейненің өзара үйлесіміне негізделген ерекше құрылымдық жүйемен сипатталады. Мұндай мәтінді терең әрі дұрыс қабылдау үшін оқырманнан белгілі бір дайындық, қалыптасқан оқу мәдениеті мен көркем ойлау қабілеті талап етіледі. Ал аудармашы үшін көркем мәтінді түсіну үдерісі түпнұсқаны алғаш оқудан басталып, оны басқа тілге аудару барысында үздіксіз жалғасады.

Аударма процесімен қатар мәтінді өңдеу, түзету жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу аударманың сапасын едәуір арттырады. Бұл – тәжірибе мен тұрақты дағдыны қажет ететін еңбек. Аудармашының түпнұсқаға деген адалдығы, жауапкершілігі мен ұқыптылығы ең алдымен дайын аударманың сапасынан байқалады.

Көркем шығарма мәтінін аудару барысында оның мағыналық қолданысын жүйелі түрде дұрыс орналастырудың мәнін терең түсіну аса маңызды. Көркем мәтінді интерпретативтік тұрғыда оқу – оны лексикалық және синтаксистік деңгейде лингвистикалық талдау деген сөз. Бұл талдау сөздердің тақырыптық өрісін, жеке сөздердің қолданылу ерекшелігін, сөздердің орын тәртібін, сөйлемдердің өзара үйлесімін анықтауды қамтиды. Сонымен қатар мұндай талдау мәтіннің композициялық-синтаксистік деңгейімен, яғни оның кеңістік пен уақыттық ұйымдасуымен, мәтін субъектісінің берілуімен сабақтастықта жүргізіледі.

Көркем мәтін негізінен әдебиет пен көркем туындыларда кең қолданыс тапса, көркем әдебиетке жатпайтын мәтіндерге ғылыми-техникалық, ресми - іскерлік стильдер жатады. Егер көркем мәтін эстетикалық қызмет атқарып, ойды бейнелі әрі күрделі түрде жеткізуді мақсат етсе, ғылыми және ресми - іскерлік мәтіндер логикалық тұрғыдан нақты, дәл, мазмұны айқын, лексикасы қатаң іріктелген, қалыпты әрі бірізді сөздер мен тіркестерден құралады. Көркем мәтінді түсіну – күрделі психологиялық әрі шығармашылық үдеріс. Ол үшін аудармашы екі тілдің грамматикасын, синтаксисін, лексикасын ғана емес, автордың стильдік ерекшеліктерін де жетік білуі тиіс.

Сөз мағынасы – ұлттық, тарихи әрі логикалық сипатқа ие құбылыс. Сондықтан мәтінді талдау әрбір сөздің қолданылу мәніне, атқаратын қызметіне мұқият қарауды талап етеді. Мәтіннің мағыналық ауқымы кең болып, белгілі бір тақырып шеңберіндегі ортақ мазмұндық құрылымға негізделеді. Қайталаулардың өзі авторлық мақсатқа сай қолданылады. Кей жағдайда сөздердің қайталануы автордың ойды тереңдету, әсерлі ету ниетінен туындайды. Бұл ретте мәтіннің мазмұндық құрылымын байыту үшін синонимдер, антонимдер, бір түбірлі және бейнелі мағыналы сөздер қолданылады. Алайда аудармада орынсыз қайталаулар стильдік тұрғыдан кемшілікке әкелуі мүмкін.

Аударманы түсіну ұғымы да күрделі сипатқа ие. Ол сөйлеу әрекетінің тереңдігін, айқындығын және тұтастығын талап етеді. Аудармашы аударма мәтініндегі құбылыстардың мәнін, себеп-салдарлық байланысын, логикалық жүйесін, кейіпкерлер әрекетіндегі психологиялық тартыстар мен қақтығыстарды терең талдап, дұрыс түсіне білуі қажет. Осындай талдау ғана дәл әрі шынайы аударма жасауға негіз болады. Шығармада баяндалған шындықты айқын ажырата білу, мәтінге барынша жақын балама табу, мағыналық сәйкестікке қол жеткізу басты мақсат саналады. Көркем мәтін арқылы шығарманың идеялық - тақырыптық мазмұны ашылады.

Жазбаша мәтінді аудару үдерісі ең алдымен негізгі мәтінді жан-жақты талдаудан басталады. Аудармашы мәтіннің мағынасы мен мазмұнын терең түсінгеннен кейін ғана аударуға кірісуі тиіс. Мәтінді үстірт қарап, шала оқуға болмайды, себебі алғашында жеңіл көрінген мәтін аудару барысында күрделі қиындықтар туғызуы мүмкін. Мұндай жағдай шатасуға әкеледі. Сондықтан алдын ала мәтінді абзац бойынша мұқият оқып шығу аса маңызды.

Сапалы әрі сәтті аударманың құндылығы – оның көркем шығарманың түпнұсқасымен қатар өмір сүруінде. Кей кездері түпнұсқамен деңгейлес, тіпті

одан да жоғары бағаланатын аудармалар кездеседі. Мұндай өміршең аудармалар халықтың рухани талғамына сай келіп, төл туындыдай қайта - қайта басылып, жаңа оқырмандармен қауышады.

«Көркем аударма – бұл сөздер мен грамматикалық құрылымдарды механикалық түрде көшіру емес, түпнұсқаның мазмұны мен формасының бірлігін басқа тілдің құралдары арқылы қайта жасау» [40, б. 7].

Көркем шығарма аудармасы белгілі бір тарихи-әлеуметтік кезеңде жасалып, сол дәуірдің шығармашылық еңбегінің нәтижесі болып табылады. Түпнұсқаның ұзақ ғұмыр сүруі оның көркемдік, идеялық және эстетикалық қуатына, композициялық тұтастығына, тартымды сюжетіне, кейіпкерлер әлемінің жүйелі бейнеленуіне, халық тілінің байлығын шебер қолдануына байланысты. Ал аударма шығармалар осы көркемдік, идеялық, эстетикалық құндылықтарды толық сақтай алған жағдайда, өз халқының да, өзге ұлттың да рухани мұрасына айналады. Осылайша туынды басқа елде, басқа тілде екінші өмірін бастайды. Аударма ана тілін байытып, әдеби дамудың көкжиегін кеңейтеді әрі жаңа шығармашылық ізденістерге жол ашады.

3. Ахметовтың «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» атты түсіндірме сөздігіне назар аударсақ, «Түпнұсқа – әдеби шығарманың автор өзі жазған төлтума қолжазбасы, яғни автордың өз қолынан шыққан нұсқасы. Қай кезде де шығарманың текстін зерттеуде, айқындауда ең негізгі тірек осы түпнұсқа болады» [2, б. 208]. Ал «Талдау (анализ) – көркем шығарманы тексергенде қолданылатын тәсіл. Шығарманы әр қырынан алып қарастырып, оның қасиет-ерекшелігін, жеке бөлшектеріне тән өзгеше сипат-белгілерді арнайы зерттеп, танып білу» [2, б. 193].

Көркем аударма – поэтикалық әрі прозалық тұрғыдан да өнер. Аударма өнер саналатындықтан да, аудармашының ақын-жазушылық қабілетке ие болуы заңды. Аудармашы ақын, жазушының кәсіби ақын-жазушымен өзара жақындығы да, айырмашылығы да бар. «... аударма үшін шет тілін білу жеткіліксіз, қалай дегенде де бұл тілді үздік меңгеру керек және сонымен бірге әрі сөздің мағынасына, басқа сөздермен жалғастығындағы құпия билікке жаныңмен бойлауға тиіссің.

Осыған байланысты аударматану ғылымындағы негізгі мәселелердің бірі – аударма баламалылығы мен эквиваленттік сәйкестік ұғымдарын жүйелі түрде қалыптастыру болып табылады. Бір ғасырға жуық уақыт бойы зерттеліп келе жатқан аударматану саласында алғашқы ғылыми ізденістердің басым бөлігі «эквивалент» терминін түсіндіруге арналды. Батыс елдерінің аударматанушы ғалымдары бұл ұғымның мәнін ашу мақсатында әдеби мәтіндерді талдау мен аударма теориясына негізделген түрлі тәжірибелер жүргізді. Атап айтқанда, Ю. Найда эквиваленттілікті «формальды» және «динамикалық» деп бөліп, түпнұсқа мен аударма арасындағы әсер теңдігін басты назарға алды. Ғалым Ж. Дадебаев мақалада келесідей келтірді «Аудармашылар эквиваленттіліктің жоғары деңгейіне жету үшін бірнеше стратегияларды қолданады, кең ықпалға ие болған алғашқы аударма теориясы Ю. Найда принциптерін басшылыққа алды, бұл тәсіл «функционалдық» теориясы ретінде белгілі «эквиваленттілік», бұл

бастапқы хабарламаны мақсатты тілдегі ең табиғи және орынды өрнектер арқылы жеткізуге баса назар аударуды көздейді [41, 1170].

Сондықтан аударма ғылымында эквиваленттік концепті орталық тақырып болып табылады. С. Боснеттің айтуынша: «Аударма ол жай лексикалық немесе грамматикалық ауыстырудан тұрмайды, аудармашы бастапқы тілдік эквиваленттен ауысуды теңдестіру деңгейін нақты анықтау мәселелері болып табылады» [42, б. 25].

Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілікке қол жеткізу үшін аудармашы бірнеше трансформация әдістерін (түрлендіру стратегияларын) қолданады. Олардың қатарына калькалау, еркін аудару, компенсация сияқты трансформация әдістері жатады. Әрбір әдіс белгілі бір жағдайда тиімді болуы мүмкін. Мысалы, дыбыстық үйлесімді сақтау үшін кейбір мағыналық элементтерді өзгертуге тура келсе, ал кейде керісінше, мағынаны сақтау үшін формадан (түпнұсқа структурасы) бас тартуға тура келеді.

Қорыта келе поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік мәселесі – күрделі әрі көп аспектілі ғылыми-теориялық мәселе. Ол тілдік, стильдік, мәдени, эстетикалық факторлардың өзара әрекеттесуінен туындайды. Абсолютті эквиваленттілікке қол жеткізу мүмкін емес болғанымен, аудармашы түпнұсқаның мағынасын, құрылымын, рухын, көркемдік жүйесін және эмоциялық әсерін барынша дәл жеткізуге ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық аударма – тек тілдік емес, сонымен қатар шығармашылық және мәдени көрініс болып табылады.

### **1.3 Поэтикалық аударма эквиваленттілігінің типтері және деңгейлері**

Поэтикалық аударма – тек тілдік мағынаны емес, сонымен қатар көркемдік бейнелеу, ырғақ, эмоция және мәдени тұстарды да сақтауды талап етеді. Поэзияда әрбір сөз ерекше орынға ие болғандықтан, аудармашы түпнұсқаның мазмұнын ғана аударып қоймай, оның эстетикалық әсерін оқырманға жеткізуге тырысады. Осы тұрғыдан алғанда, жоғарыда айтып кеткендей, поэтикалық аудармадағы басты теориялық ұғымдардың бірі – эквиваленттілік. Жоғарыда айтып өткенімізден, эквиваленттілік дегеніміз – түпнұсқа мәтін мен аударма мәтін арасындағы мағыналық, құрылымдық және функционалдық сәйкестік деңгейі болып табылады. Бұл ұғым аударманың сапасын бағалауда негізгі өлшемдердің бірі болып табылады. Аударматануда эквиваленттілік термині түпнұсқа мен аударма арасындағы «теңдік» немесе «сәйкестік» ретінде қарастырылады, мән беретін тұсы – ол әр тілдің өзіндік грамматикалық, семантикалық және мәдени ерекшеліктері бар. Поэтикалық мәтінде эквиваленттілік тек мағынаны жеткізу емес, сонымен бірге эмоционалдық әсерді сақтай аудару, бейнелілікті аудармада көрсету, аудармада түпнұсқа автор стилін жеткізу, ырғақ пен әуезділікті мүмкіндігінше аудармада сақтау сияқты міндеттерді қамтиды.

Отандық аударматануда зерттеушілердің аудармадағы баламалылық, барабарлық туралы ойлары әртүрлі. «Аудармадағы баламалылықтың түрлері» мақаласының авторы А. Алдашеваның пікірі келесідей: «Қазақ аударматану

ғылымында жиі қолданылып жүрген балама, баламалы аударма, баламалылық (эквивалент, эквивалентный перевод, эквивалентность) деген терминдердің қазіргі уақытқа дейін ұғымдық анықтамасы нақтылана қоймады. Кей тұстарда сөз болғалы отырған аталымдар теңбе-теңдік (тождественность), дәлме-дәл аударма (адекватный перевод) деген терминдермен теңбе-тең дәрежеде ұғынылады. Сонымен бірге, балама (эквивалент) дегендегі түпнұсқа тілдегі сөздің басқа тіл сөздігінде көрсетілген варианттары немесе аудару үдерісі кезінде түпнұсқадағы сөзге, тіркеске, фразаға, синтаксистік тұтастыққа аудармашы аударылатын тілден таңдап, іріктеп алған мағынасы жуық нұсқалар деп түсіндіретін реттер де жоқ емес» [43, б. 39].

Бүгінгі таңда «эквивалент» терминін кейбір ғалымдар (Ж. Дадебаев пен С. Абдрахманов) «саймасай» деп аудармалап жүр. Ал «адекватный перевод» тіркесін «балама аударма» (А. Алдашева), «деңгейлестік аударма» (Ө. Тарақ), «дәлме-дәл аударма» немесе «адекватты аударма» (Б. Дуанина) деп аударады.

Н.К. Гарбовский сөзіне сүйенсек, қазіргі аударматану теориясында баламалылық («эквивалентность») терминімен қатар барабарлық («адекватность») термині кең таралған. Шын мәнінде, ол баламалылық («эквивалентность») және барабарлық («адекватность») ұғымдары этимологиялық жағынан байланысты болып келеді, себебі тең, бірдей деп аударылатын «aeque» латын сөзі формасына сайып келеді [44, б. 286].

Кей ғалымдардың пікірінше, бұл екі ұғымды бірдей деп айтуға келмейді, екеуі екі түрлі термин. Зерттеуші В. Коллердің пікіріне сүйенсек, барабарлық пен баламалылық терминдері бірдей емес. Баламалылық («equivalence») дегеніміз – түпнұсқа мен аударманың мазмұнды, мәтінді, стилистикалық, экспрессивті, формалды, динамикалық, коммуникативті, прагматикалық ұқсастығы, сонымен бірге, түпнұсқа мен аударма реципиенттеріне бірдей әсер ету [45, б. 99 - 102].

Аударма сапасына қол жеткізуде өте маңызды болып табылатын эквиваленттілік, адекваттық мәселелері жөнінде жоғарыда біраз теориялық ойларға шолу жасадық. Шын мәнінде, бұл мәселеде аударматанушылар арасында да әлі күнге дейін пікір алуандығы бар. Дегенмен, осы тараушада әлемдік және отандық аударматанудағы аударма эквиваленттілігінің типтері және деңгейлері жайлы нақты айтылған пікірлерді жинақтап беру міндетін қойдық.

В.Н. Комиссаровтың пікіріне сүйенсек, «түпнұсқа мен аударма мәтіндері мазмұндарының бірдей болмайтыны анық, сондықтан түпнұсқа мен аударма арасындағы байланыс «эквиваленттік» терминімен анықталады. Эквиваленттілік, әдетте, аударманың негізгі белгісі және аударма шарты болып табылады. Бұдан шығатын ой, баламалылық термині аударма анықтамасының ішіне кіруі керек. Аударманың эквиваленттігін (баламалығын) бағалау мақсатында, деңгейлік модель қолданылады. Аударма эквиваленттілігі – түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінінің мазмұны, мағынасы және құрылымы жағынан сәйкестігін білдіретін ұғым. В.Н. Комиссаров аударма баламалылығын бес деңгейге бөледі және оларды мағынаның толық немесе ішінара сақталу дәрежесіне қарай ажыратады. Ғалымның эквиваленттігін деңгейлері теориясына

сәйкес:

1) Коммуникативтік, аударма баламалығының бірінші типі – коммуникацияның мақсатын құрайтын түпнұсқа мәтінінің тек бір бөлігінің мағынасын сақтау. Коммуникацияның мақсаты деп әңгімелеудің барлығынан өрбитін мағынаны айтамыз. Оқи отырып, реципиент мәтін мазмұнын қорытындылай келе, тек мәтінде баяндалатын нәрсені емес, сонымен бірге баяндаудың мақсатында түсінеді.

2) Жағдай сипаттамасы, аударма баламалығының екінші типі барысында, түпнұсқа мәтіні мен аударма мәтіні мазмұндарының жалпы бөлігі коммуникацияның бірдей мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен бірге тура сондай, бірдей, тілден тыс жағдайды теңестіреді (бұл жерде жағдай деп отырғанымызды баяндауда суреттелетін объектілер мен олардың арасындағы байланыс жиынтығы деп түсінген жөн).

3) Хабарлау (мазмұн) – аударма баламалылығының үшінші типі. Ол аударма мәтінінде коммуникация мақсатының сақталуымен, соған сәйкес келетін жағдаяттың берілуімен, сондай-ақ аудармадағы жалпы ұғымдардың сақталуымен сипатталады..

4) Құрылымдық-семантикалық, аударма баламалығының төртінші типі барысында, үшінші типте сақталатын, мазмұнның үш компонентімен бірге аударма нұсқада түпнұсқаның синтаксистік құрылымы – мағынасының негізгі бөлігі де көрініс табады.

5) Тілдік белгілер, аударма баламалығының бесінші типі кезінде түпнұсқа мен аударма мазмұнының әртүрлі тілдердегі мәтіндер арасында болуы мүмкін ең максималды жақындық, сәйкестік деңгейіне жетеміз [46, б. 51 - 56].

Аудармада эквиваленттік деңгейде зерттеу жағдайында аударманың түрлерін де қарастыру өте маңызды. Аударматану саласында аударманың жолдары мен тәсілдері де қарастырылған. Алайда, теориялық және тәжірибелік тұрғыдан аударма тәсілдерінің басты мақсаты бір тілден екінші бір тілге жасалған баламаның «эквивалент» ұғымын қарастыру болып саналады. Тілдегі лексика-семантикалық және семиотикалық сәйкестіктер «эквиваленттілік» тұжырымын түсіндіруге негізделеді. Осы орайда, аударманың бірқатар жолдарын қарастырып кетейік.

Аударма теориясында мәтіннің аудармадағы өзгерісі әртүрлі мәнге ие болады. Аудармадағы мәтіннің өзгеруін *трансформация терминімен* жиі атайды. XX ғ. ғалым З. Харрис күрделі синтаксистік құрылымдар талдауының трансформациялық әдісінің негізгі принциптерін тұжырымдаған. Аталған термин осы негізде трансформациялық грамматикадан аударма теориясына енген. Отандық аударматануда трансформация термині көптеген авторларда кездеседі. Бірақ оның қолданылуы аударма үдерісін сипаттаған кезде бірдей емес. Трансформация терминін дәйекті түрде Я.И. Рецкер, Л.С. Бархударов, А.Д. Швейцер және т.б. көптеген аударматанушы - ғалымдар қолданады. Олар трансформация терминіне келтірілген анықтамаларда аударма үдерісін аударма жолдарының жиынтығы ретінде анықтай отырып, сол жиынтықты «*аударма трансформациялары*» деп атаған. Бұл атау аударма теориясына арналған

көптеген еңбектерде аударма өзгерістері терминімен қатар қолданылады. Нақтырақ айтқанда, аударма трансформациясы (аударма өзгерісі) аудармадағы бастапқы мәтіннің түрлі элементтерінің өзгеру жолдарын білдіреді. Трансформация (трансформациялық ережелер, операциялар, тәртіптер) ұғымы генеративтік грамматикадан аударма теориясына енген бастапқы кезде трансформациялық ережелердің бес типін ажыратқан: пермутация (компоненттердің өзара алмасуы), түсіріп тастау (компоненттерді өшіру, кетіру, қысқарту), қосу, ауыстыру (компоненттердің орнын өзгерту), субституция (компоненттерді алмастыру). Негізінде компоненттердің өзара алмасуы олардың айтылымдағы өзара орын ауыстыруы болып табылатындықтан, пермутацияны ауыстырудың жеке жағдайы ретінде қарастыруға болады. Сондықтан аударма теориясында трансформацияның төрт бөлікті типологиясы қалды: *қосу, түсіру, орын ауыстыру және алмастыру*. Аударма трансформациясы мағынасын кейбір ғалымдар тіларалық ассиметрия терминімен бекітіп, тек аудармашылық трансформациялық іс-әрекеттерді ғана трансформациялық операциялар деп атауды ұсынады.

Белгілі ғалым Л.С. Бархударов трансформация терминіне сүйене отырып өзінің аударма концепциясын құрады. «Лингвистикалық аударма теориясының пәні аударма үдерісін тіларалық трансформация ретінде ғылыми сипаттау болып табылады» деп жазады зерттеуші [28, б. 116]. Аударма теориясында трансформация термині тек тілдің жалпы синхронды сипаттамасында ғана қолданыла алатындығын ескертіп кетеді. Л.С. Бархударов «аударма үдерісінде жүзеге асатын барлық өзгертулер немесе трансформациялардың түрлерін төрт қарапайым типке апаруға болады деп есептеді: 1) ауыстыру; 2) алмастыру; 3) қосу; 4) түсіру.

Ауыстыруды ол «аударма мәтіндегі тілдік элементтердің орнын (орналасу ретін) түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда өзгерту» деп анықтады. Ауыстырылуы мүмкін элементтерге ол мәтіндегі сөздер, сөз тіркестері, күрделі сөйлемдердің бөлшектері (clauses) және жеке сөйлемдерді жатқызды. Зерттеуші аударма трансформацияларының ішіндегі ең жиі кездесетін түрі – алмастыруларды, тіл деңгейлерінің айырмашылығын негізге ала отырып, *грамматикалық және лексикалық* деп бөледі. *Грамматикалық алмастырулар* тобының ішінен ол сөз пішінінің, сөз таптарының, сөйлем мүшелерінің, күрделі сөйлемдегі синтаксистік ауыстыруларды ажыратады. Лексикалық алмастыру ретінде ол нақтылау, жалпылау және себеп-салдар қатынасына негізделген ауыстыруды қарастырады. Аудармаға қосудың қажеттілігін тудыратын себептердің бірі ретінде Л.С. Бархударов түпнұсқа тіліндегі сөз тіркестерінің семантикалық компоненттерінің айқындалмауын, сөйлем құрылымын синтаксистік қайта құру кезінде қосымша компоненттерді қосу керектігі, сондай-ақ түпнұсқа тіліндегі грамматикалық құралдармен берілген мағыналарды *лексикалық құралдармен* жеткізу қажеттілігін айтады. Семантикалық тұрғыдан артық элементтерді алып тастау – түсіру болып табылады. Негізінде трансформациялардың барлығы бір уақытта, бір - бірімен үйлесімділікте орындалады. Яғни, орын ауыстыру алмастыруға, грамматикалық өзгеріс лексикалыққа ұласады. Трансформацияның

дәл осындай күрделі әрі кешенді сипаты аударманы қиын әрі күрделі етеді. Л.С. Бархударов өз теориясында аудармашылық трансформациялар аудармалық тәсілдермен үндеседі. Ғалым осылайша ауыстыруды аудармашылық трансформацияның ең тараған әрі көп қырлы түрі екенін анықтаса, ал нақтылауды лексикалық ауыстырудың бір типі ретінде қарастыра отырып, оны тәсіл деп те атайды.

Белгілі аударматанушы З.Д. Львовская, Л.С. Бархударовтың ізімен аудармашылық трансформациялардың барлығын «эквивалентті өзгертулер» деп атай отырып, оларды жоғарыдағы төрт қарапайым типке апарып қосады. Алайда, аудармашылық ауыстыруларды түрлерге басқаша жіктейді:

- а) ортақ типтің ауысуы,
- ә) сөйлем мағынасының ауысуы,
- б) бір сөйлемді екі немесе бірнеше сөйлемге ауыстыру,
- в) нақтылау т.б. [47, б. 123].

Бұндай типология кез-келген классификацияға қажет нақты ортақ логикалық негіз қарастырылмағандықтан да шашыраңқы көрінеді. Аударма трансформациясының типологиясын құрудың басқа да жолдары бар. Мәселен, В.Н. Комиссаров «Өзгеру сипатына қарай аударма трансформациясы лексикалық, грамматикалық және лексика-грамматикалық деп бөлінеді деп жорамалдайды» [48, б. 175], яғни, тілдік жүйенің деңгейлерінің ажыратылуы негіз ретінде қабылданады. Лексикалық трансформация «түпнұсқа мен аудармадағы сөздер мен сөз тіркестерінің арасындағы формалық және мазмұндық қатынастарды сипаттайды». В.Н. Комиссаров лексикалық трансформациялар тобын өз ішінен формалық өзгертулер мен лексика семантикалық ауыстырулар деп бөле отырып, трансформация/транслитерация және калькалаудың біріншісіне жататынын жазады. Ал, лексика-семантикалық ауыстыруларға нақтылау, жалпылау және модуляция (мағыналық даму) жатады. Зерттеуші сөзбе-сөз аударма, сөйлемнің бөлшектенуі, сөйлемдердің бірігуін және грамматикалық ауыстыруларды грамматикалық трансформацияның жиі кездесетін түрі ретінде қарастырады. Зерттеуші лексикасы да, түпнұсқаның синтаксистік құрылымдары да өзгертін аударма трансформациясын ерекше топ деп атайды. Лексика-грамматикалық трансформацияның кең тараған түрлеріне антонимиялық аударма, сипаттама аударма және компенсация тәсілдерін кіргізеді. Аударматанушы Я.И. Рецкер барлық трансформациялар типологиясын тілдік жүйелер деңгейіне негіздей отырып, лексикалық және грамматикалық деп бөледі. Ол лексикалық трансформацияны контекстегі бөтен тілдегі сөздің мағынасын ашатын логикалық ойлаудың тәсілдері деп анықтады. Я.И. Рецкер лексикалық трансформациялардың ішінен жеті ерекшелікті көрсетеді [49, б. 33]:

- 1. мағыналардың дифференциациясы;
- 2. мағыналардың конкретизациясы;
- 3. мағына генерализациясы;
- 4. мағыналық даму;
- 5. антонимдік аударма;
- 6. толығымен өзгерту;

## 7. аудармадағы компенсация.

А.Д. Швейцер аударма ғылымы туралы алғашқы терминдер тізімін жасай отырып, аударма әдістері мен трансформация тәсілдерін ажыратады. Оның концепциясында аударма әдістері аударма тәжірибесіне жатады, ал әдістердің негізін құрайтын трансформация көбіне аударманың теоретикалық моделінің элементтері болып табылады. Ол трансформацияны семантикалық және синтаксистік (грамматикалық) деп бөледі. Семантикалық трансформацияларды ол «ситуативті модельмен сипатталатын жеке сөздер мен айтылымдардың мағыналық құрылымының жалпы өзгертілуі» деп, ал синтаксистіктерді «айтылымның грамматикалық құрылымының өзгертілуі» деп анықтайды. А.Д. Швейцер семантикалық трансформацияларды төмендегідей қарастырады [50, б. 287]:

- векторлық алмастыру;
- семантикалық компоненттерді қосу;
- семантикалық категорияларды алмастыру;
- семантикалық компоненттерді түсіру;
- тасымал;
- семантикалық компоненттерді бөлу;
- семантикалық компоненттердің қайталануы;
- кеңейту;
- жылжыту;
- семантикалық компоненттерді қысқарту;
- тарылту.

Оның теориясында синтаксистік трансформациялар айтарлықтай орын алмайды. Ал, антонимдік аударма, жалпылау, нақтылауды А.Д. Швейцер аударма әдістері деп көрсетеді. Ал ғалымдар Ж.П. Вине мен Ж. Дарбельне ең алдымен аударманың тікелей және жанама деп аталатын екі бағытын ерекшелеп айтады. Тікелей аудармаға олар кірме (транскрипция немесе транслитерация секілді), калькалау, сөзбе-сөз аударманы жатқызады. Жанама аудармаға – модуляция, адаптация, эквиваленция және транспозиция. Бірақ, олар оқырманға аударма терминдерінің глоссарийін бергенде, бұл тізімге алғашқы төртеуінің нұсқалары болатын басқа да әдістерді қосып береді. Атап айтсақ: компенсация, қысқарту, эксплицитация, жалпылау, грамматикалау, имплицитация және партикуляризация (нақтылау). Сонымен аударма өзгертулері (трансформациясы) типтерінің бірнеше жіктеулері бар екендігіне көз жеткіздік. Әрине, олардың барлығы тым шартты, трансформацияның түрлі типтерінің арасында қатал кедергі жоқ. Кейбір трансформацияларды түрлі типтерге жатқызуға болады. Бірақ бұл ерекшелік қағидаларды түсіну мен оны тәжірибеде қолдануда соншалықты маңызды емес. Сонымен, біздер аударма үдерісін бір тілдегі мәтінінің екінші тіл мәтініне трансформациясы екенін анықтадық. Аударма кезінде әрқашан бірі екіншісіне тәуелсіз жасалатын бастапқы, ал екіншісі біріншісінің негізінде анықталған жолдар – тіларалық трансформациялар арқылы жасалатын екі мәтін болады.

Поэтикалық аудармадағы эквиваленттілік – күрделі ұғым, ол тек сөздердің сәйкестігін емес, сонымен бірге мағына, стиль, эмоция және әсердің сақталуын қамтиды. Эквиваленттіліктің лексикалық, семантикалық, стилистикалық, прагматикалық және функционалдық типтері аударманың әртүрлі қырларын сипаттайды. Ал оның деңгейлері түпнұсқа мен аударма арасындағы сәйкестіктің тереңдігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, поэтикалық аударма – дәл ғылым емес, ол ғылыми білім мен шығармашылық қабілетті қатар талап ететін өнер. Сондықтан әр аударма – түпнұсқаның жаңа өмірі ретінде қарастырылады. Жалпы аударманың нәтижелі болуы аудармашының біліміне, түпнұсқа мазмұнын түсінуіне мен шығармашылық талантына байланысты екені даусыз, сонымен эквиваленттілік типтерінің әрқайсысының мақсаты – түпнұсқа мәтінінің семантикасы мен стилін беру болып табылады.

### **Тарау бойынша қорытынды**

Бірінші тарауда поэтикалық мәтін, көркем аударма және эквиваленттілік мәселелері аударматанудың ең күрделі әрі өзекті салаларының бірі болып табылады. Бұл ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты, себебі поэтикалық мәтінді аудару барысында тек тілдік бірліктерді емес, сонымен қатар эстетикалық, мәдени және эмоциялық мазмұнды да жеткізу қажеттілігі туындайды. Сондықтан көркем аударманы зерттеу барысында эквиваленттілік ұғымы негізгі теориялық тірек ретінде қарастырылады.

Поэтикалық мәтін ұғымы ең алдымен оның көркемдік табиғатымен сипатталады. Поэтикалық мәтін – бұл тек ақпарат жеткізуші құрал емес, ол оқырманға эстетикалық әсер етуге бағытталған тілдік өнер туындысы. Мұндай мәтіндерде ырғақ, ұйқас, образдылық, метафора, символика сияқты көркемдік құралдар маңызды рөл атқарады. Поэтикалық мәтіннің мағынасы көбінесе тура емес, астарлы түрде беріледі, сондықтан оны түсіну де, аудару да ерекше шеберлікті талап етеді. Ақынның дүниетанымы, ұлттық мәдениетке тән ерекшеліктер поэтикалық мәтіннің мазмұнына терең сіңеді.

Көркем аударманы зерттеудің жалпы сипаттамасы осы ерекшеліктерді ескере отырып қалыптасады. Көркем аударма – түпнұсқа мәтіннің идеялық - көркемдік мазмұнын басқа тілде қайта жасау үдерісі. Бұл салада аударманың дәлдігі ғана емес, оның көркемдік сапасы, стильдік сәйкестігі, оқырманға тигізетін әсері де маңызды. Зерттеушілер көркем аударманы дербес шығармашылық әрекет ретінде қарастырады, себебі аудармашы тек тілмаш емес, сонымен бірге белгілі бір дәрежеде автордың шығармашылық серіктесі болып табылады. Көркем аударма теориясы тіл білімі, әдебиеттану және мәдениеттанумен тығыз байланыста дамиды. Қазіргі аударматануда көркем аударма зерттеулерінің ауқымы едәуір кеңейіп отыр. Лингвистикалық тәсілдермен қатар, лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік, прагматикалық және семиотикалық бағыттар көркем мәтінді терең талдауға жол ашады. Бұл бағыттар арқылы көркем мәтіндегі ұлттық-мәдени кодтарды, автордың дүниетанымын, эмоционалды-экспрессивтік реңктерін жеткізу жолдары кеңінен

қарастырылады. Мысалы, В. Комиссаров, Л.С. Бархударов, А. Алдашева, Н.К. Гарбовский, В. Коллер сынды ғалымдар аудармада баламалықты сақтау, мәдени ақпаратты бейімдеу мәселелерін терең зерттеген.

Аудармадағы эквиваленттілік ұғымы осы зерттеулердің өзегін құрайды. Эквиваленттілік – түпнұсқа мен аударма мәтіннің мағыналық, функционалдық және көркемдік тұрғыдан сәйкестігі. Алайда көркем, әсіресе поэтикалық мәтіндерде абсолютті эквиваленттілікке қол жеткізу мүмкін емес. Себебі әр тілдің өзіндік құрылымы, бейнелеу құралдары мен мәдени фоны бар. Сондықтан эквиваленттілік аудармада салыстырмалы, шартты ұғым ретінде қарастырылады. Сонымен қатар баламалылық пен барабарлық терминдері аударматану ғылымында қатар жүретін ұғымдар. Кей ғалымдар бұл екі түсінікті синоним деп санаса, енді кейбірі ондай пікірді ұстанбайды. Аударманың баламалығын бағалау мақсатында, деңгейлік модель қолданылады (В.Н. Комиссаров, Ю. Найда, А.Д. Швейцер, В. Коллер, В.Г. Гак пен Ю.И. Львин ұсынған деңгейлік модельдер). Баламалылық пен барабарлық ұғымдары бір - бірімен тығыз байланысты. Себебі, екеуінің де мақсаты – аударылатын тіл құралдары көмегімен түпнұсқа мағынасын жеткізу.

Аударма мәселесіндегі эквиваленттілік типтері мен деңгейлері бұл ұғымды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ғалымдар эквиваленттілікті әртүрлі деңгейде қарастырады: лексикалық, грамматикалық, семантикалық, стилистикалық және прагматикалық деңгейлер. Лексикалық деңгейде сөздердің мағыналық сәйкестігі маңызды болса, семантикалық деңгейде жалпы ой мен мазмұнның берілуі алдыңғы орынға шығады. Ал стилистикалық және прагматикалық деңгейлерде мәтіннің көркемдік әсері мен оқырманға ықпалы ескеріледі. Поэтикалық аудармада көбінесе жоғары деңгейдегі, яғни мағыналық және көркемдік эквиваленттілікке басымдық беріледі.

Аударма жасау қазақ тілінде ойды жеткізудің, сөз құраудың жаңа тәсілдерін тудырып, жазу шеберлігін арттырды. Қазақ тілінде жазылған кез келген шығармаға үңілгенде, орыс мәдениетінің ықпалын көрмеу мүмкін емес. Бұл, әсіресе, жазу стилінде байқалады. Мысалы, ойды белгілі бір қанатты сөзбен өткірлеу, сөйлем арасына қосымша ой немесе мысқыл, ирония салып қою сияқты әдістер көбіне аударма әдебиетінің әсерімен келген.

Күрделі ойды күрделі сөйлеммен жеткізу – аударманың әкелген басты жаңалықтарының бірі. Сол арқылы қазақ тілінің синтаксистік құрылымы дамып, сөйлемді ықшамдап, нақты құру, артық сөзден аулақ болу, сөздерді дұрыс орналастыру сияқты жазу мәдениетінің өсуіне әсер етті. Сонымен қатар аударма оқырманды жаңа дүниелерге, жаңа ортаға, жаңа өмірге үнемі енгізіп отырады. Аударма арқылы қазақ оқырмандары ескі патша сарайларына, хан ордаларына, үнді мен қытайдың таңғажайып храмдарына саяхат жасайды, түрлі көсемдер мен шешендерді, ерекше кейіпкерлер мен қызықты адамдарды көріп, олардың өмірімен танысады.

Аудармашының басты міндеті – алдымен өмірді, ортаны, оқиғаларды толық сезіну, ойша қабылдау, содан кейін ғана ана тілінің барлық мүмкіндігін пайдалана отырып, сол дүниені оқырманға жеткізу. Бұл үдеріс те халқымыздың

ғасырлар бойғы жинаған, шыңдаған, ұштаған сөз байлығы мен сөйлеу шеберлігі толық қолданылады. Аударма арқылы қазақ тілі байып, ойды жеткізу мәдениеті жаңа деңгейге көтеріліп отыр.

Қорытындылай келе, поэтикалық мәтін, көркем аударма және эквиваленттілік ұғымдары біртұтас жүйе құрайды. Поэтикалық мәтінді аудару барысында эквиваленттіліктің әртүрлі типтері мен деңгейлерін үйлесімді қолдану аударманың сапасын арттырады.

## **2. АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІН АУДАРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР, СЕМАНТИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-КОМПОЗИЦИЯСЫ**

### **2.1 Абай өлеңдерін аударудағы трансформациялар және оның спецификалық аспектілері**

Аударма трансформациясы – аударма үдерісінде қолданылатын негізгі техникалық әдістер мен әдістердің жиынтығы. Ол бір тілде берілген мәтінді екінші тілге мағыналық және құрылымдық жағынан дәл жеткізу үшін қажет. Аударма барысында түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінінің арасында мағыналық сәйкестік сақталуы тиіс, ал бұл сәйкестіктің қалай жүзеге асатыны аударма трансформацияларына тікелей байланысты. Аударма трансформациялары туралы көптеген ғалымдар өз жіктемелерін ұсынған. Солардың ішінде А.М. Фитерман мен Т.Р. Левицкая аударма трансформацияларын үш түрге бөледі:

- грамматикалық трансформациялар
- стилистикалық трансформациялар
- лексикалық трансформациялар

Бұл жіктеу аударма теориясында кеңінен қолданылады [51, б. 11 - 31].

Ғалым Я.И. Рецкер аударма үдерісінде қолданылатын трансформацияларды екі негізгі түрге бөліп қарастырады. Оның бірі – *грамматикалық трансформация*, бұл кезде сөз табы немесе сөйлемдегі мүшелер бір-бірімен алмастырылады, яғни сөйлем құрылымы өзгеріске ұшырайды. Ал екінші түрі – *лексикалық трансформация*. Оған нақтылау, тұтастыру, антонимикалық аударма, компенсация, мағыналық дамыту, мағыналарды дифференциациялау және түпнұсқадағы ойды толықтай өзгертіп жеткізу сияқты әдістер жатады. [52, б. 45].

Л.С. Бархударов аударма теориясында аударма трансформациясы ұғымын жан-жақты сипаттаған ғалымдардың бірі. Ол трансформацияны түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы формальды және мағыналық айырмашылықтарды жоюдың әдісі ретінде қарастырады. Ғалым аударма барысында тілдік жүйелердің ерекшеліктеріне байланысты тікелей балама әрдайым табыла бермейтінін атап өтеді. Осыған байланысты Л.С. Бархударов аударма трансформациясының төрт негізгі түрін көрсетеді: орын алмастыру, ауыстыру, қосу және түсіріп тастау. Бұл трансформациялар түпнұсқаның мағынасын сақтай отырып, аударма мәтінді қабылдаушы тіл нормаларына сай жеткізуге мүмкіндік береді, ол аударма трансформациясын мынадай типтерге бөледі:

- орнын ауыстыру
- жалпы алмастыру
- қосу
- түсіріп тастау [28, б. 190].

В.Н. Комиссаров аударма теориясында аударма трансформациялары ұғымын жан-жақты қарастырған ғалымдардың бірі болып табылады. Оның пікірінше, аударма трансформациялары – түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы мағыналық және құрылымдық сәйкестікті сақтау мақсатында

қолданылатын тілдік өзгерістер жүйесі. Комиссаров трансформацияларды аудармашының қажетті құралдары ретінде қарастырып, оларды лексикалық, грамматикалық және кешенді трансформациялар деп бөледі. *Лексикалық трансформацияларға* ауыстыру, нақтылау, жалпылау сияқты әдістер жатады. Ал *грамматикалық трансформациялар* сөйлем құрылымын өзгерту, сөз таптарын ауыстыру арқылы жүзеге асады. Кешенді трансформациялар бірнеше әдістің қатар қолданылуымен сипатталады. Ғалым аударма барысында формалдық емес, ең алдымен мағыналық эквиваленттілікті сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. В.Н. Комиссаров теориясы қазіргі аударматануда кеңінен қолданылып, кәсіби аудармашылардың тәжірибесінде маңызды орын алады. В.Н. Комиссаров аударма трансформациясын төмендегідей топқа бөледі:

- лексикалық трансформация (транскрипция және транслитерация, калькалау);

- лексико-семантикалық трансформация: нақтыландыру, жалпыландыру, модулдеу;

- грамматикалық трансформациялар: сөзбе-сөз аударма (синтаксистік ұқсастық/уподобление), сөйлемдерді бөлшектеу, сөйлемдерді біріктіру және грамматикалық алмасулар;

- лексико-грамматикалық трансформациялар немесе кешенді (комплекті): антонимдік аударма, сипаттау аударма әдісі (экспликация), компенсация әдісі.

Бұл көрсетілген әдіс аударма теориясында кеңінен қолданылады [53, б. 172 – 173].

«Аударма – бастапқы тілдегі мәтінді құрайтын таңбалар тізбегін аудармашының түсіндіруіне сүйене отырып, мақсатты тілдегі таңбалар тізбегімен алмастыру үдерісі. Мағына таңбалар арасындағы байланыстар мен айырмашылықтар арқылы қалыптасады және ол шексіз жалғасуы мүмкін. Сондықтан мағына әрқашан салыстырмалы түрде беріледі және толық, бастапқы күйінде ешқашан дәл көрінбейді» [54, б. 18].

Абай өлеңдерінің түпнұсқадан орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдарын және ерекшеліктерін, соның ішінде мағыналық-құрылымдық сәйкестігін, жоғарыда атап өткен ғалымдар В.Н. Комиссаров пен Л.С. Бархударов ұсынған аударма трансформациялары теориясы негізінде қарастырдық. Зерттеу жұмысының басты тірегі ретінде В.Н. Комиссаров жасаған трансформациялар жіктемесі алынды. Сонымен қатар талдау барысында Абай шығармаларын аудару кезінде Л.С. Бархударов көрсеткен қосу және *түсіріп тастау* әдістерінің жиі қолданылатыны анықталды. Осыған байланысты зерттеу тек В.Н. Комиссаров жіктемесімен шектелмей, Л.С. Бархударов атаған екі трансформация әдісін де қамтиды. Бұл әдістер Абай өлеңдерінің мағынасын өзге тілде дәл әрі түсінікті жеткізуге мүмкіндік береді.

Аударма үдерісінде түпнұсқа мәтіннің мазмұнын, мағынасын және стилистикалық ерекшеліктерін дәл жеткізу үшін әртүрлі трансформациялар қолданылады. Белгілі аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаров аудармада жиі кездесетін лексикалық және грамматикалық трансформация түрлеріне нақты анықтамалар берген. Осы трансформациялар аудармашының түпнұсқа мен

аударма тілінің айырмашылықтарын ескере отырып, мәтінді барынша табиғи әрі түсінікті жеткізуіне мүмкіндік береді.

*Транскрипция және транслитерация.* Бұл әдістер түпнұсқадағы сөзді аударма тілінің әріптері арқылы беру үшін қолданылады. Транскрипция кезінде сөздің дыбыстық формасы сақталады, ал транслитерацияда әріптік, графикалық құрамы беріледі. Жалпыға белгілі мысал келтіретін болсақ, «*computer*» сөзі қазақ тілінде «компьютер» деп транскрипция арқылы, ал кейбір жалқы есімдер транслитерация жолымен беріледі.

*Калькалау.* Бұл түпнұсқа сөздің немесе сөз тіркесінің құрамдас бөліктерін тікелей аудару арқылы жаңа лексикалық бірлік жасау әдісі. Калькалаудың басты мақсаты – түпнұсқа құрылымын сақтай отырып, аударма тілінде мағыналас сөз немесе тіркес қалыптастыру. Мысал келтіретін болсақ, «*mass culture*» – «бұқаралық мәдениет», «*skyscraper*» – «аспанмен таласқан ғимарат». Ғалым З. Ахметов «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» атты еңбегінде келесідей түсіндірме береді «Калька – бір тілдегі сөзді, не сөз тіркесін басқа тілге құрылыс қалпын сақтап, дәлме – дәл аудару, француз тілінен шыққан сөз, ол көшірме жасауға ыңғайлы жұқа, жылтыр қағаз немесе селдір мата деген мағына береді. Калька жасау тәсілі басқа тілдегі үлгі бойынша жаңа сөз тудырғанда пайдаланылады» [2, б. 106].

*Нақтылау (конкретизация).* Бұл түпнұсқада кең мағынада қолданылған сөзді аударма тілінде тар, нақты мағыналы сөзбен беру. Жалпыға белгілі мысал келтіретін болсақ, ағылшын тіліндегі «*drink*» сөзі контекстке қарай «шай ішу», «су ішу» деп нақтыланып аударылуы мүмкін.

Оған қарама-қарсы әдіс, ол *жалпыландыру (генерализация)*. Мұнда түпнұсқадағы нақты, тар мағыналы сөз аудармада кең мағыналы сөзбен алмастырылады. Мысалы, «*He bought a Mercedes*» сөйлемі кей жағдайда «Ол көлік сатып алды» деп жалпылама берілуі мүмкін.

*Модулдеу немесе мағыналық дамыту.* Бұл әдісде түпнұсқада тікелей айтылмаған, бірақ логикалық тұрғыдан туындайтын мағына аудармада беріледі. Жалпы белгілі мысал келтіретін болсақ, «*I don't blame him*» сөйлемі «Мен оны түсінемін» деп аударылады.

*Сөзбе-сөз аударма немесе синтаксистік ұқсастық,* ол аудармада түпнұсқа мен аударма тілдеріндегі сөйлем құрылымы ұқсас болған жағдайда қолданылады. Бұл нөлдік трансформация болып саналады, себебі сөйлем құрылымында айтарлықтай өзгеріс болмайды.

Сөйлемдерді бөлшектеу кезінде күрделі бір сөйлем аудармада екі немесе одан да көп сөйлемге бөлінеді. Ал сөйлемдерді *біріктіру* әдісі – керісінше, түпнұсқадағы бірнеше жай сөйлемді бір күрделі сөйлемге айналдыру әдісі.

*Грамматикалық алмасулар* барысында түпнұсқадағы грамматикалық форма аудармада басқа формаға ауысады. Жалпы белгілі мысал келтіретін болсақ, ол етістік зат есіммен немесе керісінше берілуі мүмкін.

*Антонимдік аударма* түпнұсқадағы болымды форманы болымсыз форма арқылы жеткізуді білдіреді. Жалпы белгілі мысал келтіретін болсақ, «*He never forgot it*» – «Ол мұны әрдайым есінде сақтады».

*Экспликация* немесе сипаттамалы аударма эквиваленті жоқ сөздерді түсіндіріп беру үшін қолданылады. Жалпы белгілі мысал келтіретін болсақ,, «*samurai*» – «Жапониядағы ортағасырлық әскери ақсүйек».

*Компенсация әдісі* аудармада жоғалған мағынаны басқа жерде немесе басқа әдіспен өтеуді көздейді.

Соңында, *қосу және түсіріп тастау* түпнұсқада жоқ, бірақ мағынаны түсіндіру үшін қажет сөздерді енгізуді білдірсе, түсіріп тастау керісінше, мағынаға әсер етпейтін артық элементтерді аудармада қалдырмау әдісі болып табылады.

Осы трансформациялардың барлығы аударманың сапасын арттырып, түпнұсқа мазмұнын дәл әрі түсінікті жеткізуге қызмет етеді [53, б. 174 - 186].

В.Н. Комиссаров ұсынған 12 трансформация және Л.С. Бархударов көрсеткен 2 трансформация бірігіп, барлығы 14 аударма трансформациялық әдісті құрайды. Алайда бұл әдістердің барлығы бірдей Абай поэзиясын аудару үдерісінде толық қолданылмайды. Себебі кейбір трансформациялар, атап айтқанда сөйлемдерді біріктіру, сөйлемдерді бөлшектеу және әртүрлі грамматикалық алмасулар, негізінен прозалық мәтіндердегі сөйлем құрылымына қатысты жүзеге асырылады. Ал Абайдың поэзиялық шығармалары көбіне өлең жолдары мен ырғаққа негізделгендіктен, олар дәстүрлі сөйлем түрінде беріле бермейді. Сондықтан мұндай трансформациялық әдістерді поэзия аудармасында қолдану кей жағдайларда мүмкін болмайды немесе шектеулі сипатқа ие болады.

Абай поэзиясының аудармаларын салыстыра зерттеу үшін 2006 жылы шыққан «*Абай. Тридцать семь стихотворений*» [55] жинағына назар аударылды. Бұл кітапты танымал ақын Марат Адибаев құрастырып, өз қолымен Абай өлеңдерін орыс тіліне аударған. Жинақта ақынның көпшілікке белгілі 37 өлеңі әртүрлі аудармашылардың нұсқаларымен берілген. Олардың қатарында М. Тарловский, М. Луконин, Д. Бродский, М. Адибаев, Ю. Кузнецов, Л. Дличаг, Ә. Қодар, А. Штейнберг, А. Гатов, С. Липкин, М. Сұлтанбеков, В. Бугаевский және басқа да авторлар бар. Сонымен қатар жолма - жол аударма жасаған К. Досжан, Г. Бельгер, Б. Момышұлы, С. Тілеубаев сияқты аудармашылардың еңбектері де жинаққа енгізілген. Марат Адибаевтың «*Абай. Тридцать семь стихотворений*» атты кітабынан алынған аудармаларға үңіліп, осы өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық (семантикалық) сақталуына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасап ұсынамыз.

Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңі 1886 жылы жазылған. Ақын бұл туындысында өз дәуірінің болмысын және адам табиғатын терең философиялық тұрғыдан талдайды. Ұйқысыздық пен қайғыға берілу әлсіздіктің белгісі емес, керісінше, терең ойдың көрінісі ретінде сипатталады. Ақын өзін түсінетін жан таппай, ішкі толғанысын білдіреді. Өлеңде жақсы мен жаман, адалдық пен арамдық салыстырылып, олардың ара-жігін ажырататын күш – ақыл екені айқындалады. Әрбір шумақ негізгі ойды әр қырынан ашып, біртұтас мазмұн қалыптастырады. Сонымен қатар ақын еріншектік пен немқұрайлылықты сынға алып, адамды ізденімпаз, талапшыл болуға шақырады. Ол адамды алға жетелейтін басты күш ретінде ақыл мен еңбекті ерекше атап

көрсетеді.

**Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

**Орысша аудармасы: (Б. Момышұлы аудармасы)**

Посторели, печали думали, сон чуток,  
Гнев – прокисший яд, мысли – желчь (зловонны).  
Поделиться грустью нет человека, способного понять,  
кто же будет наперсником (забавой), способным душа видеть?

Молодые состарятся, нет второго рождения, родившийся – умрет.  
Судьбы нет, прошедшая жизнь чтобы вернулась снова.  
Оставленный след, пережитые радости останутся позади,  
Кроме одного бога, все остальное измениться. [55, б. 41]

Аудармашы түпнұсқа өлеңнің мағынасын сақтайды, бірақ құрылымын бұзып алған себебі «ақ өлең» жолдарымен берген. Олай дейтініміз өлең тіліндегі дыбыстар үні, гармониясы аудармада бұзылған, аллитирация тәсілімен берілген өлең, аудармада мүлдем сақталмаған, оны мына өлең айшықтан (фигура) көруге болады, түпнұсқада «сергек», «кермек», «ермек» өлеңде бірыңғай дыбыстардың үндестігі, дәлірек айтқанда дауыссыз дыбыстардың қайталануы, аудармада сақталмаған, оны мына екінші шумақтан да байқауға болады, түпнұсқада «өлкем», «өзгермек», «келмек», «қалмақ» аудармада жай сөйлеммен берілген. Абай поэзиясының тіліне үңілудің үлкен мәні де, қажеттігі де бар екені осы жерде анық көрінеді. Аудармада қосу, компенсация әдісіне жиі жүгінген, оны мына сөздерден байқауымызға болады, түпнұсқада бір ғана сөзбен барлық ойды жеткізген, ал аудармада «зловонны», «забавой» деп қосымша берілген, себебі аудармашы түпнұсқаның мағынасын сақтау мақсатында берген деген ой тұжырымдаймыз, аударманы бейімдей отырып ұсынғанын көріп тұрмыз. Бұл әдістерді пайдалану нәтижесінде аудармашы түпнұсқа мазмұнын сақтай отырып, орыс тіліндегі нұсқаны әсерлі жеткізетін сөздерді шебер таңдаған. Аудармада прагматикалық бейімдеу қолданылып, қабылдаушыға автордың коммуникативтік мақсаты, яғни өлеңнің мәні мен мағынасы толық әрі түсінікті түрде жеткізілгенін сенімді түрде айтуға болады.

### **Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

### **Орысша аудармасы: (Д.Бродский аудармасы)**

Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон,  
Ядом гнева дух угрюмый рапален.  
Мыслью не с кем поделиться! Кто поймет,  
Кто одобрит, услыхав твой тяжкий стон?

Всем рожденья и кончина суждены,  
Дней минувших не вернуть из тишины,  
Радость где-то остается позади,  
Все проходит, все деянья непрчны. [55, б. 43]

Д. Бродский түпнұсқа өлеңнің мазмұнын сақтай отырып, оның поэтикалық табиғатын да дәл жеткізуге ерекше мән берген. Ол әсіресе *ұйқас*, *ырғақ* және *интонация* сияқты маңызды элементтерді мүмкіндігінше дәл сақтауға тырысқан. Яғни, ұйқас – өлең-жырларда тармақтың, өлең жолындағы, соңындағы бірнеше буынның келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі мен дыбыс үндестігі. Ұйқас әр жолдың шегін айқындап, өлеңнің ырғақтық құрылымын күшейтіп, әуезділігін арттырады. Ал шумақ – тармақтардың белгілі бір тәртіппен топтасуы. Өлең ырғағы бір ғана тармақ арқылы толық ашылмайды, сондықтан кемінде екі тармақтың үйлесімі қажет. Аудармашы осы ерекшеліктерді барынша сақтауға ұмтылған.

Сонымен қатар аудармада *грамматикалық* және *лексикалық трансформациялар* қолданылғаны байқалады. Сөйлем құрылымы өзгеріп, *қосу*, *нақтылау* және *жалпылау әдістері* пайдаланылған. Мысалы, түпнұсқада «*дух*», «*твой тяжкий*», «*вернуть из тишины*» сияқты сөздер кездеспесе де, олар мағынаны нақтылау үшін енгізілген. Интонация да өзгеріске ұшыраған, ол мына тұста көрініс табады, хабарлы сөйлем сұраулы формаға ауыстырылып, сөйлемдерді екіге бөлу арқылы ерекше мән берілген. Интонацияның құрамына екпін, дыбыстың ұзақтығы мен қарқыны кіретінін ескерсек, аудармашы леп белгісін қолдану арқылы эмоционалдық әсерді күшейткен. Сонымен бірге жалпылау әдісі де көрініс табады: «*Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек*» жолы «*Все проходит, все деянья непрчны*» түрінде кең мағынада берілген. Бұл оқырманға түсінікті жеткізу мақсатында жасалған, реципиентке

коммуникациялық интенция сәтті жеткен және аудармашы түпнұсқа мен аудармада мағыналық-құрылымдық сәйкестік бар деген тұжырымға келеміз.

**Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

**Орысша аудармасы: (Ю. Кузнецов аудармасы)**

Старость, тяжкие думы, стал чуток твой сон,  
Яд и горечь – твой гнев, желчью ум поражен.  
С кем печаль разделить, кто бы слово ценил?  
А найдется такой, не утешит и он.

Юность старится, тот, кто рождается, – умрет.  
Нет судьбы, чтобы закат превращался в восход.  
Твоя радость в былом, как следы за спиной.  
Кроме Бога, изменчиво все, что живет. [55, б. 45]

Ю. Кузнецов түпнұсқа өлеңнің мазмұнын сақтай отырып, оның поэтикалық табиғатын жеткізе алған. Сонымен қатар аудармашының стратегиясы, яғни аударма барысында кездесетін қиындықтарды шешу үшін жүзеге асырылатын әрекеттері де айқын байқалады. Бұл *ретте ұйқас, ырғақ және интонация* сияқты маңызды элементтер сақталған.

Аудармашының жұмысынан денотативті аударма – белгілі бір ақпаратты, сигналды коммуникацияны жеткізетін аударма түрі екені байқалады. Бұл мына шумақтардан көрініс тапқан, түпнұсқаның «*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек*», «*Басқан із, көрген қызық артта қалмақ*», «*Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек*» деген жолдары аудармада дәл, аудармада бұл жолдар «*Старость, тяжкие думы, стал чуток твой сон*», «*Твоя радость в былом, как следы за спиной*», «*Кроме Бога, изменчиво все, что живет*» тікелей беріліп, денотативті сипатқа ие болған.

Аудармада *лексикалық трансформациялардың* қолданылғаны байқалады. Сөйлем құрылымы өзгертіліп, *қосу, нақтылау және жалпылау* тәсілдері пайдаланылған. Мысалы, түпнұсқада «чтобы закат превращался в восход», «кто бы слово ценил» сияқты жолдар кездеспегенімен, олар мағынаны нақтылау мақсатында *қосу әдісі*, трансформациясы арқылы енгізілген. Жалпы, реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткізілген, сондықтан

аудармашы түпнұсқа мен аударма арасында мағыналық-құрылымдық сәйкестік бар деген тұжырым жасауға болады.

**Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

**Орысша аудармасы: (А. Кодар аудармасы)**

Где старость, там скробь, там тревожный сон  
Досада – отравой, вкус мыслей – солен.  
Людей не найти разумеющих слово,  
И нечем взбодриться, когда утомлен.

Состариться юность, умрет, кто рожден.  
Прошедшая жизнь не вернется в загон.  
На свете меняется все, кроме Бога  
И каждый твой шаг забытью обречен. [55, б. 47]

Абай өлеңдерінің ақындық болмысын айқындайтын маңызды амал-тәсілдердің бірі – қарама-қарсы ұғымдарды қатар қолдануы. Түпнұсқада мысалы, «*жас қартаймақ*», «*басқан із, көрген қызық артта қалмақ*» сияқты тіркестер арқылы ақын әрбір құбылыстың орнын нақтылап, өмірдің мағыздылығын терең бейнелейді. Мұндай тәсілдер қолдану поэтикалық мәтіннің мазмұнын оқырманға әсерін күшейтеді. Ал аудармада осы тәсілдің мағынасы барынша дәл жеткізілгенін байқауға болады. Бұл жерде аудармашының қолданған негізгі стратегияларының бірі – функционалды эквивалент. Аталған ұғым аударматану саласында кеңінен танылған ағылшын теоретигі Питер Ньюмарктың 1988 жылы ұсынған тұжырымдамасына негізделеді, ол – түпнұсқа мәтіндегі тілдік бірлік аударма тілінде сол мәдениет пен мәнмәтін аясында ұқсас қызмет атқаратын балама ұғым арқылы беріледі. Демек, мұнда сөзбе-сөз дәлдік емес, түпнұсқаның коммуникативтік әсері мен қызметін сақтау басты назарда болады. Осы тәсілді А. Қодар аудармасынан анық көруге болады. Сонымен қатар түпнұсқадағы аллитерация тәсілінің де аудармада мүмкіндігінше сақталуға тырысқаны байқалады. Мысалы, түпнұсқадағы «*сергек*», «*кермек*», «*ермек*» сөздері арқылы берілген дыбыстық үндестік, яғни дауыссыз дыбыстардың қайталануы, аудармада да белгілі бір деңгейде көрініс тапқан, аудармада бұл құбылыс «*сон*», «*утомлен*» сияқты сөздер арқылы берілген. Сондай-ақ, екінші

шумақтағы дыбыстық үйлесімділік те назарға алуға болады, түпнұсқада «өлкем», «өзгермек», «келмек», «қалмақ» сөздері өзара үндесіп келсе, аудармада бұл қатар «рожден», «обречен» сөздерімен алмастырылған. Бұл жерде толық фонетикалық сәйкестік сақталмаса да, жалпы поэтикалық ырғақ пен әсерді жеткізу мақсаты орындалған. Сонымен, аудармада реципиентке автордың коммуникациялық интенциясы сәтті жеткізілген және аудармашы түпнұсқа мен аударма арасында мағыналық әрі құрылымдық сәйкестікті сақтай алған деген тұжырым жасауға болады.

#### **Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

#### **Орысша аудармасы: (М. Адибаев аудармасы)**

Сон чуток, думы старость гложет,  
И мысли – смардцы, гнев – прокисший яд.  
Нет близкого, наперсника где взять,  
Кто исповедь способен воспринять?

Всех старость ждет, второго нет прихода,  
Судьба не возвратит прошедшие года.  
Исчезнет все, лишь Бог прибудет,  
К следам побед уж не вернуться никогда? [55, б. 49]

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу жұмысының негізгі өзегі ретінде ғалымдар ұсынған трансформациялар жіктемесіне сүйене отырып талдау жүргізетін болсақ, Абай шығармаларын аудару барысында *қосу* және *түсіріп тастау әдістерінің* жиі қолданылатыны айқын байқалады. Түпнұсқада «*туған өлкем*» деп берілген жол орыс тіліндегі аудармада мүлдем түсіріліп қалған. Бұл түсіріп тастау әдісінің көрінісі, яғни аудармашы түпнұсқада кездесетін, бірақ жалпы мағынаға елеулі әсер етпейтін кейбір элементтерді ықшамдап, аударма мәтінінде бермеуді жөн көреді. Ал *қосу әдісінің* қолданылғанын керісінше келесі мысалдардан байқауға болады, түпнұсқада нақты берілмеген кейбір мағыналық реңктер аудармада қосымша сөздер арқылы нақтыланып, «*прибудет*» сияқты сөздердің енгізілуі арқылы ой кеңейтіліп жеткізіледі. Мұндай әдіс аударманың мазмұнын байытып, қабылдаушы тілдегі оқырманға мәтінді анағұрлым түсінікті етуге бағытталады. Соған қарамастан, аталған трансформациялар

қолданылғанымен, өлеңнің негізгі мазмұны мен автордың коммуникативтік ниеті сақталып, оқырманға әсерлі әрі түсінікті түрде жеткізілген деп қорытынды жасауға болады.

**Түпнұсқа:**

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,  
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.  
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,  
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлкем,  
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.  
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,  
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек. [56, б. 28]

**Ағылшынша аудармасы: (Д. Роттенберг аудармасы)**

Old age here – sad thoughts, poor sleep and all.  
Quick anger's poison fumes inflame your sullen soul.  
Not one to share a thought with. Who will come  
To soothe and sympathise in answer to your call?

All men are doomed. All who are born must die.  
Nobody can recover days gone by.  
Both joy and grief must fade into the past.  
All plans and deeds cruel time will nullify [57, б. 30]

Д. Роттенберг түпнұсқа өлеңнің мазмұнын сақтауға тырысқан, сонымен қатар оның поэтикалық табиғатын жеткізуге ерекше мән берген. Ағылшын тіліндегі аудармада верлибр әдісінің негізгі сипаттары бар, соның ішінде жолдар мен шумақтардың әртүрлі ұзындықта келуі – айқын көрініс табады және олардың бөлінуі ең алдымен мағыналық мақсатқа қызмет етеді. Осыған сүйене отырып, аудармашы формадан гөрі мазмұн мен ойды жеткізуді басты мақсат еткен деген тұжырым жасауға болады. Мәтіндегі бос орындар мен жол ауыстырулар ерекше рөл атқарып, екпін мен пауза тудырады, соның нәтижесінде жаңа мағыналық байланыстар қалыптасады. Бұл тәсіл оқырманның мәтінді қабылдауын тереңдетіп, әр жолдың семантикалық салмағын арттыра түседі. Аудармашы сондай-ақ ұйқас, ырғақ және интонация сияқты маңызды поэтикалық элементтерді мүмкіндігінше дәл беруге ұмтылған. Мұны нақты мысалдардан байқауға болады, түпнұсқада «*сергек*», «*кермек*», «*ермек*» сөздері арқылы жасалған дыбыстық үндестік ағылшын тіліндегі аудармада да белгілі бір деңгейде сақталып, «*all*», «*call*» сияқты сөздер арқылы берілген. Бұл – түпнұсқадағы фонетикалық үйлесімділікті басқа тілдік құралдар арқылы қайта жаңғыртуға бағытталған сәтті аудармашылық шешімдердің бірі. Жалпы алғанда, аудармашы түпнұсқаның мазмұндық тереңдігін ғана емес, оның поэтикалық

құрылымы мен көркемдік әсерін де жеткізуге тырысқан.

Жалпы қорытындылай келе, Абайдың «*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек*» өлеңі аудармаларында түпнұсқа өлеңнің мазмұнын сақтай отырып, оның поэтикалық табиғатын жеткізуге ерекше мән берілгені байқалады. Аудармашылар ұйқас, ырғақ, шумақ және интонация сияқты негізгі поэтикалық элементтерді мүмкіндігінше дәл беруге ұмтылған, соның нәтижесінде өлеңнің әуезділігі мен көркемдік әсері сақталған. Сонымен қатар аудармаларда грамматикалық және лексикалық трансформациялар кеңінен қолданылған. *Қосу, нақтылау және жалпылау* тәсілдері арқылы түпнұсқа мағынасы толықтырылып, оқырманға түсінікті әрі әсерлі түрде жеткізілген. Кейбір жағдайларда интонациялық өзгерістер енгізіліп, сөйлем құрылымы түрлендірілген, бұл мәтіннің эмоционалдық реңкін күшейтуге ықпал еткен.

Қорытындылай келе, аударма теориясында ұсынылған трансформациялық әдістердің саны көп болғанымен, олардың барлығы поэзиялық мәтіндерді, соның ішінде Абай шығармаларын аударуда бірдей дәрежеде қолданылмайды. Поэзияның өзіндік құрылымы, ырғақтық жүйесі мен көркемдік ерекшеліктері кейбір грамматикалық және синтаксистік трансформацияларды пайдалануға шектеу қояды. Сондықтан Абай поэзиясын аудару барысында аудармашы жалпы теориялық үлгілерге ғана сүйенбей, өлең табиғатын, мазмұн мен көркемдік үйлесімді сақтауға басымдық беруі қажет.

## **2.2 Абай өлеңдерін аудару үдерісіндегі семантикалық сәйкестік: поэтикалық мән және тілдік құрылым мәселелері**

Поэтикалық аударма – көркем аударманың ең күрделі әрі жауапты салаларының бірі. Себебі поэзия тек ақпарат жеткізу құралы емес, ол – эмоция, образ, ырғақ пен астарлы мағынаның тұтастығы. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық аудармадағы семантика, яғни мағына мәселесі, ерекше маңызды орын алады. Ақынның түпнұсқадағы ойы мен сезімін басқа тілде дәл әрі әсерлі жеткізу аудармашының басты міндеті болып саналады.

Көркем аударма, әсіресе поэтикалық және көркем шығармаларды аудару, басқа аударма түрлерінен ерекшеленеді. Бұл үдеріс тек сөздерді бір тілден екінші тілге көшіру ғана емес, сонымен қатар мәтіннің стилистикалық, семантикалық, мәдени және прагматикалық мәнін сақтау болып табылады. Көркем аударма нағыз өнер деп есептеледі, өйткені әсерді жеткізу үшін ритм, рифма, аллитерация сияқты тілдік ерекшеліктерді сақтау қажет. Әртүрлі аудармашылар бір мәтінге әртүрлі әсерлі аудармалар жасап, шығармашылық қабілеттерін көрсете алады.

Ю.М. Лотманның пайымдауынша әдеби мәтінді мәдени жүйе ретінде қарастырады. Ол атап көрсеткендей: «Аударма тек сөздерді бір тілден екінші тілге көшіру емес, ол мәдени кодтарды, стильдік және семантикалық ерекшеліктерді сақтай отырып, мәтінді қайта жасау процесі болып табылады.» Ю.М. Лотманның пікірі бойынша, әсіресе поэтикалық аудармада мәтіннің ритмі, рифмасы және аллитерация сияқты тілдік ерекшеліктері сақталуы қажет. Яғни, аудармашы тек мағынаны емес, мәтіннің эстетикалық құрылымын да қайта жасайды [58, б. 174 - 186].

Ғалым В.В. Виноградов көркем аудармадағы прагматикалық аспектілерге назар аударады: «Аудармашы мәтінді оқырманға түсінікті және әсерлі ету үшін белгілі бір деңгейде бейімдеуі қажет». В.В. Виноградов бойынша, аудармашының рөлі – автордың тілдік ойын және мәдени контекстті сақтау арқылы жаңа тілдік ортада әсерлі мәтін жасау. Бұл әсіресе көркем шығармалар мен поэзияда маңызды, себебі тура аударма көбіне түпнұсқаның эмоционалды әсерін жеткізе алмайды. [59, б. 174 - 186].

«Аударма – үнемі өзгеріп отыратын үдеріс, сондықтан аудармашылар кәсіби талаптарға сай болу үшін мәдениетаралық қарым-қатынас пен академиялық саладағы дағдыларын дамытып, үнемі жетілдіріп отыруы қажет» [60, б. 389].

Зерттеу жұмысымыздағы бұл тарауша Абай өлеңдерінің аудармадағы семантикалық сәйкестігін анықтауға арналғандықтан, жалпы семантика – сөз бен мәтіннің мағыналық қырларын зерттейтін сала екендігін айтамыз. Поэзияда семантика тек сөздік мағынамен шектелмейді, оған бейнелі мағына, символика, метафора, мәдени астар және авторлық дүниетаным кіреді. Сондықтан поэтикалық аудармада семантиканы сақтау дегеніміз – тек сөздерді аудару емес, сол сөздердің артындағы рухани мазмұнды, эмоциялық реңкті және көркемдік әсерді жеткізу.

Семантика ол көне грек – танбалаушы, білдіруші, тіл және тіл бірліктері (сөз, грамматикалық тұлға, сөз тіркесі сөйлем) арқылы білдірілетін хабарды, заттар мен құбылыстардың мән-мазмұның зерттейтін тіл білімінің саласы болып табылады. Семантика сөз мағынасын, сөз құрамындағы бөлшектердің өзара мағыналық қарым-қатынасын, сөз мағынасы түрлерінің даму заңдылықтарын зерттейді. Тілдік талдау арқылы сөз құрамындағы морфемалар (түбір, аффикстер) мен синтагмалық тіркесетрдің семантикасын көруге болады. Жалпы семантика тіл білімінің бір тарауы ретінде әр түрде сипатталады. Парадигматикалық сипатта, оған тіл жүйесінде топтасқан оппозициялық сөздер тобы: синонимдер, антонимдер, паронимдер, лексика-семантикалық топтар және т.б. Синтагматикалық сипатта, оған сөйлеу кезіндегі сөздердің бір-біріне қатынасына қарай орналасуын білдіретін тобы (тіркесімділік) жатады. Бұл қатынастардың негізінде дистрибуция, дистрибутивтік талдау жатыр.

П. Ньюмарк атап көрсеткендей: «Көркем аудармада әсіресе коммуникативтік әдіс маңызды, өйткені сөздердің тура аудармасы мәтіннің әсерін бұрмалауы мүмкін.» Бұл әдіс аудармашының мәтіннің тек тілдік құрылымын емес, автордың ниетін, эмоциясын және әсерін сақтауға тырысатындығын көрсетеді [61, б. 174 - 186].

Семантика ғылым ретінде онтоғызығышы ғасырдың екінші жартысынан бері В. фон Гумбольдт идеясының негізінде Х. Штейнталь, А. Потебня, В. Вундттың күрделі еңбектері жарық көрген содан бастады. Бұл еңбектерде семантиканың психологиялық және эволюциялық деп аталатын бірінші кезені айқындалған. Ол кезеннің басты ерекшелігі – онда мәдениетке кең эволюциялық көзқарас пайда болды және тіл семантикасы халық психологиясына жақындастырылып қаралды. Семантиканың салыстырмалы-тарихи деп

аталатын екінші кезеңінде ол «семасиология» деген атпен тіл білімінің жеке саласы ретінде бөлініп шықты. Бұл кезеңде нақты тарихи салыстырмалы зерттеу принциптері негізінде семантиканың тарихи заңдылықтары қалыптаса бастады, салыстырмалы, тарихи көзқарас этимологиялық зерттеулерде айқын көрінді. Семантиканың үшінші кезеңі жиырмасыншы ғасырдың 20 жылдарынан басталады. Оған тән сипат семантиканың логика мен философияға жақындасып, синтаксиске бағыт алуы. Сол себепті бұл кезеңді синтаксистік-семантикалық немесе логикалық-семантикалық кезең деп атауға болады.

Басқа мағыналарға негіз болатын бастапқы мағынаны сипаттау – семантиканың басты міндеті. Бұл сияқты пікірлер тілге жалпы методологиялық көзқарастан туған. Жиырмасыншы ғасырдың 70 жылдарынан бастап Кеңес тіл білімінде дистрибуциялық талдау сынға ұшырап, семантикалық құбылыстар жан-жақты зерттеле бастады. Сөздің болмыстағы және тілден тыс байланыстары зерттеліп, семантиканың шындық өмірдегі көріністерін ашуға мән берілді. Мұның өзінде негізгі бағыт абстракты немесе жекелеген сөйлемдерді емес, тілдің прагматикасын ескере отырып, сөйлеу кезіндегі, диалогтегі, мәтіндегі нақты сөйлемді талдауға арналды.

Ғалым Дж. Катфорд «Аударма лингвистикасы» теориясында: «Аударма тек тілдік эквиваленттерді іздеумен шектелмейді» дейді оның пікірінше, аудармашы мәтінді аударғанда прагматикалық аспектілерді, яғни мәтіннің сөйлеушінің ниетін және әлеуметтік контекстін ескеруі керек екенін айтады. [62, б. 174 - 186].

Ғалым Р. Якобсонның пікірінше: «Тілдік мағынаны құрылымдық тұрғыдан қарастыра отырып, семантиканы тіл жүйесіндегі басқа деңгейлермен, әсіресе синтаксиспен және прагматикамен тығыз байланыста зерттеу қажеттігін атап көрсетеді. Ғалымның мағына жеке сөз деңгейінде ғана емес, ең алдымен, сөйлем мен мәтін аясында айқындалады деген ой тужырымдады. Ол тілдік бірліктердің мағынасы олардың өзара қатынасы мен қызметі арқылы анықталатынын көрсетіп, семантиканы формалды сипаттаумен шектемей, коммуникативтік қызметімен бірлікте қарастыруды ұсынады» [63, б. 199 - 205].

Сонымен қатар ғалым А. Вежбицкая: «Семантиканың басты міндеті тілдегі барлық мағыналарға негіз болатын бастапқы, әмбебап мағыналық бірліктерді анықтау деп есептейді. Ол бұл бірліктерді семантикалық примитивтер деп атап, олардың әртүрлі тілдерде өзгеріссіз сақталатынын дәлелдеуге тырысады. Ғалымның пікірінше, күрделі мағыналар осы бастапқы мағыналардың комбинациясы арқылы қалыптасады, тіл мағынасының табиғатын шындық өмірмен, адам танымымен және мәдени факторлармен байланыстыра отырып, семантиканы антропоцентристік бағытта зерттеудің маңызын көрсетеді» [64, б. 35].

Поэтикалық мәтінде әрбір сөздің салмағы бар. Ақын кейде бір ғана сөз арқылы тұтас бір көңіл күйді немесе философиялық ойды бере алады. Мұндай жағдайда сөзбе-сөз аударма семантикалық дәлдікке жеткізбейді. Керісінше, мағыналық аударма әдісі тиімдірек болады. Аудармашы түпнұсқадағы негізгі

ойды сақтай отырып, мақсатты тілдің заңдылықтарына сай жаңа көркемдік шешім табуы тиіс. Сонымен қатар поэтикалық аудармада мәдени семантика мәселесі де маңызды. Әр халықтың тілі оның мәдениетімен, тарихымен, салт - дәстүрімен тығыз байланысты. Түпнұсқадағы кейбір образдар немесе ұғымдар басқа тілде тура балама таппауы мүмкін. Мұндай жағдайда аудармашы не түсіндірмелі әдіске жүгінеді, не сол мәдени мағынаны жеткізе алатын ұқсас образды қолданады. Бұл – семантикалық сәйкестікті сақтаудың бір жолы.

«Абай өлеңдерінің тілі көркемдіктің ең жоғарғы дәрежесіне айналды. Сөзі аз, мағынасы көп терең Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Өз уақытында тыңдаушы таппаған Абай талай күйінеді. Бүгінгі таңда біз, Абай, арман еткен көзі ашық, көкірегі ояу қазақпыз» [65, б. 4].

Поэтикалық аудармада, семантиканы жеткізуде ырғақ (ритм) пен ұйқастың да рөлі зор. Кейде аудармашы мағынаны толық сақтау үшін ұйқастан немесе ырғақтан бас тартуға мәжбүр болады, ал кейде керісінше, поэтикалық форманы сақтау үшін кейбір мағыналық өзгерістер енгізеді. Бұл жерде аудармашының шеберлігі мен талғамы шешуші рөл атқарады. Ең бастысы – түпнұсқаның рухы мен негізгі семантикалық өзегі жоғалмауы тиіс.

«Көркем әдебиеттің құралы сөз болғанда, ол тура, нақты мағыналары аясында көркемдік әлем семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшеленбейді. Сөз көркем әдебиет туындысының мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір ерекше қырын, белгілі бір табиғатының белгілі бір терең сырын ашады» [66, б. 3].

Зерттеу нысаны ретінде осы талдауда Абай Құнанбаевтың «Өлеңдер мен аудармалары» атты екі томдық жинағындағы шығармалар (I, II том, Алматы: Жазушы, 2002) алынған. Сонымен қатар Абайдың қара сөздерінің ағылшын тіліндегі нұсқасы ретінде R. Seisenbaev құрастырған *Abai's Book of Words* еңбегі (Almaty: EI, 1995) пайдаланылды. Келесі өлең жолдарына талдау жасап өтсек:

#### **Түпнұсқа:**

Қайғың болар шермен тең,  
Қара көңілім жермен тең.  
Сенсіз маған жат төсек,  
Болар бейне көрмен тең. [67, б.17].

#### **Ағылшын аудармасы:**

The sadness about you will turn to grief,  
My soul will be brought crashing down  
to earth.  
Another's bed without you,  
Will become my grave. [68, б. 28].

Берілген өлең жолдары лирикалық кейіпкердің жан дүниесіндегі ауыр психологиялық күйді, сүйікті жанынан айырылудың салдарынан туындаған ішкі күйзелісті терең ашады. Өлеңде де, оның ағылшын тіліне жасалған аудармасында да негізгі эмоциялық өзек бірдей сақталған. Ол – қайғыға толы жалғыздық, өмірдің мәнін жоғалту, рухани күйреу. Лирикалық кейіпкер үшін сүйіктіден айырылу тек жеке бір сезімдік жоғалту емес, бүкіл өмір кеңістігінің мағынасын жоятын трагедия ретінде беріледі. Соған қарамастан, түпнұсқа мен

аудармада бұл эмоциялар әртүрлі көркемдік әдістер арқылы жеткізілгені байқалады.

Қазақ тіліндегі түпнұсқа өлеңде ең алдымен теңеу мен метафора кең көлемде қолданылып, сезім тереңдігін арттыруға қызмет етеді. Мысалы, «Қайғың болар шермен тең» деген жолда қайғы ұғымы «шермен» салыстырылады. Бұл теңеу адамның ішкі жан азабының ұзаққа созылған, жанды қажытатын сипатын айқын көрсетеді. «Шер» сөзі қазақ поэзиясында тек мұңды ғана емес, рухани ауыртпалықты білдіретін ұлттық реңкі бар ұғым ретінде қабылданады. Ал ағылшын тіліндегі «*The sadness about you will turn to grief*» нұсқасында теңеу тікелей қолданылмаса да, «*sadness*» сөзінің «*grief*» сөзіне айналуы арқылы, бейнелі эпитеті, «қара көңіл» – жан деп алмасқан, бұл жерде эмоцияның күшейгені байқалады. Дегенмен түпнұсқадағы ұлттық - мәдени астар аудармада толық сақталмағаны сезіледі.

Келесі «Қара көңілім жермен тең» жолы да аса әсерлі бейнелі құрылымға негізделген. Мұнда «қара көңіл» эпитеті арқылы лирикалық кейіпкердің ішкі дүниесіндегі үмітсіздік, рухани қараңғылық суреттелсе, «жермен тең» теңеуі оның толық күйреуін, ең төменгі деңгейге түскенін білдіреді. Бұл тіркес адамның моральдық тұрғыдан мүлде жаншылған күйін аңғартады. Ағылшын тіліндегі «*My soul will be brought crashing down to earth*» жолында бұл ой қозғалыс арқылы жеткізіледі. «*Crashing down*» тіркесі құлдыраудың кенет әрі ауыр екенін көрсетіп, түпнұсқадағы эмоционалдық салмақты сақтауға мүмкіндік берген.

Сонымен қатар «*Сенсіз маған жат төсек*» жолы метафоралық мәнге ие. Бұл жерде «төсек» ұғымы тек физикалық орынды ғана емес, махаббат пен рухани жақындықтың белгісін білдіреді. Сүйіктісіз төсек – суық, жат кеңістік. Ағылшын тіліндегі «*Another's bed without you*» нұсқасында осы мағына дәл жеткізілген. Аудармашы түпнұсқадағы астарлы ойды бұзбай, қарапайым әрі түсінікті балама ұсынған.

Алынған талдауға соңғы жолдарында «Болар бейне көрмен тең» жолы өлеңнің ең шарықтау, трагедиялық тұсы болып табылады. Мұнда «көр» символы арқылы өлім, өмірдің тоқтауы, үміттің біржола жойылуы бейнеленеді. Сүйіктісіз өмір лирикалық кейіпкер үшін тірі өлік күйімен тең. Ағылшын тіліндегі «*Will become my grave*» аудармасы бұл ойды тікелей метафора арқылы жеткізіп, эмоционалдық әсерді күшейте түседі.

Абай өлеңдерінің түпнұсқадан ағылшын тіліне аударылу жолдарын және ерекшеліктерін, мағыналық-құрылымдық сәйкестігін, жоғарыда атап өткен ғалымдар В.Н. Комиссаров пен Л.С. Бархударов ұсынған аударма трансформациялары теориясы негізінде қарастырғанымызды айта отырып, бұл әдістер Абай өлеңдерінің мағынасын өзге тілде дәл әрі түсінікті жеткізуге мүмкіндік беретінін, аударма үдерісінде түпнұсқа мәтіннің мазмұнын, мағынасын және стилистикалық ерекшеліктерін дәл жеткізу үшін әртүрлі трансформациялар осы жолдарда да қолданылғанын көреміз. Мысалы, бірінші жолда *қосу әдісі* түпнұсқада жоқ, бірақ мағынаны түсіндіру үшін қажет сөздерді енгізуді білдірсе, сонда «Қайғың болар шермен тең» деген өлең жолы, ағылшын аудармада «*The sadness about you will turn to grief*» деп аударылып, түпнұсқада

жоқ сөздер «... *about you will* ...» трансформацияның қосу әдісі қолданылып және компенсация әдісі аудармада жоғалған мағынаны басқа жерде немесе басқа әдіспен өтеуді көздегенін айта аламыз. Басқа жолдарға келетін болсақ, *грамматикалық алмасулар* түпнұсқадағы грамматикалық форма аудармада басқа формаға ауысады, түпнұсқада осы шақта берілсе, аудармада келер шақ яғни Future Simple шағына ауыстырғаны көрініс табады.

Талдауымызда, түпнұсқа өлеңде ұлттық поэтикалық дәстүрге тән нәзік әрі терең бейнелеу құралдары қолданылса, ағылшын аудармасында сол мағына динамикалық әрі нақты тілдік құрылымдар арқылы берілген. Екі нұсқа да лирикалық кейіпкердің жан трагедиясын әсерлі жеткізіп, оқырманға терең эмоциялық ықпал жасайды.

Бұл зерттеуімізде Абайдың поэзиялық мұрасы мен қара сөздерінің түпнұсқалары және олардың аудармалары салыстырмалы-талдамалық тұрғыда қарастырылады. Талдау барысында ақын шығармаларындағы көркемдік ерекшеліктер, философиялық ой тереңдігі және ұлттық дүниетанымның аудармада берілу деңгейі назарға алынады.

Ғалым А.Б. Салқынбайдың «*Абай сөзінің лингвопоэтикасы*» монографиясында Абай поэзиясындағы сөз мағынасы мен мәні мәдени-танымдық бағытта сараланып, лебіздің семантикалық, лингвопоэтикалық сырын зерттейді. Зерттеу жұмысының басты ерекшелігі сөз мағынасы мен мәнін лебіз теориясымен түсіндіруімен ерекшеленеді. Ғалым көзқарасы мен зерттеу әдісі тіл білімінің және абайтанудың өзекті мәселелерінің бірін кеңінен танытады. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтауда автор жасаған тұжырымдардың маңызы зор [69, б. 10].

Зерттеу нысаны ретінде осы талдауда Абай Құнанбаевтың «Өлеңдер мен аудармалары» атты екі томдық жинағындағы шығармалар (I, II том, Алматы: Жазушы, 2002) алынған. Сонымен қатар Абайдың қара сөздерінің ағылшын тіліндегі нұсқасы ретінде R. Seisenbaev құрастырған *Abai's Book of Words* еңбегі (Almaty: EI, 1995) пайдаланылды. Ақын өлеңдерінің орыс тіліндегі аудармаларын талдау үшін Жовтистің құрастыруымен жарық көрген *Абай. Избранные стихи* жинағы (Алма-Ата, 1985) негізге алынды. Аталған дереккөздерге сүйене отырып, түпнұсқа мен аудармалар арасындағы мағыналық сәйкестік, стильдік айырмашылықтар және көркемдік бейнелердің берілу ерекшеліктері жан-жақты талданады, дегенмен тараушамыз Абай өлеңдерінің аудармадағы семантикалық сәйкестігіне арналаған болғандықтан, осы бөлімге көптеп көңіл бөлеміз. Бұл салыстырмалы талдау Абай шығармаларының әлемдік әдеби кеңістіктегі қабылдануын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Берілген өлең жолдары халық ауыз әдебиетіне тән қарапайымдылықпен, күнделікті тіршіліктегі көріністерді шынайы бейнелеуімен ерекшеленеді. Ақын мұнда тек бір оқиғаны баяндап қоймай, сол қарапайым сәттердің астарына терең мағына жасырып, оқырманға философиялық ой тастауға ұмтылады. Өлең мазмұны арқылы өмірдің күтпеген бұрылыстары мен адам әрекетінің нәтижесі әрдайым сәйкес келе бермейтінін аңғартады.

Шығарманың басты ерекшелігі – ақынның күнделікті іс-әрекеті мен оның

тосын, күтпеген нәтижесінің арасындағы қарама-қайшылықты шебер көрсете алуында. Дәл осы тұс өлеңге ерекше әсер беріп, оқырманды жай ғана қабылдауға емес, ойлануға жетелейді. Сонымен қатар бұл туындыда астарлы сатира элементтері байқалады және өмірдің кейбір тұстарын сын көзбен қарауға мүмкіндік береді. Осылайша, өлең тек көркемдік тұрғыдан әсерлі болып қана қоймай, мағыналық жағынан да терең, тағылымдық ойға толы шығарма ретінде көрінеді.

#### Түпнұсқа:

Күшік асырап ит еттім,  
Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды мені атты.  
[67, б. 18].

#### Ағылшын аудармасы:

I brought him up from a puppy to a dog,  
he bit me on the leg.  
I taught someone how to shoot,  
and he cunningly shot me down.  
[68, б. 20].

Өлеңнің түпнұсқасының бірінші жолы: «*Күшік асырап ит еттім, Ол балтырымды қанатты*». Бұл жолда теңеу мен кейіптеу элементтері айқын байқалады. Ақын итті әдетте адал, бауырмал жануар ретінде бейнелесе де, «*балтырымды қанатты*» деп сипаттау арқылы күтпеген әрекет пен зиян келтіру мүмкіндігі көрсетіледі. Мұнда метафоралық астар бар: өмірде адамның еңбегі мен күтімі әрқашан күткендей нәтиже бермеуі мүмкін деген ой беріледі. Бұл жол арқылы автор өмірдің өзіндік күрделі заңдылықтарын, күтпеген жағдайлардың бар екенін нәзік әрі көркем түрде жеткізеді. Ағылшын аудармасында бұл жол «*I brought him up from a puppy to a dog, he bit me on the leg*» деп берілген. Мұнда семантика түпнұсқамен дәл сәйкес келеді: итті күшіктен бастап өсірген, бірақ ол күтпеген түрде зиян келтірген. Аударманың ерекшелігі – «*балтыр*» сөзі нақты «*leg*» деп көрсетіліп, оқырманның назарын дененің белгілі бір бөлігіне аударады. Сонымен қатар ағылшын нұсқасы юморлық астарды да сақтаған, яғни оқырманды жеңіл күлкімен қоса, ойландырады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу жұмысының негізгі өзегі ретінде ғалымдар ұсынған трансформациялар жіктелесіне сүйене отырып талдау жүргізетін болсақ, Абай шығармаларын аудару барысында қосу және *түсіріп* тастау әдісдерінің жиі қолданылатыны айқын байқалады. Түпнұсқада «*балтырымды қанатты*» деп берілген жолдағы «*қанатты*» сөзі орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда түсіріліп қалған. Бұл, түсіріп тастау әдісінің болуы, яғни аудармашы түпнұсқада кездесетін, бірақ жалпы мағынаға елеулі әсер етпейтін артық элементтерді ықшамдап, аудармада бермеуді жөн көреді. Соған қарамастан, өлеңнің негізгі мазмұны мен автордың коммуникативтік ниеті сақталып, оқырманға әсерлі әрі түсінікті түрде жеткізілген деп қорытынды жасауға болады.

Ал орысша аудармасында «*Собаку я вскормил из щенка И зубу ее испытал*». Бұл нұсқада да негізгі мағына дәл беріледі, бірақ «*испытал зубу*» тіркесі қазақшадағы «*балтырымды қанатты*» тіркесінің эмоционалдық күшін

сәл бәсеңдетеді. Яғни, негізгі оқиға сақталып отыр, бірақ әсері аздап жеңілдетілген, сондықтан оқырман түпнұсқадағыдай бірден шок немесе күтпегендік сезімін толық қабылдамайды.

### Түпнұсқа:

Күшік асырап ит еттім,  
Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды мені атты.  
[67, б. 18].

### Орысша аудармасы:

Собаку я вскормил из щенка  
И зубу ее испытал  
Меткости я обучил стрелка,  
И сам мишенью стал [70, б. 27].

Өлеңнің келесі жолы: «*Біреуге мылтық үйреттім, Ол мерген болды мені атты*». Мұнда автор өмірлік сабақ береді, біреуге білім немесе дағды үйреткенде, ол кейде өз пайдасына қолдануы мүмкін деген ой бар. Метафора арқылы ақын өз тәжірибесін поэтикалық түрде жеткізеді: «*мерген болды мені атты*» тіркесі күтпеген нәтижені нақты, көрнекі түрде бейнелейді.

Ағылшын аудармасы: «*I taught someone how to shoot, and he cunningly shot me down*». Мұнда семантикалық дәлдік сақталған, әрекетті үйреткен адам күтпеген зиянға ұшыраған. «*Cunningly*» сөзі арқылы оқиғаның күтпегендігі, кейде алдамшылық элементі де көрсетілген, ол ғалымдар ұсынған трансформациялардың қосу әдісі, яғни түпнұсқада жоқ, бірақ мағынаны түсіндіру үшін қажет сөздерді енгізгендігін көреміз. Бұл аударма өлеңнің философиялық астарын, яғни адамдарға білім беру кейде өзіне қарсы қайтарылуы мүмкін деген ойды жеткізеді.

Орыс аудармасы: «*Меткости я обучил стрелка, и сам мишенью стал*». Бұл нұсқа да түпнұсқаның негізгі мағынасын сақтайды. «*Сам мишенью стал*» тіркесі арқылы оқиға нәтижесі нақты әрі көрнекі көрсетілген. Дегенмен орыс тіліндегі аудармада түпнұсқадағы поэтикалық ырғақ пен жеңіл юморды біршама азайтады.

Талдау нәтижесінде өлеңнің түпнұсқасында семантика мен көркемдік әсердің өзара үйлесім тапқаны байқалады. Қарапайым әрекет пен күтпеген нәтиженің қарама-қайшылығы бейнелі әрі астарлы түрде берілген. Ағылшын тіліндегі аударма негізгі мағынаны дәл жеткізгенімен, кей тұстарда эмоциялық реңкті күшейте түседі. Ал орыс тіліндегі нұсқада семантикалық дәлдікті сақтай отырып, поэтикалық әсерді біршама бәсеңдеткен. Дегенмен, барлық нұсқаларда түпнұсқаның философиялық мәні сақталып, адамдарға үйреткен нәрсенің кейде өзіне қарсы оралуы идеясы толық көрініс тапқан. Зерттеу жұмысының негізгі өзегі ретінде ғалымдар ұсынған трансформациялар жіктелуіне сүйене отырып, Абай шығармаларын аудару барысында қосу және түсіріп тастау әдістерінің жиі қолданылатыны анық байқалады. Соған қарамастан, өлеңнің негізгі мазмұны мен автордың коммуникативтік ниеті сақталып, оқырманға әсерлі әрі түсінікті түрде жеткізілген деген қорытынды жасауға болады.

Бұл талдау аудармалардың семантикалық дәлдігін бағалауда олардың түпнұсқамен салыстырмалы сапасын көрсетуге мүмкіндік береді. Ағылшын аудармасы динамикалық, нақты тілдік құрылымымен оқырманға түсінікті әрі әсерлі жеткізсе, орыс аудармасы поэтикалық дәстүрді сақтай отырып, оқиғалардың философиялық астарын нақты береді. Екі тілде де түпнұсқаның бейнелеу құралдары арқылы жасалған астарлы ой, метафоралық және теңеулі құрылымдардың негізгі рөлі айқын сезіледі.

«Қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен ағылшын тіліне кезең-кезеңімен аударулар салыстырмалы кемшіліктерді көрсетіп, делдалдық аударманың шектеулерін көрсетеді» [71, б. 143].

Аудармалардың кейде құрылымдық өзгерістері мәтіннің ырғақтарын немесе кейде эмоционалдық күшін сәл бәсеңдетсе де, поэзияның негізгі идеясы, авторлық ойы мен сезімдік әсері сақталып, оқырманға түсінікті түрде жеткізілгені анық көрінеді. Бұл жағдай поэзияда семантикалық дәлдіктің құрылымдық өзгерістерден маңызды екенін көрсететін нақты мысалдар болып табылады.

Аударма тек сөздерді басқа тілге ауыстыру ғана емес, ол тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынас актісі болып табылады. Мұнда поэзиялық ақпаратты беру тек мәтіннің толық құрылымы арқылы жүзеге асады. Өлеңнің әрбір құрамдас бөлігі, оның рифмасы, ырғақтары, бейнелеу құралдары және метафоралық құрылымы мәтіннің жалпы мазмұнының құрамында ғана шынайы мәнге ие болады.

«Аударма мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі. Абай ілімін білу және түсіну үшін қазақ тілін жақсы меңгерген, ақынның айтпақ болған ойын дұрыс ұға білетін аудармашының жасаған аудармасы болғаны жақсы. Абай ілімін жүйелеу, ұсыну барысында әлемдегі ақын шығармаларының рецепциясын да жетік білген жөн. Бұл шет елдердің Абай дүниетанымын дұрыс түсініп, еліміздің рухани мұрасын тануының кепілі болмақ» [72, б. 311].

Поэзия құрылымында бейнелеу құралдарының орны ерекше. Өлең тек ұйқас пен өлшемнен тұрмайды, оның ішкі құрылымы, мағыналық тереңдігі, эмоциялық әсері бар. Бейнелеу құралдары – ақынның ойды тікелей емес, образ арқылы жеткізуіне мүмкіндік беретін көркем әдістер. Олар арқылы өлең әсерлі, көрнекі, эмоциялық тұрғыдан бай болады. Егер поэзияны тірі ағзаға теңесек, бейнелеу құралдары оның жаны мен жүрегі іспеттес. Дәл осы құралдар өлеңге көркемдік қуат, терең мағына және көпқабатты мазмұн береді.

Сөйтіп, бейнелеу құралдары мен метафоралар арқылы өлең қарапайым өмірлік жағдайларды философиялық оймен ұштастырып, оқырманға тек эмоциялық әсер беріп қана қоймай, ойландырады. Аудармаларда бұл құралдардың кейде күшейтілген немесе бәсеңдетілгені байқалса да, олардың негізгі қызметі – мәтіннің философиялық астарын, реңкін және семантикалық мазмұнын жеткізу – толық сақталады.

Поэзия құрылымын үш негізгі қабатта қарастыруға болады: дыбыстық, құрылымдық және семантикалық. Осы қабаттардың ішінде бейнелеу құралдары ең алдымен семантикалық қабатты, яғни мағына әлемін қалыптастырады. Осы

тараушамыз Абай өлеңдерінің аудармадағы семантикалық сәйкестігіне арналғандықтан, осы бөлімге көптеп көңіл бөлеміз. Ақынның айтпақ ойы, ішкі сезімі, дүниетанымы бейнелі сөздер арқылы оқырманға әсер етеді.

Бейнелеу құралдарының негізгі түрлеріне метафора, теңеу, эпитет, символ, кейіптеу жатады. Бұл көркемдік әдістер поэзия тілінің бейнелілігін арттырып, ойды әсерлі, эмоциялық қуаты жоғары деңгейде жеткізуге қызмет етеді. Әрқайсысының поэзиядағы қызметі мен көркемдік мүмкіндігі ерекше әрі өзіндік сипатқа ие.

Ал XX ғасырдағы белгілі лингвист Р. Якобсонның пайымдауынша: «Метафора – поэтикалық тілдің негізгі тіректерінің бірі, ойды ассоциациялық жолмен жеткізетін әмбебап құрал» [73, б. 87].

*Метафора* – ұқсастыққа негізделген астарлы мағына. Метафора арқылы бір заттың немесе құбылыстың қасиеті екінші бір ұғымға телінеді. Бұл әдіс ойды тікелей айтпай, жанама түрде жеткізеді. Метафора поэзияда ең жиі қолданылатын құралдардың бірі, себебі ол сөзге тереңдік пен философиялық мән береді. Жалпыға белгілі мысалдарды қарастыратын болсақ, «жүрек – теңіз» деген тіркесте адамның ішкі сезімі теңіздің толқынымен салыстырыла отырып, күрделілік пен шексіздік ұғымын білдіреді.

*Теңеу* – бір затты немесе құбылысты екінші бір затпен ашық салыстыру арқылы сипаттайтын бейнелеу құралы. Теңеу көбіне *сияқты, секілді, тәрізді, дай, дей* шылаулары арқылы жасалады. Теңеу поэзияда образды нақтылап, оқырман қиялын айқындай түседі. Жалпыға белгілі мысалдарды қарастыратын болсақ, «ақынның үні қырандай» деген теңеуде ақын даусының биіктігі мен еркіндігі қыран құстың қасиетімен байланыстырылған.

*Эпитет* – заттың немесе құбылыстың бейнелі, көркем сипатын ашатын анықтауыш сөз. Эпитет поэзияда эмоционалдық реңк беріп, авторлық көзқарасты танытады. Жалпыға белгілі мысалдарды қарастыратын болсақ, «алтын күз», «мұңлы түн» сияқты тіркестер табиғат көрінісін ғана емес, лирикалық көңіл күйді де аңғартады.

*Символ* – нақты бір бейне арқылы терең, абстрактілі мағынаны білдіретін көркемдік құрал. Поэзияда символ белгілі бір идеяны, ұғымды жинақтап көрсетуге мүмкіндік береді. Жалпыға белгілі мысалдарды қарастыратын болсақ, жол-өмірдің, шам-үміттің, құс-еркіндіктің символы ретінде жиі қолданылады.

*Кейіптеу* – жансыз заттар мен табиғат құбылыстарына адамға тән қасиет беру әдісі. Бұл құрал поэзияға жан бітіріп, табиғат пен адам арасындағы рухани байланысты күшейтеді. Жалпыға белгілі мысалдарды қарастыратын болсақ, «жел сыбырлады», «тау мұңайды» деген тіркестер табиғатты тірі бейне ретінде қабылдатуға ықпал етеді.

Бейнелеу құралдары поэзия құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады. Олар өлеңнің көркемдік жүйесін қалыптастырып, ақын мен оқырман арасындағы рухани байланысты қамтамасыз етеді. Бейнелеу құралдары арқылы поэзия тек ақпарат беретін мәтін емес, сезімге әсер ететін, ойға қозғау салатын өнер туындысына айналады. Сондықтан поэзияны түсіну үшін ең алдымен оның бейнелеу құралдарын танып, олардың құрылымдағы орнын дұрыс бағалай білу

кажет. Сонымен, *метафора, теңеу, эпитет, символ, кейіптеу* сияқты бейнелеу құралдары поэзияның көркемдік әлемін байытып, ой мен сезімді терең әрі әсерлі жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл әдістер ақынның дүниетанымы мен шығармашылық даралығын танытатын маңызды көркемдік категориялар болып табылады.

Поэзиялық мәтіннің ақпараты екі түрге бөлінеді: мағыналық және эстетикалық.

Мағыналық ақпарат (реципиенттің санасында референттік жағдайдың көрінісі) өз кезегінде екі түрге бөлінеді: нақтылы және концептуалды. Нақтылы ақпарат нақты немесе ойдан шығарылған әлемде болған кейбір фактілер немесе оқиғалар туралы хабарламаларды қамтиды. Мұндай ақпарат кез-келген мәтіндерде кездесе береді.

Алайда, кез-келген көркем мәтін нақтылы ақпараттан басқа, фактілер мен оқиғалардан әлдеқайда маңызды терең концептуалды ақпаратты да қамтиды. Ол «бұл әлем қандай» немесе «ол қандай болуы тиіс немесе болмауы тиістігі» туралы авторлық қорытынды жасайды. Бұл ақпараттың өзінің вербалды тасымалдаушылары жоқ, ол тек мазмұнмен анықталады.

Сонымен қатар Л.С. Бархударовтың пікірінше: «Поэзиялық мәтінде ақпараттық мағыналы емес кешен, яғни «*эстетикалық ақпарат*» та кездеседі. Поэзияда, әсіресе, лирикалық поэзияда, эстетикалық ақпарат нақтылы ақпаратта ғана емес, Сонымен қатар концептуалды ақпаратта да жиі қолданылады. Эстетикалық ақпаратты беру – аудармашының басты міндеті болып табылады» [28, б. 150 - 230 ].

Ғалым С.Ф. Гончаренконың пікірінше, поэзиялық шығармаларды аудару әдістері аудармашының мақсаттарына және жеткізгісі келетін ақпарат түріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Ол поэзиялық мәтінді аударудың үш негізгі әдісін атап көрсетеді.

Біріншісі – *филологиялық аударма*. Бұл әдіс бойынша поэзиялық туынды прозалық нысанда аударылады және оның негізгі мақсаты – түпнұсқадағы ақпаратты барынша дәл жеткізу. Мұндай аударма әдеби мәнді беруге емес, фактологиялық нақтылыққа бағытталған. Филологиялық аудармалар көбіне түпнұсқаның параллель мәтінімен немесе түсіндірмелермен бірге беріледі. Осы себептен олар эстетикалық коммуникация қызметін атқармайды, бірақ ғылыми немесе филологиялық тұрғыдан ерекше маңызға ие. Аудармашы әрбір деректі, әрбір сөз тіркесін мүмкіндігінше дәл сақтауға тырысады.

Екінші әдіс – *өлеңмен берілетін аударма* (стихотворный). Бұл әдісте аударма мәтіні поэзиялық формада беріледі, бірақ оның негізгі мақсаты - тек поэзиялық құрылымды сақтау. Мұнда түпнұсқаның мағыналық компоненттері аударма тілінде көбінесе сақталады, сондай-ақ стильдік жақындыққа да мән беріледі. Дегенмен, концептуалды ақпарат кейде бұрмалануы мүмкін, эстетикалық ақпарат толық жеткізілмейді. Мұндай аударма көбінесе арнайы мақсаттарда қолданылады, мысалы, ғылыми-филологиялық зерттеулерде немесе академиялық басылымдарда, яғни көркем шығарма ның эстетикалық мәнін емес, оның фактілік деректерін көрсету үшін пайдаланылады.

Үшінші және ең маңыздысы – *поэзиялық аударма*. Бұл әдіс тек эстетикалық байланысқа бағытталған. Мұнда автор мен оқырман арасындағы эстетикалық қарым - қатынас басты орын алады. Аудармашы поэзиялық мәтін арқылы екі деңгейдегі ақпаратты – нақты фактілер мен концептуалды идеяларды – сондай-ақ эстетикалық әсерді бір уақытта жеткізуге тырысады. Яғни поэзиялық аударма мәтінді тек түсінікті қана етіп беріп қоймай, оның поэзиялық көркемдігін де сақтайды.

Осылайша, С.Ф Гончаренконың пікірі бойынша поэзияны аударудың үш әдісі – филологиялық, өлеңмен берілетін және поэзиялық аударма – әрқайсысы өз мақсатына және аудиториясына сәйкес ерекшеленеді [74, б. 34].

Бірақ бұл түрді орындаудың ең басты шарты – аудармашыда ақындық таланттың болуы, сол жағдайда ғана аудармашы түпнұсқа мәтініндегі барлық концептуалды және эстетикалық ақпаратты бере алады. Нәтижесінде, аударма өнімі поэзиялық мәтін деңгейіне жетеді. Тек қана поэзиялық мәтін поэзиялық коммуникацияны жүзеге асыруға қабілетті болып табылады.

Аударманың аталған түрлерінің әрқайсысы белгілі бір функцияны орындайды, алайда кей жағдайларда поэзиялық аударма түпнұсқаны реципиент тілінде толық алмастыра алады.

Семантикалық баламалық – аударма мәтінінің ең маңызды компоненттерінің бірі. Өлеңнің формасы аудармаға көптеген шектеулер қояды, кейде аудармаға қажетті бірліктерді қалдырып кетуді талап етеді. Алайда, түпнұсқаның семантикалық мазмұнын поэзиялық шығарманың маңызды бірлігі ретінде, сондай-ақ, стилистикалық доминант ретінде қалдырып кетуге болмайтынын атап өту маңызды. Егер аудармашы өлең формасын барынша сақтап қалуға тырысса, онда ол аударылатын шығарманың семантикалық мәні және стилистикалық ерекшеліктерін жоғалтып алуы мүмкін.

Стилистикалық баламалық туралы айтар болсақ, әр түрлі тілдерде бір стилистикалық санаттардың болуы олардың функционалдық баламалылығын білдірмейді. Синтаксис деңгейіндегі баламалылық белгілі бір коммуникативтік мәнге ие, себебі бір синтаксистік құрылымдарды басқалармен ауыстыру аударманың сапасына әсер етуі мүмкін. Бұл тақырып біздің зерттеу мақсатымыз болмағандықтан көп тоқталмауды жөн көрдік.

Түпнұсқа және аударма мәтіндерінің семантикалық баламалылығы аударма үдерісін жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады, сөздің семантикасын құрайтын ақпарат біркелкі емес және онда сапалы әр түрлі компоненттер болуы мүмкін. Жекелей бұл компоненттердің кез-келгені өзге тіл құралдарымен аудармада берілуі мүмкін, бірақ көбінесе аудармада барлық ақпаратты бір мезгілде беру қиын, себебі аудармада сөздің семантикасының кейбір бөліктерін сақтау оның басқа бөліктерін жоғалту есебінен ғана жүзеге асады. Бұл жағдайда аударманың баламалылығы тілдік жағдайында берілуі қажет және жеткілікті мағынаның коммуникативтік неғұрлым маңызды (доминантты) элементтерін қайта жаңғыртумен қамтамасыз етіледі.

Аудармашының негізгі міндеттерінің бірі – өлеңнің бастапқы формасын мүмкіндігінше сақтап аудару. Бұл тек сөздерді аударумен шектелмейді, сонымен

катар өлеңнің құрылымдық элементтерін де қамтиды. И.С. Алексеева бойынша, аудармашы бірнеше маңызды талаптарды орындауы қажет. Өлеңнің көлемі мен тармақтар санын сақтау маңызды, рифманың екпін түсетін бөлігін дұрыс беру керек. Рифманың алмасу реті сақталуы тиіс. Дыбыстық ырғақ толық немесе ішінара сақталуы қажет. Соңында, лексикалық және синтаксистік қайталаулардың саны мен тәртібі де өзгермей қалуы керек. [75, б. 18].

Сонымен, бірқатар тұжырымдар жасауға болады:

1. поэзия аудармасы өлең жолдары арқылы берілетіндіктен, аударма мәтін де түпнұсқамен бірдей шығармашылық туынды мәртебесіне ие болады;
2. әр түрлі тілдерде бір форманың түрлі прагматикалық мәні болады, бұл қабылдау барабарлығына кедергі келтіруі мүмкін;
3. сөзбе-сөз аудару әдісі прагматикалық мағынаны беруде ғана орынды;
4. поэзия аудармасында түпнұсқаның көптеген аспектілері елеулі өзгерістерге ұшырайды.

Ақынның дәстүрлі мына бір өлеңіне және оның бірнеше аудармаларына талдау жасаймыз, 1986 жылы «Простор» журналы халқымыздың ұлы ақыны Абайдың бірнеше өлеңдерін орыс тіліне аудару конкурс жарияланған, оған көптеген ақын жазушылар қатысты, аудармашылар олар В. Налимов., Драгоман (бүркенішті есім) Ю. Гдовский., З. Пахарукова., В. Киготь, айтып кететін жайт, аталған есімдер бүркенішті есімдер, яғни псевдонимдер, себебі конкурс шарты солай болған [76, б. 10].

Бұл зерттеуімізде Абайдың *«Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтан»* өлеңі медитациялық бағытта жазылғаны белгілі, оның құрылымы мен өлшемі 4 тармақты, 11 буынды, 3 бунақты қара өлең ұйқасы, көркемдік бейнелеу құралдары көптігі және өлеңнің күрделілігі жағынан аудармашыларға көп қиындық келтірмейді деген ой туындауы мүмкін, дегенмен, шындығында олай емес, аудармашылар бұл өлеңді оңай аудармағандығын түсінеміз. Осы зерттеуімізде өлеңнің бірнеше аудармаларын түпнұсқамен салыстырып, лексикалық-семантикалық трансформация тұсынан қарастырамыз, түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісін талдап, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, бірақ олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды шығаруға болатындығын талдаймыз, көз жеткіземіз, олай дейтініміз, барлық атап өткен аудармашылар нұсқасы бекітілген, көп жылдар бойы қолданыста болған нұсқалар, сондықтан оларды жоққа шығара алмаймыз. *«Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтан»* өлеңі түрлі тұрғыдан және деңгейден байымдалған, сондықтан өлең аудармаларының көркемдік-эстетикалық дәрежелері де, реципиентке жеткізер ой да түрліше болып шыққан.

Зерттеу жұмысымызда Абай Құнанбаевтың *«Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтан»* өлеңінің орыс тіліне жасалған бірнеше аударма нұсқаларын салыстырып, олардың бір шумағына талдау жүргіземіз. Өлеңнің барлық тармақтарын толық жұмыста көрсету және әрі жүйелі қарастыру ауқымды орын алатындықтан, біз негізгі әрі мәнді аудармаларды іріктеп алуды жөн көрдік. Осындай салыстырмалы-салғастырмалы талдау арқылы аудармалардың

ерекшеліктерін айқындап, нақты қорытынды жасаймыз:

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме [141, б. 213].

1. «Не склонись, не упади в лихие дни,  
В буйный радости себя не урони.  
И на дне своей души, колы дна достанешь,  
Ты сокровища отыщешь, – сохрани!» (В.Налимов аудармасы) [76, б. 10].
2. «Горе злое придет – не клонись перед бедой,  
Радость души пьянит – ты останься собой.  
В сердца глубь погрузись, его тайны познай,  
Чистый перл там найдешь, и отныне – он твой.» (Драгоман аудармасы) [76, б. 10].
3. «В беде мужайся, выстоять сумей,  
А если радость – сдержан будь и в ней.  
Прислушайся к себе, проникни в глубину,  
Жемчужину найдешь – ее терять не смей» (Ю.Гдовский аудармасы) [76, б. 10].
4. «Беда придет – быть твердым научись,  
Придет удача – счастьем некичись.  
Познай себя, и в глубине души,  
Мерцаньем смысла жизни заручись.» (З.Пахарукова аудармасы) [76, б. 10].
5. «Там в глубинах бытия, в небе, во мне,  
В створках сердца, погруженная на дне  
Ждет жемчужина, мерцая...  
Обретешь....  
Ни в пучине, ни в огне  
Не пропадешь.» (В.Киготь аудармасы) [76, б. 10].

Абайдың «*Сенбе жұртқа тұрсада қанша мақтан*» өлеңін орыс тіліне бес аударған нұсқаларды салыстырып, талдап көрсетуімізде аударманың барабарлығы жету үшін түпнұсқа мен аударма тілінің тілдік жүйелеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, аудармашылар көптеген тіларалық сапалы түрлендірулер, яғни аудармада қолданылатын трансформацияларды қолдану арқылы жүзеге асырғандығын байқаймыз, осы жағдайда ғана, аударма тілінің нормалары сақталып, түпнұсқа тіліндегі мазмұн мен ой, лексикалық-семантикалық трансформациялар арқылы және оның әдістері арқылы аударма

мәтінінде де максималды түрде толыққанды берілген, аудармашылар түпнұсқаның лексикалық бірліктерін және аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісі, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, бірақ олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды шығарғандығын көреміз.

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай  
көрме [141, б. 213].

**В.Налимов аудармасы**

«Не склонись, не упади в лихие дни,  
В буйный радости себя не урони.  
И на дне своей души, колы дне  
достанешь,  
Ты сокровища отыщешь, – сохрани!»  
[76, б. 10].

Бұл шумақта бірінші көзге түсетін ол *грамматикалық трансформациялар* қолданған, яғни аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруін байқаймыз және лексикалық трансформацияның *қосу әдісін* қолданған, түпнұсқада «*в лихие дни*» мүлдем жоқ, аудармашы *нақтылау* мақсатында қолданды деген ой түйеміз. Аудармада сөйлемнің интонациясы ауыстырылып берілген, яғни түпнұсқадағы хабарлы сөйлем аудармада леп белгісін қойып, сөйлем өзгеріп тұр. Интонацияға дыбыстың екпінің, бәсеңдетілуін, жылдамдығын және ұзақтығын жатқызуға болатынын айта кетіп, интонация - жай ғана дүние емес, күрделі құбылыс, оған дауысты созу, дауысты күшейту, дауысты жылдамдату енетіндігін және бұл тұста аудармашы леп белгісін қою арқылы түпнұсқа тіліндегі мазмұн мен ой, лексикалық-семантикалық күшейтпелік жасалу жолын таңдағандығын көреміз. Аудармашы *жалпылау әдісін (генерализация)* қолданғанын байқаймыз, ол – түпнұсқа тіліндегі тар мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тілінің кең мағыналы сөзімен немесе сөз тіркесімен ауыстыру, сонда «*Жүрегіңе...*» сөзінің орнына, «*...своей души*» кең мағыналы сөз болып, аудармашы оқырманға түсінікті болу мақсатын көздеген деген тұжырым жасаймыз.

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай  
көрме [141, б. 213].

**Драгоман аудармасы**

«Горе злое придет – не клонись перед  
бедой,  
Радость душу пьянит – ты останься  
собой.  
В сердца глубь погрузись, его тайны  
познай,  
Чистый перл там найдешь, и отныне –  
он твой.» [76, б. 10].

Бұл шумақта лексикалық трансформацияның *қосу әдісін* қолданған, түпнұсқада «*злое ...*» және «*пьянит ...*» сөздері мүлдем жоқ, аудармашы

*нақтылау, түсіндіру* мақсатында қолданды деген ой түйеміз. Аудармада сөйлемнің интонациясы ауыстырылып берілген, яғни түпнұсқадағы хабарлы жай сөйлем аудармада сызықша арқылы беріліп тұр ол бірыңғай ойды жинақтап тұратын әйтеуір деген сөз түсіп қалған жерге сызықша қойылады және оңашаланған айқындауыштың алдынан сызықша қойылады, аудармада басты мағынаны жеткізуге тырысқан сонымен қатар лексикалық трансформацияның келесі түрі *жуық аударма (приближенный перевод)* қолданылған деп тұжырымдаймыз, жалпы *жуық аударма* дегеніміз ол - аударма тіліндегі ұқсас, бірақ бірдей емес мағынасы бар аналогтардың таңдауы, ал егер сөзбе-сөз «*шын*» аударсақ орыс тілінде «*справедливый, честный*» деп аударылады, яғни лексикалық-семантикалық трансформация қолданылған, яғни түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісін қолданған, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, бірақ олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды көрсете алған деп тұжырымдаймыз.

#### **Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай  
көрме [141, б. 213].

#### **Ю.Гдовский аудармасы**

«В беде мужайся, выстоять сумей,  
А если радость – сдержан будь и в ней.  
Прислушайся к себе, проникни в глубину,  
Жемчужину найдешь – ее терять не смей» [76, б. 10].

Жалпы, оқырман аударма арқылы ең бірінші сол елдің мәдениет қырларын білуді немесе ең болмағанда шетел адамдарының ойлау денгейі қалай болатыны жайлы ой жүрітеді. Қолындағы туынды арқылы аздай болса түсінікке ие болса, оны өз санасымен қабылдауға тырысады. Бұл жайында ғылымда *прагматика* және *когнитивті ұғым* түсініктері қалыптасқан және осы аудармаларда қолданылған. Бәрімізге белгілі, әрбір оқырманның когнитивті ойлау дүниесі әрқалай болады. Автордың туындысы мен оқырманның ой-тұжырымы бірде сәйкес келсе, бірде мүлдем сәйкес келмейді, сондықтан лексикалық трансформацияның *мағыналық даму* әдісін қолданған деген ой түйеміз, аудармашы орын толтыру (*компенсация*) әдісін көріп тұрмыз, яғни түпнұсқа тіліндегі белгілі бір элементтердің аударма тілінде дәлме-дәл баламасы болмауына байланысты оны басқаша әдісдермен және дәл сол сөйлемнің ішінде емес, мәтіннің басқа бір жерінде түпнұсқа сөзінің орнын толтыруға қызмет ететін әдіс себебі бұл шумақта «*Жүрегіңе сүңгі де*» метафора «*Прислушайся к себе*» деп аударылғандығын байқаймыз.

Берілген шумақта аудармашы *грамматикалық трансформация* қолданған, яғни аударма процесінде сөйлемдердің құрылымын аударма тілінің нормаларына сәйкес өзгертілген, *лексикалық трансформацияның* келесі бір түрі, сөйлем *түсіру әдісіне* ұшыраған, түпнұсқадағы «*құлай берме...*», «*қызыққа*»

сөйлемдері түсіріліп қалған, яғни аудармашы *түсіріп тастау әдісін* қолданғанда түпнұсқа мазмұнына нұқсан келтірілмейтін жағдай болғандығын байқаймыз.

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай  
көрме [141, б. 213].

**3.Пахарукова аудармасы**

«Беда придет – быть твердым  
научись,  
Придет удача – счастьем некичись.  
Познай себя, и в глубине души,  
Мерцаньем смысла жизни заручись.»  
[76, б. 10].

Аударма үдерісінде түпнұсқаның басы артық сөйлемді тастап кетуі, бұл – мән жағынан қосуға қарсы әдіс екенін көреміз және осы лексикалық трансформацияның тағы бір түрі *тұтас түрлендіру және жалпыландыру (генерализация)* қолданып «Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме» сөйлемін «Мерцаньем смысла жизни заручись» сөйлемімен жеткізген, жалпы *тұтас түрлендіру* – түпнұсқа тілдегі құрылымы белгілі бір сөздің не элементтің айтылмай тұруы, мағынаның көрінбей тұруы мүмкін. Ал аудармада сол элементті көрсетуге тура келетін жайттар болады, міне, осыған байланысты белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды көрсете алған деген ой тұжырымдаймыз.

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай  
берме  
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққа  
ерме  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде  
Сонан тапқан шын асыл, тастай  
көрме [141, б. 213].

**В.Киготь аудармасы**

«Там в глубинах бытия, в небе, во мне,  
В створках сердца, погруженная на дне  
Ждет жемчужина, мерцающая...  
Обретешь....  
Ни в пучине, ни в огне  
Не пропадешь.» [76, б. 10].

Үзіндіні аудару барысында қолданылған лексикалық трансформацияның түрлерін қарастыратын болсақ, түпнұсқадағы сөйлем аудармада екі сөйлемге бөлініп берілген, яғни сөйлемнің *бөліктегенуі әдісі* қолданылған. Оған қоса, аудармадағы «Ждет жемчужина, мерцающая ...» және «Обретешь ...» көп түкте арқылы берілген, яғни сөйлемнің интонациясы өзгертілген бұл жерде автор аударманы сөзбе-сөз жасамаған, басты мағынаны жеткізуде тырысқан лексикалық-семантикалық трансформация қолданылған, яғни түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісін қолданған, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, бірақ олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды көрсете алған деген ой түйеміз және аудару барысында *транспозициялау әдісі* қолданылған: қазақ тілі мен орыс тілдеріндегі сөйлем мүшелерінің орындары әртүрлі болғандықтан, бұл әдіс қазақ-орыс және орыс-қазақ аудармаларында жиі

қолданылады.

Поэзия аудармасында, тек мазмұны мен мағынасын аударуға болады деп есептеледі, бірақ өлеңдерді қосу ерекшеліктерін аудару мүмкін емес деген тұжырым болады, дегенмен поэзия аудармасы бар. Жоғарыда айтып өткендей поэтикалық шығармадағы аудармашы көп жағдайда контекстінің шартына сәйкес бекітілген сөздіктің баламаларынан басқа контекстуалдық ауыстыруларды табуға мәжбүрленеді. Демек, аудармашы контекстіге сай дұрыс баламаны табудың аударманың жалпы принциптерінен тыс жолдарын іздейді. Оның шешімін табуда аудармашыға шығармашылық қабілет танытуға тура келеді.

Жасалған талдау негізінде бірнеше орысша аударма авторлары, өлең аудармасын қабылдаушыға *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдістерін қолдану арқылы реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз. Талдау барысында орысша аударма авторлары *қосу, түсіру, компенсация, мағыналық даму, орын олтыру, жалпыландыру, тұтас түрлендіру, бөлшектену* әдістерін жиі қолданып, түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісін қолданған, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, сондықтан лексикалық-семантикалық трансформация қолданылған, олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді, жоғарыда аттап өткен *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдістерін қолдану арқылы қолдана отырып, оларды көрсете ұсынғаны анықталды.

Осы *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдістерін қолдану арқылы аудармашылар түпнұсқаның мазмұнына қосымша әсерлі ететін сөздерді қолданған, аудармада Абай өлеңінің айтпақ ойын түсіндіру мақсатында, трансформациялау арқылы, өлеңнің жалпы мағынасын адресатқа жеткізу мақсатында аударылғын, Осылайша, авторлық даралықтың терең ізін қалдырған Абайдың бір өлеңінің әртүрлі аударма түсіндірмелері түпнұсқаның лексикалық-семантикалық трансформация дифференциациясымен байланысты деп болжауға болады.

Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен орыс аудармаларының *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдістерін қолдану арқылы аудрама барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын аудармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен.

Абай Құнанбаев әдебиеттің дамуына жаңа жол ашқан қазақтың ұлы ақыны. Абайдың поэтикалық тілінде ұлттық бояуы қанық, тұрмысқа, салтқа байланысты қалыптасқан, орыс тілінің лексикалық қорында кездеспейтін сөздер ақынның ұлттық ойлау даралығымен тығыз байланысты. Оларды аудармада дәл беру қиын, олардың мағынасын ғана беруге болады.

«Ұлттың дәстүріне, сөздік қорының молдығына, бір тілден екінші тілге аударылғандағы кей сөздердің баламалы атауларының табылмауы көптеген кедергі келтіретіні сөзсіз. Аударма жан салатын тілдегі фразеологизмдердің

аударылуы болып табылады» [77, б. 372].

Абай өлеңдерінің түпнұсқадан орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдарын және ерекшеліктерін, соның ішінде мағыналық-құрылымдық сәйкестігін, жоғарыда атап өткен ғалымдар В.Н. Комиссаров пен Л.С. Бархударов ұсынған аударма трансформациялары теориясы негізінде қарастырдық. Зерттеу жұмысының басты тірегі ретінде В.Н. Комиссаров жасаған трансформациялар жіктемесі алынды. Сонымен қатар талдау барысында бұл әдістер Абай өлеңдерінің мағынасын өзге тілде дәл әрі түсінікті жеткізуге мүмкіндік береді. Аударма үдерісінде түпнұсқа мәтіннің мазмұнын, мағынасын және стилистикалық ерекшеліктерін дәл жеткізу үшін әртүрлі трансформациялар қолданылады. Белгілі аударматанушы ғалым В.Н. Комиссаров аудармада жиі кездесетін лексикалық және грамматикалық трансформация түрлеріне нақты анықтамалар берген. Осы трансформациялар аудармашының түпнұсқа мен аударма тілінің айырмашылықтарын ескере отырып, мәтінді барынша табиғи әрі түсінікті жеткізуіне мүмкіндік береді.

Сондықтан осы зерттеуімізде жасалған талдау барысында аудармашылар *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдістерін қолдану арқылы ақынның тіліндегі қайсыбір сөздердің мағынасын аударма тілінде беру мүмкіншілігін көрсететін жолдардың бірі аудару трансформациясы екенін көрдік, себебі аудармашы бұл сөздерді түпнұсқадағы қалпында беру өте қиын екенін білеміз, дегенмен айтылған жайлардың бәрі аудармашының түпнұсқа табиғатын, әсіресе, шығармасы аударылып отырған ақынның талант даралығын, ақындық әлемін, поэтикасын жете тану немесе тани алмау жағдайымен тікелей байланысты. Ақынның айтып отырған ойын білу және оны аудармада жеткізу, негізінен, екі түрлі деңгейде жүзеге асырылады: түпнұсқаның негізгі мағынасын, онда тұжырымдалған нақты мәліметті, хабарлай айтылған ойды дұрыс жеткізу керек. Сонымен бірге, өлеңнің көркемдік мәні ақынның тек өзіне ғана тән поэтикалық машығы мен мәнері бар. Оны аудармада таныта білу, жеткізе білу тағы бар. Қайсыбір тұстарда ақынның поэтикасына тән нәзік белгіні немесе бір нәзік бояуды өзгертудің өзі түпнұсқаға тән қасиетті арзандатып, ақынның поэтикасын мүлде ажарсыздандырып жіберуі мүмкін, дегенмен талдауда алынған бес түрлі аударма нұсқалар зерттеуіміздің тақырыбына байланысты, аударма трансформациялардың әдістерін тиянақты қолдану арқылы түпнұсқаның аудармабарабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын аудармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен, соның ішінде мағынасын жеткізе алғанан көруге болады.

Сонымен жоғарыда келтірілген аудармада қолданылатын трансформациялардың негізінде қос тілдің нормаларына сай жаппай қабылданған *изоморфтық* тілдік бірліктерді қолданғанын көреміз, ол түрлі ерекшеліктерге алып келеді, себебі *изоморфтық* – «ұқсастық» яғни түпнұсқа мен аударма құрылымдарының әр түрлі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді, бұл олардың арасындағы ұқсастық, сәйкестік және эквиваленттік қатынас дәрежесін көрсетеді, Абайдың өлең мәтіннің бес түрлі

аудармаларын талдау барысында, аударма мәтіннің семантикалық өзгерістерін көреміз, яғни изоморфтық тілдік бірліктерді қолданған деп тұжырымдаймыз.

Абай өлеңдерінің өзге тілдерге аудармасы жолма-жол аудармасы негізінде немесе түпнұсқа мәтінінің мазмұнын тақырыбы мен идеясын баяндаушы бөгде біреудің, түпнұсқа мен аудармашы арасындағы үшінші бір тұлғаның қатысуымен жасалған. Аудармашы ақын шығармаларын тікелей өзі оқып, өзі түсіне алмаған. Абай өлеңдерінің мәнін жете түсіну қазақ оқырманының өзіне де қиын.

Қорытындылай келе, поэтикалық аудармадағы семантика – көпқырлы әрі терең ұғым. Ол тілдік дәлдікпен қатар көркемдік интуицияны, мәдени білімді және шығармашылық еркіндікті талап етеді. Нағыз поэтикалық аударма – түпнұсқаның мағынасын ғана емес, оның жанын да басқа тілде қайта тірілте алатын өнер туындысы.

### **2.3 Абай өлеңдерінің құрылымдық-композициялық ерекшеліктері және оларды аудару мәселелері**

Поэзия – адам руханиятының көне әрі күрделі өнер түрі. Ол сезім мен ойды ықшам, әсерлі жеткізеді. Негізгі ерекшелігі – тілдің бейнелілігін, дыбыстық әуезін, ырғақ (ритм) пен ұйқасты үйлесімді қолдануында. Сондықтан поэзияны мазмұнымен қатар оның ішкі-сыртқы құрылымы арқылы да тану маңызды.

Өлең құрылысы – өлең сөзде қолданылатын өлшем-өрнектердің жасалу жүйесі, оның ырғағына, дыбыс үндестігіне тән ерекшеліктерді белгілейтін негізгі шарттар мен заңдылықтар [2, б. 153].

Поэзия құрылымы – өлеңнің қалай жасалғанын, қандай бөліктерден тұратынын, көркемдік элементтердің бір - бірімен қалай байланысатынын зерттейтін ұғым. Бұл құрылым өлеңнің әсерлілігін арттырып, оқырманға эстетикалық ләззат сыйлайды. Поэзия құрылымын терең түсіну ақын шығармашылығын дұрыс бағалауға, өлеңді саналы түрде талдауға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтып өткендей, поэзия – грек тіліндегі *poiesis* («жасау», «туындату») сөзінен шыққан. Ол сөз арқылы бейнелі образ жасауға негізделген өнер түрі. Поэзия, ол прозадан ең алдымен құрылымдық ерекшеліктерімен ажыратылады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, әдебиеттанушы, ғалым, академик профессор З. Ахметов жазған маңызды ғылыми жұмысында, қазақ поэзиясының теориясын жан-жақты зерттеуге арналған, өлеңнің құрылысы кеңінен қарастырылып, оның негізгі элементтері – *буын*, *ырғақ (ритм)*, *ұйқас*, *тармақ* сияқты құрамдас бөліктері терең түсіндіріледі. Сонымен қатар поэзия тілі, көркемдік тәсілдер, сөз өрнегі мен бейнелілік ерекшеліктері талданып, өлеңнің эстетикалық табиғаты ашылады. Ол, қазақ өлеңінің дәстүрі мен даму жолдары ғылыми тұрғыда жүйеленіп, оның тарихи қалыптасуы мен эволюциясы сараланады. Автор поэзияның ішкі заңдылықтарын айқындап, өлеңнің қалай құрылатынын және оның оқырманға қалай әсер ететінін теориялық тұрғыда түсіндіреді. Осылайша, қазақ өлеңінің құрылымын, мазмұнын және көркемдік ерекшеліктерін танытатын маңызды ғылыми еңбек болып табылады.

Ғалым З. Ахметов «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» атты еңбегінде берілген түсіндірмелерге тоқталатын болсақ «Бунақ – қазақ поэзиясында өлең жолының, яғни тармағының ырғақтық, жағынан жекеленген бір бөлшегін құрайтын буындар тобы. Ең жиі қолданылатын өлең тармақтары екі, не үш бунақтан тұрады» [2, б. 69].

«Бірыңғай ұйқас (монорим, французшадан - monorime) – өлеңді түгелдей бір ұйқасқа құру, немесе, ұйқасты көтеген тармақтарда өзгертпей, сақтап отыру. Орыс поэзиясында барлық тармақтар бірыңғай ұйқасатын өлең нұсқаларын кездестіруге болады» [2, б. 71].

«Дыбыс үйлесімі (инструментовка) - поэзияда дыбыс үндестігін пайдалану тәсілі. Фонетикалық және стилистикалық мән-мағынасына сай, әрбір сөз өлеңге жағымды тембр, эмоциялық бояу, нәр қоса отырады. Аллитерация, ассонанс, дыбыс қайталанушылық, дыбыс еліктеушілік сияқты тәсілдер дыбыс үйлесіміне негізделеді» [2, б. 83].

«Интонация – дауыс толқыны, сөйлегенде сөз мағынасын әсерлі жеткізу үшін дауыстың құбылып, жоғарылап, төмендеп өзгеріп отыруы, сөздің мәнерімен, әртүрлі сезіммен айтылуы» [2, б. 105].

«Ұйқас – өлең-жырларда тармақтың (өлең жолы) соңындағы бірнеше буынның келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі (дыбыс үндестігі). Ұйқас өлеңдегі әр жолдың, тармақтардың шек-жегін айқындай түседі. Сөйтіп өлең сөздің ырғағын күшейтуде себін, тигізеді, өлеңнің әуезділігін арттырады» [2, б. 211].

«Шумақ – өлең-жырларда, дастан-поэмаларда өлең тармақтарының (жолдарының) белгілі ретпен топтасуы. Бір жол, бір жеке тармақтан өлең ырғағы айқын аңғарылмайды. Ол үшін кем дегенде ырғақтың өрнегі ұқсас екі тармақ алынуы керек» [2, б. 227].

Ғалымның еңбектеріне сүйенсек, поэзия құрылымының негізгі деңгейлері келесідей, оны бірнеше деңгейде қарастыруға болады. Олар өзара тығыз байланысты және бірін-бірі толықтырып тұрады.

1. Дыбыстық құрылымына келсек, поэзиядағы дыбыстық құрылым өлеңнің әуезділігін, музыкалылығын қамтамасыз етеді. Бұған келесі бөлімдер кіреді:

- Аллитерация – бірдей немесе ұқсас дауыссыз дыбыстардың қайталануы.
- Ассонанс – дауысты дыбыстардың үндесуі.
- Ырғақ (ритм) – екпін мен буынның белгілі бір тәртіппен қайталануы.
- Интонация – өлеңнің айтылу мәнері.

Дыбыстық құрылым поэзияда ерекше маңызды, себебі өлең тек оқылып қана қоймай, естіліп, сезілуі тиіс.

2. Буын, ырғақ және өлшем, өлең құрылымындағы ең басты элементтердің бірі – буын. Қазақ поэзиясы негізінен буынға негізделген силлабикалық жүйеге сүйенеді. Дұрыс ырғақ өлеңнің жеңіл оқылуына және есте сақталуына ықпал етеді.

«Ритм – күрделі құбылыс және дүниедегі бастапқы құбылыстардың бірі ретінде оны анықтау ең қиын. Дегенмен, ритм деп бір-біріне қарама-қарсы, бірақ

өзара ұқсас элементтердің жүйелі түрде қайталануын атау дұрыс сияқты». Сондай-ақ кітапта ол поэтикалық сөйлеудегі ритмнің мағынасын былай түсіндіреді: «Поэтикалық сөйлеудегі ритм ең жалпы мағынада өлең сөздің ағымындағы өлшемділік пен кезеңдік қайталануды білдіреді». Ол өлеңдегі ритмнің қалай қалыптасатынын түсіндіру үшін қолданады. Оның айтуынша, өлеңдегі ритм сөйлеу элементтерінің, буындардың, кідірістердің, интонацияның және тармақ құрылымының заңды түрде қайталануы арқылы жасалады. Осы қайталану поэтикалық мәтіннің әуезділігі мен ұйымдасқан құрылымын қалыптастырады [78, б. 11].

3. Ұйқас жүйесіне келетін болсақ, ұйқас – өлең жолдарының соңындағы дыбыстардың үндесуі. Ол поэзия құрылымының маңызды элементі болып саналады. Ұйқастың негізгі түрлері олар: Қара өлең ұйқасы; Егіз ұйқас; Шалыс ұйқас; Кезекті ұйқас; Ерікті ұйқас. Ұйқас өлеңге тұтастық беріп, оның композициялық құрылымын нығайтады.

Поэзия құрылымында тармақ – өлеңнің бір жолы болса, шумақ – бірнеше тармақтан құралған мағыналық және ырғақ (ритм)тық бірлік. Ең кең таралған шумақ түрлері:

- екі тармақты шумақ;
- төрт тармақты шумақ (кватрен);
- алты және сегіз тармақты шумақтар.

Шумақ өлеңнің композициялық бөлшегі ретінде ойдың дамуын, эмоциялық өзгерісті көрсетеді. Поэзияның композициялық құрылымына келетін болсақ, композиция – өлең мазмұнының құрылымдық ұйымдасуы. Поэзиядағы композиция прозаға қарағанда ықшам әрі символдық сипатта болады. Композицияның негізгі бөліктері олар: басталуы (экспозиция); дамуы; шарықтау шегі; қорытындысы болып табылады, мысалы: лирикалық поэзияда бұл бөліктер кейде анық көрінбесе де, ішкі логика мен эмоциялық желі арқылы сезіледі.

Келесі үлкен орын алатын ол бейнелеу құралдарының құрылымдағы орны поэзия құрылымын бейнелеу құралдарынсыз елестету мүмкін емес. Олар өлеңнің көркемдік қаңқасын құрайды. Негізгі бейнелеу құралдары:

- Метафора – ұқсастыққа негізделген астарлы мағына;
- Теңеу – «сияқты», «секілді», «дай» арқылы жасалады;
- Эпитет – заттың бейнелі сипаттамасы;
- Символ – көпқабатты мағына беретін образ;
- Кейіптеу – жансызға жанды қасиет беру;

Бұл құралдар поэзия құрылымының семантикалық қабатын қалыптастырады.

Ғалым, компаративист А. Веселовский поэзия құрылымын тарихи тұрғыдан зерттеген. Оның ойынша «Поэзия формалары халықтың тарихи дамуына байланысты қалыптасады», ол өлең өлшемі, шумақ, ұйқас жүйесін ұлттық поэтикалық құрылымның негізі деп санаған [79, б. 320]

Орыс формализмінің өкілі Б. Томашевский поэзия құрылымын ғылыми түрде талдаған. Оның негізгі ойы келесідей «Өлең құрылымы – ырғақ (ритм), дыбыс және композицияның жүйелі бірлігі деп есептеген, ол поэзияны келесідей,

яғни дыбыстық құрылым, әуезділік, жалпы жүйе, ырғақ (ритм)тық жүйе, композиция арқылы талдауды ұсынды» [80, б. 236].

Поэзия құрылымына көп қолданатын, ол верлибр (фр. *vers libre* - «еркін өлең») – ұйқасқа, өлшемге және дәстүрлі шумақтық құрылымға бағынбайтын поэтикалық форма. Ол сөйлеудің табиғи интонациясына, синтаксисіне және әртүрлі ұзындықтағы жолдарға графикалық түрде бөліну арқылы жасалатын ырғаққа сүйенеді. Верлибр сырттай қарағанда жолдарға «бөлшектелген» прозаға ұқсайды, алайда екпіндер мен паузалардың, бос орындар мен тыныс белгілерінің ерекше қолданылуы арқылы өлеңге тән болмысын сақтайды.

Верлибрдің негізгі сипаттары – ұйқас пен тұрақты өлшемнің болмауы, ямб, хорей сияқты қатаң метрлер қолданылмайды. Оның ырғағы белгілі бір ережелерге емес, табиғи сөйлеу ағысына, интонация мен синтаксистік кідірістерге негізделеді. Шумақтық құрылымы икемді, жолдар мен шумақтар кез келген ұзындықта болуы мүмкін және олардың бөлінуі ең алдымен мағыналық мақсатқа қызмет етеді. Бос орындар мен жол ауыстырулар мәтінде екпін, пауза жасап, жаңа мағыналық байланыстар тудырады. Осы тұрғыдан алғанда верлибр өлең мен прозаның арасында тұрған, бірақ өлеңге тән графикалық пішінін сақтайтын синтездік форма болып табылады.

Басқа поэтикалық түрлерден айырмашылығы да айқын. Ақ өлеңде ұйқас болмаса да, белгілі бір өлшем сақталады, ал верлибрде өлшем мүлде еркін. Ал прозадағы өлеңнен айырмасы – верлибр жолдарға графикалық түрде бөлініп жазылады.

Бұл поэзияның заман талабына бейімделіп, үнемі дамып отыратынын көрсетеді. Поэзия құрылымының маңызы ол поэзия құрылымын түсіну:

- өлеңді терең талдауға;
- көркемдік ерекшелікті бағалауға;
- ақын шеберлігін тануға мүмкіндік береді;

Құрылым – поэзияның «қаңқасы» болса, мазмұн – оның «жаны». Екеуінің үйлесімі ғана нағыз көркем туындыны тудырады.

Ғалым теоретиктердің пікірлерін жинақтай келе, мынадай ортақ ой жасауға болады: Поэзия құрылымы – өлеңнің көркемдік қуатын айқындайтын негізгі фактор. Ол дыбыс, ырғақ (ритм), ұйқас, композиция және бейнелеу құралдарының тұтас жүйесі ретінде қалыптасады.

Зерттеу жұмысында, келесі талдауда Абайдың төмендегі еңбектері пайдаланылды: «Шығармалар» (Алматы, «Мөр» мемлекеттік шағын кәсіпорын, 1994), «Тридцать семь стихотворений» (құрастырушы және аудармашы М. Адибаев, Алматы, Дом Печати «Эдельвейс», 2006) және *Book of Words* (Семей, Абай халықаралық клубы, 2005). Бұл Абай өлең жолдарын талқылап кетсек, ол аудармашы М.Адибаев құрастырған кітап (Абай. Тридцать семь стихотворений) «Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңі, орысша аудармасы «Звук часов – не простая забава» Б.Қайырбеков аударған, ал ағылшын аудармасы Р.Маккайне жасаған «*The ticking of clock is not an idle sound*» (Абай - Б.Каирбеков – Р.Маккайне).

Зерттеу нысаны болып отырған Абай өлеңдерін орыс және ағылшын

тілдеріне аударуда, түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық - құрылымдық сәйкестігін анықтау жолдары.

**Түпнұсқа:**

Сағаттың шықылдағы емес ермек,  
Һәмиша өмір өтпек – ол білдірмек.  
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,  
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек [81, 241 б].

**Б.Каирбеков аудармасы:**

Звук часов – не простая забава,  
Что жизнь проходит – дают они знать.  
Минута одна схожа с человеческой жизнью,  
Прошла, умерла, не суждено ей возвратиться [55, с. 272].

Өлеңнің жалпы поэтикалық сипатына келсек берілген өлең философиялық лирикаға жатады. Негізгі тақырыбы – уақыт пен адам өмірінің өткіншілігі, ал идеясы – өмірдің қайталанбас, бір сәттік құндылық екенін ұғындыру. Бұл мазмұн поэзияға тән ықшамдылық пен мағыналық тереңдік арқылы беріледі, яғни бірнеше ғана жол арқылы үлкен философиялық ой айтылады.

Дыбыстық құрылымның және аударма талдауына келетін болсақ, түпнұсқада өлеңде дыбыстық құрылым ерекше рөл атқарады. «*Сағаттың шықылдағы*» тіркесіндегі ш, с, қ дауыссыз дыбыстарының қайталануы сағаттың тықылдаған үнін естірткендей әсер береді. Интонациясы сабырлы, бірақ салмақты, философиялық ойға құрылған. Ырғақ бірқалыпты, баяу ағысқа ие, бұл уақыттың үздіксіз қозғалысын бейнелейді. Ал аудармада «*Звук часов*» тіркесі мағынаны дәл бергенімен, түпнұсқадағы дыбыстық еліктеу әсері әлсіреген. Интонация аудармада сақталғанымен, дыбыстық бейнелілік түпнұсқаға қарағанда төмен, осы жерде айтып кететін жайт ол дыбыстық құрылым жағынан түпнұсқа әсерлірек, себебі қазақ тілінің дыбыстық мүмкіндіктері уақыттың дыбысын нақты сездіреді.

Түпнұсқа қазақ поэзиясына тән силлабикалық жүйеге негізделген. Өлең шамамен 11 буынды өлшемге жақын, бұл лирикалық – философиялық ойды жеткізуге қолайлы. Бунақтардың үйлесімі ырғақтың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Аудармада орыс поэзиясына тән тоникалық жүйе қолданылған. Аудармашы буын санын емес, мағыналық және логикалық ырғақты сақтауға ұмтылған деген тұжырымдаймыз. Соның нәтижесінде өлең еркінрек оқылады. Бұл тұрғыдан алғанда, түпнұсқа дәстүрлі өлшемге, ал аударма орыс поэзиясының құрылымына бейімделген. Ұйқас жүйесі мен шумақ тақырыбына келетін болсақ, түпнұсқа өлең төрт тармақты шумақтан тұрады. Ұйқас жүйесі шартты түрде шалыс немесе ерікті ұйқасқа жақын. Бұл өлеңнің философиялық ойына шектеу қоймай, еркіндік береді. Аудармада ұйқас нақты сақталмаған, ерікті ұйқасқа құрылған, яғни верлибр әдісіне жақын. Бұл қазіргі поэзиядағы құрылымдық өзгерістерге сай келеді. Екі мәтінде де ұйқас негізгі көркемдік

элемент емес, басты назар мазмұн мен ойға аударылған.

Композициялық құрылымна қарайтын болсақ, өлең композициясы ықшам, бірақ толық. Басталуы сағат дыбысы арқылы уақыт ұғымын енгізуден басталады. Дамуында уақыттың адам өмірімен салыстырылуы беріледі. Шарықтау шегінде бір минуттың бір адам өміріне теңестірілуі көрсетіледі. Қорытындысында өмірдің қайта келмейтіні туралы трагедиялық түйін жасалады. Бұл композициялық құрылым ішкі логика мен эмоциялық желі арқылы анық сезіледі.

Бейнелеу құралдарының қолданылуыда айтып кететін жайт ол, түпнұсқада *«бір минут – бір кісінің өмірі»* деген метафора қолданылады. Сағат - уақыт пен тағдырдың символы ретінде алынған. Минуттың *«өлді»* деп берілуі кейіптеудің айқын көрінісі болып табылады. Бұл бейнелеу құралдары өлеңнің семантикалық қабатын тереңдетеді. Аудармада негізгі бейнелер сақталған. *«Минута одна схожа с человеческой жизнью»* деген жол арқылы теңеу дәл берілген. Дегенмен, қазақ тіліндегі ықшам әрі экспрессивті баяндау аудармада сәл бәсеңдеген.

Абай өлеңдерінің түпнұсқадан орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдарын және ерекшеліктерін, соның ішінде мағыналық-құрылымдық сәйкестігін, жоғарыда атап өткен ғалымдар В.Н. Комиссаров пен Л.С. Бархударов ұсынған аударма трансформациялары теориясы негізінде қарастырсақ, бұл жерде де *жалпыландыру (генерализация)* әдісін аудармада қолданған, яғни өлеңнің мағынасын жеткізуде жалпы аударылған, *антонимдік аударма* түпнұсқадағы болымды форманы болымсыз форма арқылы жеткізуді білдіреді, келесі жолда, түпнұсқада *«Сағаттың шықылдағы емес ермек»* деген жол, аудармада *«Звук часов – не простая забава»* деп аударылып, *антонимдік әдіс* қолданғандығын анық көре аламыз, сонымен қатар *қосу әдісі* түпнұсқада жоқ, бірақ мағынаны түсіндіру үшін қажет сөздерді енгізуді білдірсе, *түсіріп тастау әдісі* керісінше, мағынаға әсер етпейтін артық элементтерді аудармада қалдырмау тәсілі, осы өлең жолдардан көрініс табады, мысалы *«Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек»* аудармада келесідей беріліп *«Прошла, умерла, не суждено ей возвратиться»* яғни келесі *«тағдыр»* сөзі түпнұсқада болағнымен аудармада түсіп қалған.

Жоғарыдағы айтылғандай, поэзия құрылымы – өлеңнің көркемдік қуатын айқындайтын басты фактор. Түпнұсқа өлеңде дыбыс, ырғақ, бейнелеу құралдары мен композиция табиғи үйлесім тапқан, соның нәтижесінде оқырманға әсері терең әрі тұтас болып жетеді. Ақын қолданған *аллитерация, ассонанс* сияқты дыбыстық тәсілдер мәтіннің әуезділігін күшейтіп, эмоциялық реңкін байытады. Ал Б. Қайырбеков аудармасы түпнұсқаның мазмұны мен философиялық өзегін сақтай отырып, оны орыс поэзиясының құрылымдық заңдылықтарына бейімдеген. Бұл үдерісте кейбір дыбыстық ерекшеліктер өзгеріске ұшырағанымен, негізгі идея, мағына мен образдар жүйесі жоғалмаған. Сонымен бірге аудармашы мәтінді қабылдаушы аудиторияның танымына жақындатуға тырысқан. Сондықтан аудармада мағыналық дәлдік пен түсініктілік алдыңғы орынға шығады. Сонымен, бұл аударма мағыналық тұрғыдан сәтті, ал түпнұсқа дыбыстық-көркемдік жағынан басым. Екі мәтін де поэзия құрылымының теориялық қағидаларын айқын дәлелдейді және көркем аударманың күрделі

табиғатын көрсетеді.

Келесі талдауда түпнұсқа өлең мен оның Р. Маккайн жасаған ағылшын тіліндегі аудармасын поэзия құрылымы тұрғысынан қарастырсақ, бұл мәтіндер философиялық лирика жанрына жататынын аңғарамыз. Өлеңнің негізгі тақырыбы – уақыттың үздіксіз ағымы мен адам өмірінің өткіншілігі. Ал басты идеясы – өмірдің бір сәттік, қайта оралмас құндылық екендігін ұғындыру. Ақын бұл ойды шағын көлемде, бірақ терең мағыналық жүк арқалатқан поэтикалық образдар арқылы жеткізеді.

#### **Түпнұсқа:**

Сағаттың шықылдағы емес ермек,  
Һәмиша өмір өтпек – ол білдірмек.  
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,  
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек [81, 241 б].

#### **Р. Маккайн аудармасы:**

The ticking of clocks is not an idle sound  
Life flows by, my friend, their beating repeats  
A minute is like an age for a man:  
it goes, it dies, and the circle of life is closed [57, p.140].

Дыбыстық құрылымға назар аударар болсақ, түпнұсқада өлеңнің әуезділігі ерекше байқалады. «*Сағаттың шықылдағы*» тіркесіндегі ш, с, қ дауыссыз дыбыстарының жиі қайталануы *аллитерация әдісі* арқылы сағаттың нақты дыбысын елестетеді. Бұл дыбыстық бейнелеу уақыттың тоқтаусыз қозғалысын оқырманға естірткендей әсер қалдырады. Өлеңнің интонациясы байсалды, ойлы, философиялық толғанысқа толы. Ырғақ (ритм)тың бірқалыпты болуы өмір ағысының баяу, бірақ тоқтаусыз екенін аңғартады.

Ағылшынша аудармада «*The ticking of clocks*» тіркесі арқылы сағаттың дыбысы дәл берілген. «*Ticking*» сөзі дыбыстық еліктеу тұрғысынан сәтті таңдалғанымен, қазақ тіліндегі «*шықылдақ*» сөзінің эмоционалдық әрі бейнелік қуаты толық деңгейде сақталмаған. Дегенмен, аудармашы ырғақ пен интонацияны ұстамды қалыпта сақтап, философиялық салмақты жоғалтпауға тырысқан. Осыған байланысты дыбыстық әсер түпнұсқада күштірек сезіледі деп тұжырымдауға болады. Өлеңнің өлшемі мен ырғақтық құрылымына келсек, түпнұсқа қазақ поэзиясына тән силлабикалық жүйеге негізделген. Шамамен 11 буынды өлшем философиялық мазмұнды жеткізуге қолайлы болып, ойдың жинақтылығын қамтамасыз етеді. Бунақтардың ретімен орналасуы өлеңнің ішкі ырғағын қалыптастырады.

Ал ағылшын тіліндегі нұсқада силлабикалық өлшем сақталмайды, себебі ағылшын поэзиясы тоникалық жүйеге сүйенеді. Мұнда аудармашы буын санынан гөрі логикалық екпін мен мағыналық ырғаққа басымдық берген. Соның нәтижесінде өлең еркін оқылып, ағылшын поэзиясының дәстүріне сәйкес бейімделген.

Ұйқас жүйесі мен шумақ құрылымын салыстырсақ, түпнұсқа өлең төрт тармақты шумақтан тұрады. Ұйқас түрі нақты қатаң сақталмағанымен, шалыс немесе ерікті ұйқасқа жақын. Бұл әдіс өлеңнің философиялық мазмұнын шектемей, ой еркіндігін қамтамасыз етеді. Ағылшын тіліндегі аудармада ұйқас жүйесі айқын көрінбейді, мәтін еркін өлеңге, яғни *верлибрге* жақын құрылған, жоғарыда айтып кеткендей, *верлибр* тәсілі – ұйқасқа, өлшемге және дәстүрлі шумақтық құрылымға бағынбайтын поэтикалық форма. Бұл қазіргі ағылшын поэзиясына тән ерекшелік болып табылады. Екі мәтінде де ұйқас негізгі көркемдік құрал емес, басты назар мағына мен идеяға бағытталған.

Композициялық құрылым тұрғысынан алғанда, өлеңнің құрылысы ықшам әрі логикалық жағынан тұтас. Бастапқы жолдарда сағаттың дыбысы арқылы уақыт ұғымы енгізіледі. Одан кейін уақыт пен адам өмірі өзара салыстырылады. Шарықтау шегінде бір минуттың тұтас бір адам ғұмырына теңестірілуі философиялық ойды күшейтеді. Қорытынды бөлігінде өмірдің қайтып келмейтіні, тағдырдың қайталанбайтыны туралы түйін жасалады. Бұл құрылым ішкі эмоциялық желі арқылы біртұтас жүйе құрайды.

Бейнелеу құралдарының қолданылуына тоқталсақ, түпнұсқада «бір минут – бір кісінің өмірі» деген метафора өлеңнің негізгі тірегіне айналған. Сағат бейнесі уақыт пен тағдырдың символы ретінде алынған. Минуттың «өтті, өлді» деп берілуі кейіптеу әдісін айқын көрсетіп, өмірдің өткіншілігін әсерлі жеткізеді.

Ағылшын тіліндегі аудармада бұл бейнелер негізінен сақталған. «*A minute is like an age for a man*» жолы арқылы теңеу күшейтіліп, минуттың мағынасы тіпті «*бір дәуірге*» теңестіріледі. «*The circle of life is closed*» тіркесі өмірдің аяқталуын философиялық тұрғыда жинақтап көрсетеді. Бұл аудармашының түпнұсқадағы идеяны кеңейтіп, ағылшын мәдени-танымдық кеңістігіне бейімдегенін аңғартады.

Салыстырмалы бағалау жасайтын болсақ, түпнұсқа өлең дыбыстық бейнелілігі мен ұлттық поэтикалық ерекшелігі жағынан басым түседі. Ал Р. Маккайн жасаған ағылшын тіліндегі аударма мазмұн мен философиялық ойды дәл жеткізіп, оны ағылшын поэзиясының құрылымдық заңдылықтарына сай қайта қалыптастырған.

Сонымен осы талдауда, поэзия құрылымы өлеңнің көркемдік қуатын айқындайтын негізгі тетік екені бұл мәтіндер арқылы айқын көрінеді. Түпнұсқада дыбыс, ырғақ пен бейнелеу құралдары табиғи үйлесім тапса, ағылшынша аудармада сол көркемдік мазмұн өзге тілдік және поэтикалық жүйе аясында жаңаша сипат алған. Екі мәтін де поэзия құрылымының теориялық қағидаларын дәлелдейтін сәтті үлгі болып табылады.

Поэзия құрылымы – көпқабатты, күрделі жүйе. Ол дыбыстық әуезден бастап, композиция мен бейнелеу құралдарына дейінгі көптеген элементтерді қамтиды. Поэзияны тек сезіммен ғана емес, құрылымдық тұрғыдан да қабылдау – оқырман мәдениетінің көрсеткіші.

«Абай шығармашылығында тілдік құралдарды қолдану тәсілдерінің бәрі бірдей өлең мәтінінің құрылым жүйесінде күрделі тілдік тұтастық қызметін атқармағанмен, олар синтаксистік жалаң, жай тұтастықтан бастап синтаксистік

күрделі тұтастыққа дейінгі аралықтағы мәтін түзуші құбылыстардың қай-қайсысының құрамында да белсенді қызмет атқарады, лексикалық, грамматикалық категориялардың мәтін аясындағы қызметін байыта, күрделендіре отырып, мәтін түзуші, оның мазмұндық-мағыналық жүйесін тұтастырушы құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі. Сөздің тура емес, бұрма мағынада қолданылу жолдары мен тәсілдерінің бұл орайда үлкен рөлі бар. Ақын өлеңдерінің мәтінінің мағыналық-құрылымдық сипаты мен семантикалық даралығы көп жағдайларда жекелеген категориялардың қызметімен, жекелеген бірліктердің бұрма немесе бірде тура, бірде бұрма мағынада қолданылу ерекшеліктерімен тікелей байланыста анықталады» [83, бб. 117-118].

Көркем аударма аударманың басқа түрлерінен айтарлықтай ерекшеленеді, себебі реципиентке «сөйлеу өнері» деп аталатын эстетикалық ақпаратты беру арқылы әсер етуді көздейді. Көркем шығармалардың аудармасында түпнұсқаның авторы айтқысы келген ойды барынша дәл көрсете алатын сөздер мен сөйлемдерді іздеу қажеттілігі туындайды.

Келесідей тұжырымға келеміз, ол сағат бейнесі арқылы уақыт пен адам өмірінің өткіншілігін суреттейтін бұл өлеңнің түпнұсқасы мен оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары поэзия құрылымын сақтау тұрғысынан әртүрлі деңгейде жүзеге асқанын байқауға болады. Түпнұсқа мәтін қазақ поэзиясына тән силлабикалық жүйеге, дыбыстық үйлесімге және ұлттық поэтикалық дәстүрге негізделген тұтас көркем құрылым ретінде қалыптасқан. Ал аудармаларда бұл құрылым әр тілдің поэтикалық заңдылықтарына сәйкес қайта жасалып, белгілі бір дәрежеде өзгеріске ұшыраған.

Түпнұсқа өлеңде дыбыстық құрылым ерекше маңызға ие болады. *«Сағаттың шықылдағы»* тіркесіндегі дауыссыз дыбыстардың қайталануы аллитерация арқылы сағаттың нақты дыбысын естіртеді. Бұл дыбыстық бейнелілік өлеңнің эмоционалдық әсерін күшейтіп, уақыттың тоқтаусыз қозғалысын оқырман санасында нақты сезіндіреді. Сонымен қатар 11 буынды өлшемге жақын силлабикалық құрылым, бірқалыпты ырғақ пен ықшам композиция қазақ поэзиясына тән философиялық лириканың үлгісін көрсетеді. Мұнда ұйқас пен өлшем мағынаны шектемей, керісінше, ойдың тереңдеуіне қызмет етеді.

Аудармашы Б. Қаирбеков жасаған орыс тіліндегі аудармада түпнұсқаның негізгі мазмұны мен философиялық идеясы барынша дәл сақталған. Аудармашы сағаттың дыбысы арқылы өмірдің өтіп бара жатқанын білдіру идеясын толық жеткізеді. Дегенмен, орыс тілінің тоникалық поэзия жүйесіне бейімделу барысында түпнұсқадағы дыбыстық еліктеу мен ұлттық әуезділік әлсірейді. *«Звук часов»* тіркесі мағыналық тұрғыдан дәл болғанымен, *«шықылдақ»* сөзіндегі экспрессивті бояуды толық алмастыра алмайды. Соған қарамастан, орысша нұсқада композициялық тұтастық, философиялық салмақ және лирикалық қаһарманның ойлы бейнесі сақталғанын атап өтуге болады. Бұл аударманың поэзия құрылымын мазмұн мен логика деңгейінде сақтауына қол жеткізгенін көрсетеді.

Аудармашы Р. Маккайн жасаған ағылшын тіліндегі аудармада өлең

құрылымын сақтау мәселесі өзгеше сипат алады. Ағылшын поэзиясының дәстүрі еркін өлең мен мағыналық ырғаққа негізделгендіктен, түпнұсқадағы силлабикалық өлшем мен ұйқас жүйесі бұл нұсқада қолданылмайды. Соған қарамастан, аудармашы ішкі ырғақ (ритм)ты, философиялық интонацияны және негізгі образдарды сақтауға ұмтылған. «*The ticking of clocks*» тіркесі дыбыстық жағынан сағаттың тықылын дәл жеткізсе, «*a minute is like an age for a man*» деген жол түпнұсқадағы метафораны кеңейтіп, ағылшын оқырманына түсінікті бейнеге айналдырады. Мұнда өлең құрылымы сыртқы формадан гөрі ішкі мағыналық логика арқылы сақталған.

Жалпы алғанда, түпнұсқа, орыс және ағылшын аудармаларын салыстырғанда, поэзия құрылымын сақтау әр тілде әртүрлі деңгейде жүзеге асатыны анық байқалады. Түпнұсқада құрылым дыбыс, ырғақ, өлшем және бейнелеу құралдарының табиғи үйлесімі арқылы толық көрінсе, орыс аудармасында бұл құрылым мазмұн мен композиция деңгейінде, ал ағылшын нұсқасында ішкі ырғақ пен философиялық логика арқылы сақталған. Осы тұрғыдан алғанда, аудармалар түпнұсқаның поэтикалық құрылымын дәлме-дәл қайталаудан гөрі, оның рухын, идеясын және эстетикалық әсерін өз тілдерінің поэтикалық мүмкіндіктері арқылы қайта жаңғыртқан сәтті үлгілер ретінде бағалануға лайық деген ой түйеміз.

Поэзия аудармасы көркем аударманың күрделі бір түрі болып табылады. Ақындық шығармаларға қойылатын қатаң шектеулер, жанрдың өзіндік ерекшелігіне байланысты талаптар, аудармада тек мазмұн ғана емес, түпнұсқаның ырғақты – әуенді және композициялық-құрылымдық жағын, поэзиялық шығарманың өзі жазылған тілдің ерекшелігіне тәуелділігін беру қажет – мұның бәрі поэзияны аударма қызметінің ең қиын салаларының біріне айналдырады. Л.С. Бархударовтың пікірінше «Поэзиялық шығармаларды аударудың қиындықтары екі бөлімнен тұрады, тіл құрылымы арасындағы алшақтық пен поэзиялық мәтіндерге қойылатын қатаң формальды талаптарға байланысты. Аудармашыға ритм, аллитерация, ассонанстар, дыбысты еліктеу, дыбыстық символизм және поэзияның басқа да көркемдік құралдарын беру қажет» [28, б. 34].

Зерттеуші ғалым А. Алпысбаева: «Аударма процесінде ең алдымен, түпнұсқа мәтін пайда болған орта мен аударма мәтінін қабылдаушы рецептор да ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан, ұрпақтан ұрпаққа берілетін өзіндік дүниетанымы, наным-сенімі, ассоциациялар жүйесі бар мәдениет өкілі ретінде қарастырыла бастады» [84, б. 20].

Поэзиялық мәтінді аудару барысында мына мәселелерді ескеру қажет:

- 1) ұлттық ерекшелікті сақтау. Өлең нақты халықтың өмірімен байланысты белгілі бір шындықты көрсетеді, оның тілі бейнелерді іске асыруға негіз болады. Бұл проблеманы шешу түпнұсқа мазмұнының бірлігін, оның ұлттық шарттылығын сақтай отырып қана мүмкін болады.
- 2) түпнұсқаның рухы мен хронологиясын сақтау. Уақыт факторы туындыда белгілі бір із қалдырады және ол аудармада көрсетілуі тиіс. Бір жағынан, аударма қазіргі оқырманның сұраныстарына жауап беруге міндетті, екінші жағынан,

аудармада шамадан тыс архаизация болмауы қажет.

3) аударманың дәлдігі мен көркемдігі арасындағы таңдау. Бұл мәселе әлі күнге дейін шешімін таппаған, өйткені аударма қандай болуы тиіс – мүмкіндігінше дәл немесе мүмкіндігінше түпнұсқадағыдай көркем шығуы керектігі туралы әртүрлі пікірлер бар. Бұл қиындық себебі – аударма түпнұсқаның көркем болмысының көрінісі болуы қажет, яғни ондағы мағына мен мәнді өлең жолдарының өлшемі мен ұйқасы бірлігінде жаңғыртуға міндетті. Өкінішке орай, аудармада бұл екі шартты ұштастыра алатын шебер әрі машықты аудармашылар өте аз, сол себепті түпнұсқа мағынасы сақталған кейбір аудармаларда түпнұсқадағы ырғақтылық пен көркем дыбысталу жоғалып кетіп жатса, келесілерінде, керісінше, ырғақтылық пен көркем дыбысталу жақсы жеткенімен, мағыналық тұтастық жоғалып кетеді.

«Құндылық ұғымдарын басқа ұғымдармен жақындастыратын ерекшелік – олардың тек тілдік бірліктер арқылы ғана емес, сонымен қатар символдық, мәдени кодтар және вербалды емес құралдар арқылы да көрініс таба алуында. Ұғымдардың құрылымы күрделі болып келеді, құрамына ұғымдық, мағыналық, бейнелік, мәдени, элементтік және тілдік компоненттер енеді. [85, б. 253].

Поэтикалық мәтін құрастырылғанда мағына жасау әдісі өзгереді: мәтіннің әрбір элементі бір-бірімен тығыз байланыста болып, қосымша мағыналар береді. Поэтикалық контекст сөздердің көп мағыналылығын арттырып, олардың семантикалық реңктерін байытады. Сондықтан поэтикалық аударманы талқыламас бұрын, поэтикалық мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін анықтап алған жөн. Өнердің кез келген түрі өз материалдарымен шектеледі, бірақ поэзия – еркін, дыбыстық, бейнелік және нақты ойға негізделген сөздің көрінісі. Осы себепті зерттеушілердің бір бөлігі поэзияда барлық өнер түрлерінің элементтері бар деп, оның шексіздігін атап өткен. Ғалым К.И. Леонтьеваның айтуынша «Поэтикалық мәтінді экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлардың қосылуымен жүзеге асатын көркем құрылымдық семантикалық тұтастық деп анықтау келтірген, нәтижесінде ол барлық мағыналарды таза лингвистикалық және мәдениеттанудан бастап бірегей субъективтіге дейін жинақтай алады» [86, б. 100]. Мәтіннің бұл табиғаты ақпарат қолданысының жоғары деңгейін анықтайды. Сонымен бірге, ақын өзінің идеясын поэтикалық мәтіннің осы күрделі ақпараттық жүйесінің барлық компоненттерінің бірлігі мен өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асырады.

Л.Т. Идиатуллинаның айтуынша «Поэтикалық шығармалар элементтердің күрделі кешені болып табылады: әуен, строфика, стилистика, олар бір-бірімен өзара әрекеттесіп, оқырманның санасында белгілі бір синтетикалық, яғни қызығушылық әсер тудырады деп келтірген» [87, б. 46].

Поэтикалық аударма қиындықтарына келетін болсақ, поэтикалық аударма ең күрделі аударма түрі болып табылады. Өз ерекшелігіне байланысты поэзия аудармасы көптеген проблемаларды тудырады және аудармашыдан тек тілді жақсы білу қажеттілігі емес, сонымен қатар жалпы өлең жазудың кейбір қабілеттерін білуді қажет етеді. Бұл мәселелерді шартты түрде екіге бөлуге

болады: біріншісі оқытылатын тіл елі мен аударылатын тіл елінің шындықтары, мәдениеті мен ұлттық көрінісі арасындағы айырмашылықтар, ал екіншісі, тілде – өлең формасының ерекшеліктерінде, тіл құрылымы, рифма, атап айтқанда өлеңнің әуені және дәстүрлі түрде қалыптасқан өлең өлшемдері.

Көптеген жылдар бойы өзінің қарама-қайшы табиғатына байланысты поэтикалық аударма, ең алдымен, аудармашылардың өздері талқылайтын тақырып болып келді. Поэтикалық аударма ұғымын қалыптастыру барысында *лингвистикалық* және *әдеби* бағыттарды ажыратуға болады.

Көптеген ақын-аудармашылар поэзия аудармасының мәселелеріне орасан көңіл бөлуде. Олар И.Р. Галперин., М.М. Бахтин, Н., С. Гумилев, К.И. Чуковский, С.Я. Маршак, М.Л. Лозинский, В.В. Левик, С.Ф. Гончаренко, С.Л. Сухарев, Е.В. Витковский, Б.В. Дубин, т.б. сияқты ғалым зерттеушілер. Дегенмен, қандай да бір поэтикалық аударманы бағалауға нақты, ортақ критерийлер және өз бетінше аудару кезінде басшылыққа алатын жолдар, нұсқаулар жоқтың қасы. Аударманың қазіргі жағдайында поэзия аудармасының мәселелеріне теориялық ғылыми еңбектер жеткіліксіз.

Аударманың жалпы теориясында поэтикалық аударма ұғымы, жалпы аударма деп түсіндіріледі. В.Н. Комиссаров «Аударманы – тіл арқылы берілу құрал түрі, түпнұсқаның шет тіліндегі мәтінінің мазмұны басқа тілде коммуникативті-эквивалентті мәтін құру арқылы берілуі деп анықтайды» [88, 253 б]. Аударманың жалпы даму жолында, поэтикалық аударма ұғымы адекваттылық пен эквиваленттілік ұғымдарын көрсетті.

А.Д. Швейцердің айтуынша «Поэтикалық эквиваленттілікті бөліп көрсетеді және аударманың жоғары тұсына, яғни шектеуіне назар аударуды ұсынады, ол поэтикалық аударманы зерттемейді, бірақ оны аударманың жалпы заңдылықтарын көрсету үшін материал ретінде пайдаланады» [50, б. 91].

Көптеген аудармашы ақындар көзқарастарында поэтикалық аудармаға *ортақ жолды* іздейді, мысалы Н.С. Гумилевтің танымал мақаласында «*Аудармашының тоғыз өсиеті*» деген поэтикалық көркемдіктің тоғыз қағидасын көрсетеді. Бірақ ол аудармашының өзі ақын, зерттеуші және сыншы болуы керек деп мәлімдейді. Ғалымның айтуынша түпнұсқаға аналитикалық және шығармашылық көзқарастың маңыздылығы өте қажет екендігін атап өтеді және әр автор жұмысына үлкен жауапкершілікпен қарау керектігін, аударма жұмыс барысында аудармашы өз ойын қоспай, поэзия авторының оймен, болмысын сезіну қажеттігін атайды [89, б. 383].

Поэтикалық аударма форманың еркіндігімен ерекшеленеді және ондағы ең бастысы – мағынасы. Жалпы, поэтикалық аударманың міндеттері көркем аудармадан ерекшеленбейді, бірақ көптеген бейнелі өрнектер, әр сөзге үлкен семантикалық-стилистикалық жүктеме, сонымен қатар пішінге және әуенге ерекше назар аудару поэтикалық аударманы көркем аудармаға қарағанда әлдеқайда күрделі етеді.

Поэзия аудармасының ең көп таралған келесі түрлерін атап өтсек:

1. Поэзияның прозалық аудармасы – аударма түрлерінің ішіндегі ең қарапайым түрі. Бұл соңғы аударма нұсқасында, аудармашы прозалық мәтінді

алатындығымен, қол жеткізе алатындығымен сипатталады, ол семантикалық, эстетикалық және ақпараттық көрсеткіштерді, жүктемені тамаша жеткізеді, бірақ басқа белгілері жоқ түпнұсқа өлең болып табылады.

2. Өлеңдердің поэтикалық аудармасы – рифмадан басқа түпнұсқа өлеңнің аудармада барлық қасиеттері сақталған аударма түрі, мұндай өлең жиі жалаң өлең деп аталады.

3. Поэтикалық аударма – бұл түпнұсқаға ең жақын аударма түрі, аудармада өлеңнің құрылымын, пішінін және рифмасын сақтай отырып мағынасын көрсете алады.

Осылайша, поэтикалық аударманың мақсаты – түпнұсқа мәтіннің поэтикасын білдіретін мәтін құру деген тұжырымға келуге болады және мазмұнның бір бөлігі бола отырып, форма мазмұнының дамуын анықтайды.

Л.Т. Идиатуллинаның айтуынша «Поэзиядағы форма мағыналы. Аударманың мақсаты ол форма мен мазмұнды жеткізу ғана емес, оқырманның санасына, көңіл күйіне әсер ету, яғни белгілі бір семантикалық функцияларды сақтайтын формаларды сақтай отырып, идеялық-эстетикалық мазмұнды жеткізу деп тұжырымдайды» [87, б. 48].

Поэтикалық аудармадағы ырғақ мәселесінің маңыздылығы белгілі бір ырғақ пен сипатталатын поэтикалық мәтіннің ерекшеліктерінің салдары болып табылады.

*Ырғақ (ритм)* – бұл белгілі бір тәртіпте екпінді буындар және екпінді емес буындар орындарының ауысуы.

*Метр* – бұл екпінді және екпінсіз буындардың кезектесу реті, ол стопта кездесетін буындардың санына байланысты өлшемдерді қамтиды (екпінсіз буыннан кейін ілеспе екпінді буынның болуы болып табылады). Өлеңнің өлшемі мағынаны жеткізе алатын мүмкіндігі бар. Мысалы, екі буынды жол (хорей) жылдам қозғалысты, үш буынды жол (амфибрахий) баяу қозғалысты білдіреді. Сондай-ақ, өлшем автордың эмоционалды жағдайын білдіреді. Өлеңдерді жасалу жолдарының бірнеше жүйесі бар, олар:

- Силлабикалық өлең жасау жолдары, өлең жолындағы буындардың саны бірдей болғанда.
- Тоникалық өлең жасау жолдары, өлең жолындағы екпінді буындардың саны қайталанады, екпінсіз буындар саны көп болып келгенде.
- Силлабо-тоникалық өлең жасау жолдары, өлең жолындағы екпінді және екпінсіз буындардың саны бірдей, бірақ екпінді буындар белгілі бір ретпен қайталанады.

Поэтикалық мәтінде ырғақ (ритм) белгілі бір мағынаға ие бола алады. Ырғақ өлеңдегі әр сөздің мағынасын көрсетеді, шығарманың семантикалық байланысын анықтайды. Әр шумақ (ырғақ пен мазмұн арқылы бірнеше өлеңді біріктіретін мәтіннің бөлігі) ырғақты түрде қайталанады. Әр тілде поэтикалық дәстүрдің айырмашылығына байланысты және мағынаның нақты қалыптасуының белгілі бір сипатына байланысты поэтикалық аудармадағы ырғақ (ритм) мәселесін шешудің әртүрлі әдістері бар.

Л.Т. Идиатуллиннің айтуынша «XVIII ғасырда ақындар мен

аудармашылар поэтикалық мәтіннің ерекшеліктеріне байланысты поэзияны аударудың мүмкін еместігі туралы айтқан» [87, б. 46]. Тек мазмұны мен мағынасын аударуға болады деп есептелді, бірақ өлеңдерді қосу ерекшеліктерін аудару мүмкін емес деген тұжырым болды, дегенмен поэзия аудармасы бар. Поэтикалық шығармадағы ырғақтың рөлін түсінбеушілік, ырғақ пен мағынаны бір бірінен бөлу, ырғақты көрсету тек мәтінді сипаттау деп бағалау түпнұсқа шығарманың ырғағы мен мағынасының құнсыздануына әкеледі.

Поэтикалық аударма яғни формасы мен мазмұны бойынша түпнұсқаға сәйкес келетін, сондай-ақ оған тән элементтерді қолданатын поэтикалық мәтін құру. Поэтикалық аударма ол күрделі және уақытты қажет ететін үдеріс, ол аудармашыдан әдеби талантты меңгеруді, өлең жаза білуді, ақындық қабілетті талап ететін, басқа тілдің поэтикалық формасына түпнұсқа шығарманың мағынасын, оның идеясын, сондай-ақ әдеби құралдарды дұрыс та, көркем орналастыруды талап етеді. Аудармадағы поэтикалық мәтіннің бұзылуы немесе өзгеруі шығарманың мағынасын жоғалтуына, автор жасаған шындықтың өзгеруіне әкелуі мүмкін. Рифма шығарманың ырғақты ұйымдастырылуына көмектеседі және ол жолдарды біріктіреді және шумақтарды құрайды Сонымен қатар әртүрлі мағыналарды білдіреді, сөздерді семантикалық түрде бөліп, жаңа мағыналар жасай алады. Толық рифманы сақтау түпнұсқа шығарманың бірегейлігін жеткізуге көмектеседі.

Зерттеуімізде аудармада поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдерін *қайталау әдісі* қолданылған, ол шығарманың ырғақты ұйымдастырылуына көмектесетіндігін және ол жолдарды біріктіруі үшін қолданылады, *эквиритмикалық аударма әдісі* – ол поэтикалық өлшем сақтауын, яғни буындар мен екпіндер саны, ал түпнұсқа мәтіндегі жолдар мен шумақтардың ретін сақтауды көздейді және *верлибр әдісі (еркін өлең жолдары)* қолданылған, бұл ағылшынға аудару жолдарында көп кездеседі, ол қазақ тіліндегі шығарманың семантикасын, яғни мағынасын бұзбай, адресатқа тиісті әсерді сақтай және коммуникациялық интенция сәтті жеткізу мақсатында қолданады.

Поэтикалық мәтінде ырғақ белгілі бір мағынаға ие, ырғақ өлеңдегі әр сөздің мағынасын нақтылайды, шығарманың *семантикалық* тығыздығын анықтайды. Әр шумақ (ырғақ пен мазмұн арқылы бірнеше өлеңді біріктіретін мәтіннің бөлігі) ырғақты түрде қайталанатын. Ритмге өлеңнің синтаксисі бағынады, онда ырғақты интонация бейнеленеді, сөздердің реті де ритмге бағынады. Кейбір жағдайларда (мысалы, синтаксистік параллелизм жағдайында) ырғақ пен синтаксистің соқтығысуы мүмкін, содан кейін арнайы грамматикалық-синтаксистік ырғақ пайда болады. Синтаксис пен метрдің ара қатынасымен сипатталатын интонациялық ырғақты ажыратуға болады, поэма интонациясының монотондылығы әрдайым логикалық интонациялармен салыстырылады және синтактикалық-интонациялық айырмашылықтар күрт көрінетін фон жасайды, сөздердің лексикалық мағыналарын біріктіру және салыстыру жүреді және терең мағынаны білдіреді. Зерттеудің негізгі әдісіналасы – талдау, талқылау болып саналады.

Келесі талдауымызда Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңі көркемдік бейнелеу құралдары көптігі белгілі және өлеңнің күрделілігі жағынан аудармашыларға көп қиындық келтірмейді деген ой туындауы мүмкін, дегенмен, шындығында олай емес, аудармашылар бұл өлеңді оңай аудармағандығын түсінеміз. М. Петровтың, Ә. Қодар аудармаларында «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңі түрлі түрғыдан және деңгейден байымдалған, сондықтан өлең аудармаларының көркемдік-эстетикалық дәрежелері де, реципиентке жеткізер ойда түрліше, басұаша, белілі бір жүйеде көрінген болып шыққан. Сонымен бұл талдауда Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңін М. Петровтың орыс тіліне, Том Боттингтің ағылшын тіліне аударған кейбір жолдарын салыстырып, талдап көрсетеміз.

Зерттеу жұмысын орындау барысында, келесі талдауымызда Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың «*Таңдаулылар*» (1970), «*Шығармаларының екі томдық толық жинағы*» (1-том, 1977) және «*Өлеңдер мен поэмалар*» (1970) атты еңбектері пайдаланылды. Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңін М. Петровтың орыс тіліне берілген аудармаларымен салыстырып көрейік:

#### Түпнұсқа:

#### М. Петровтың аудармасы:

*Ғылым таппай мақтанба.  
Орын таппай баптанба.  
Құмарланып шаттанба.  
Ойнап босқа күлуге.  
Бес нәрседен қашық бол,  
Бес нәрсеге асық бол,  
Адам болам десеңіз.  
Тілеуің, өмірің алдыңда,  
Оған қайғы жесеңіз.  
Өсек, өтірік, мақтаншақ,  
Еріншек, бекер мал шашпақ –  
Бес дұшпаның, білсеңіз.  
Талап, еңбек, терең ой,  
Қанағат, рақым, ойлап қой –  
Бес асыл іс, көнсеңіз [90, б. 65].*

*Пока не знаешь – молчи.  
Пока блуждаешь - молчи.  
Не тешься блеском парчи,  
Пустых забав не ищи.  
Чтоб человеком ты был,  
И вровень с веком ты был,  
И не жил бы суетой,  
Ты пять врагов покори  
И пять друзей избери.  
Злословье, ложь, хвастовство,  
Тщету пустую и лень  
Смети с пути своего.  
Правдивость, ясная мысль,  
Упорство, скромность и труд –  
Доверься – не предадут [55, б. 57].*

Бұл мысалда Абай Құнанбаевтың *Ғылым таппай мақтанба* өлеңін М. Петровтың орыс тіліне берілген аудармаларымен салыстыру, Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлең жолдарында, ақын *анық, айқын, ауызекі сөйлеу стилінде* ой толғап отырғандай болғанмен, бұл поэтикалық шығарма рифмасы, яғни поэтикалық жолдардың үндестігі, дәлірек айтсақ, екі немесе одан да көп поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдерін қайталау көрініс алатынын байқауға болады. Өлеңде *рифма* үнемі қайталанып отырады, мысалы, *мақтанба, шаттанба, жесеңіз, білсеңіз, терең ой, ойлап қой* бұл шығарманың ырғақты

ұйымдастырылуына көмектеседі және ол жолдарды біріктіреді және шумақтарды құрайды және *рифма* сөздерді семантикалық түрде бөлек көрсету арқылы өлеңде жаңа мағыналар жасай алатындығын байқаймыз. Дыбыстарды қайталауға негізделген сөздерге назар аударылған және айқынырақ көрсетілген.

Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңін Том Боттинг ағылшын тіліне тәржімелеген аудармаларымен салыстырып көрейік:

#### Түпнұсқа:

*Ғылым таппай мақтанба.  
Орын таппай бантанба.  
Құмарланып шаттанба.  
Ойнап босқа күлуге.  
Бес нәрседен қашық бол,  
Бес нәрсеге асық бол,  
Адам болам десеңіз.  
Тілеуің, өмірің алдыңда,  
Оған қайғы жесеңіз.  
Өсек, өтірік, мақтаншақ,  
Еріншек, бекер мал шашпақ –  
Бес дұшпаның, білсеңіз.  
Талап, еңбек, терең ой,  
Қанағат, рақым, ойлап қой –  
Бес асыл іс, көнсеңіз [90, б. 65].*

#### Том Боттинг аудармасы:

*You should not vaunt your knowledge while  
you're still untaught,  
Nor bask in rapture's bliss while you are  
immature,  
Nor boast of matchless skill at childish games  
and sport,  
For things that easy come were never yet  
secure.  
Five things in life there are that you should  
shun and ban.  
Five other things there are that you should  
strive to gain,  
If you have made your aim to be a worthy man.  
And know – if you try hard your goals you will  
attain.  
Look to the future, whatever you do!  
Bragging and slander, odious lies,  
Foul dissipation, laziness, too.  
These are five things a man should despise!  
[57, б. 39].*

Бұл жердегі мақсат – Абай Құнанбаевтың «*Ғылым таппай мақтанба*» өлеңін Том Боттинг ағылшын тіліне берілген аудармаларымен салыстыру. Рифманы сақтау қиындықтар мәселесі көбінесе қазақ немесе орыс поэтикалық шығармасын ағылшын тіліне аудару кезінде туындайды, өйткені рифма негізінен қазақ және орыс тілінде көп кездеседі. Қазақ және орыс поэтикалық шығармасына қарағанда, ағылшын поэзиясында *верлибр* (еркін өлең жолдары) көп кездеседі, ол XIX ғасыр аяғы көрініс тапты, жалпы ағылшын поэзиясы немесе поэзия аудармалары рифмалық формалардан алшақтайды. Абай поэтикалық шығарма рифмасы, яғни поэтикалық жолдардың үндестігі, дәлірек айтсақ, екі немесе одан да көп поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдерін қайталауы көрініс алатынын көреміз, ал ағылшын тілінде берілген аудармада рифманы сақтамағандығын байқаймыз, сонымен қатар тек ағылшын тіліне тән «*your*» қолданылуы және «*that, and*» сөздерін жиі қолдануы мәтіннің формасын

өзгертуге әкеледі.

Бұл поэтикалық шығарма рифмасы, *метр* ұғымын қамтитын өлең жолдар деген ойға келеміз, яғни бұл екпінді және екпінсіз буындардың кезектесу реті, ол стопта кездесетін буындардың санына байланысты өлшемдерді қамтиды, екпінсіз буыннан кейін ілеспе екпінді буынның болуы болып табылады, ал ағылшын тіліндегі аудармасында бұл тұстар көп қарастырылмаған, дегенмен негізгі ой, яғни шығарма семантика, мағыналық тұрғыдан реципиентке жалпы ойды жеткізген, өлеңнің өлшемі мағынаны жеткізе алатын мүмкіндігі бар деуге болады. Зерттеуімізде жасалған талқылау негізінде орысша немесе ағылшынша аударма авторлары, өлең аудармасын реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз, орысша аудармада мәтіндердің метроритмикалық құрылымының сәйкестігі, олардың семантикалық - құрылымдық ұқсастығы және қабылдаушыға әсері көрсетілген, ал ағылшын тіліндегі аудармада мәтіндердің метроритмикалық құрылымының сәйкестігі көп жерде қарастырылмаған, ағылшын поэзиясында *верлибр* (еркін өлең жолдары) көп кездеседі, дегенмен мағыналық тұрғыдан реципиентке жалпы ойды жеткізген деген ойдамыз.

Талдау барысында орысша немесе ағылшынша аударма авторлары строфа, рифма, ырғақты сурет, семантика мен құрылым, коммуникативті әсер деңгейінде жоғары эквиваленттілікпен сипатталады деген қорытынды жасалады. Аудармашы лексиканы өте мұқият таңдайды, түпнұсқа мен аударма арасындағы тепе-теңдікті бұзбай, аудармада лексиканы сәтті қолданады.

Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен орыс және ағылшын аударманың барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын аудармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен. Абай Құнанбаев әдебиеттің дамуына жаңа жол ашқан қазақтың ұлы ақыны. Абайдың поэтикалық тілі ұлттық колоритке бай, тұрмыс пен дәстүрге байланысты қалыптасқан, орыс немесе ағылшын тілдерінің лексикалық қорында кездеспейтін сөздер арқылы ерекшеленеді. Бұл сөздер ақынның ұлттық ойлау ерекшелігімен тығыз байланысты, сондықтан оларды аудармада дәл жеткізу қиынға соғады, тек мағынасын беруге болады. Кейбір сөздер тіпті аударуға келмейтіндей күрделі. Сондықтан аудармашы үшін мұндай сөздерді түпнұсқадағы қалпында жеткізу қиын екенін түсінеміз. Осыған орай, аудармашының түпнұсқаның терең табиғатын, әсіресе аударылып отырған ақынның талантын, шығармашылық әлемін және поэтикасын қаншалықты жақсы түсінетіні аударманың сапасына тікелей әсер етеді. Ақынның идеясын түсіну және оны аудармада жеткізу екі деңгейде іске асырылады: біріншіден, түпнұсқаның негізгі мағынасын, яғни нақты ақпарат пен ойды дұрыс беру керек. Екіншіден, өлеңнің көркемдік мәнін жеткізу қажет, себебі әр ақынның өзіне тән поэтикалық стилі мен мәнері бар. Аударма барысында осы поэтикалық ерекшелікті дәл көрсете білу маңызды. Кейбір нәзік поэтикалық белгілерді немесе реңктерді өзгерту түпнұсқаның табиғи қасиетін төмендетіп, ақынның поэтикалық әлемін айтарлықтай бұрмалап жіберуі мүмкін.

Түпнұсқаның жалпы мазмұнын аударып жеткізу мен оның поэтикалық мәнін сақтай отырып аударудың екі түрлі шығармашылық үдеріс екендігі анық. Бұл мәселе өте күрделі әрі аудармашының танымы мен талантына үлкен сынақ. Тіпті ақындық дарыны бар, білімі мен тәжірибесі мол аудармашының өзі түпнұсқаның авторының поэтикалық даралығын толық түсінбеуі немесе бағалай алмауы мүмкін. Түпнұсқаның сыртқы ерекшеліктерін, яғни сөздердің лексикалық мағынасын дәл тану және аудару – бір нәрсе, ал олардың өзара үйлесімі мен келісімінен туындаған поэтикалық мәнді жеткізу – мүлдем басқа мәселе.

«Поэтикалық аударма ең күрделі аударма түрлерінің бірі болып табылады, себебі оның өзіндік ерекшеліктері көптеген қиындықтар туғызады. Поэзияны аудару тек тілді жетік білуді ғана емес, сонымен қатар өлең жазудың белгілі бір дағдыларын меңгеруді қажет етеді» [91, б. 354]

Қорыта айтқанда, аударылған өлең оқырманның танымына бейімделіп аударылғанда, түпнұсқаның мағынасы мен әсері сақталып, түпнұсқа мен аударма қабылдаушылары бірдей мазмұнды түсініп, ұқсас әсер алады. Осы себепті прагматикалық бейімдеумен жасалған аударма аудармашының түпнұсқаны қабылдаушыға автордың коммуникативтік ниетіне сәйкес әсер етуін қамтамасыз ететін аударма болып табылады. Мұндай аудармада автор қолданған бейнелілікті, реңктерді, ырғақты және басқа да маңызды элементтерді барынша сақтап, оқырманға қажетті әсер жеткізу арқылы автордың ойы толыққанды беріледі, яғни барабар аударма жүзеге асырылады. Абай өлеңдерінің басқа тілдерге аудармасы көбіне жолма-жол аудармаға негізделіп немесе түпнұсқа мәтінінің мазмұны мен идеясын баяндаушы үшінші тұлғаның араласуымен жасалған. Сонымен практикалық және негізгі бағыттарына келетін болсақ, ол талдау негізінде жасаған аудармалар строфа, рифма, ырғақты сурет, семантика мен құрылым, коммуникативті әсер деңгейінде жоғары эквиваленттілікпен сипатталады деген қорытынды жасалды. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі мен талдау қорытындысы аудармашы лексиканы өте мұқият таңдайды, түпнұсқа мен аударма арасындағы тепе-теңдікті бұзбай, стилистикалық таңбаланған лексиканы сәтті қолданатындығын көрсетеді. Аудармашы түпнұсқа мен орыс және ағылшын аударманың барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын ауармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен.

### **Тарау бойынша қорытынды**

Екінші тарау бойынша поэтикалық аудармада семантикалық сәйкестікті сақтау мен өлең құрылымын жеткізу – көркем мәтінді өзге тілде қайта жасау барысындағы ең күрделі әрі жауапты үдерістердің бірі. Әсіресе ұлттық поэзияның көрнекті үлгілерін аудару кезінде түпнұсқаның мағынасы, эмоциялық әсері, көркемдік ерекшелігі мен құрылымдық жүйесі өзара тығыз байланыста қарастырылады. Бұл тұрғыда Абай поэзиясын аудару тәжірибесі поэтикалық аударманың негізгі мәселелерін айқын көрсетеді.

Абай поэзиясын аудару барысында әртүрлі трансформациялар қолдану

кажеттілігі туындайды. Тілдер арасындағы лексикалық, грамматикалық және стилистикалық айырмашылықтар аудармашыны түпнұсқаны сөзбе-сөз емес, мағыналық тұрғыда қайта құруға итермелейді. Мұндай трансформациялар түпнұсқадағы ойды, образды және сезімді басқа тілдің мүмкіндіктері арқылы жеткізуге бағытталады. Нәтижесінде кейбір сөздер мен тіркестер өзгеріске ұшырап, кейбір тұстар ықшамдалып немесе кеңейтіліп беріледі. Бұл өзгерістер поэтикалық мазмұнды сақтауға қызмет етеді.

Абай поэзиясын аударуда семантикалық сәйкестік басты орын алады. Семантикалық сәйкестік дегеніміз түпнұсқадағы негізгі ойдың, идеяның және мағыналық реңктердің аудармада мүмкіндігінше дәл әрі толық берілуі. Поэзияда мағына тек сөздік деңгейде ғана емес, астарлы ой, эмоциялық күй және көркем бейне арқылы да көрініс табады. Сондықтан аудармашы өлеңнің ішкі мазмұнын терең түсініп, оны өзге тілде баламалы түрде жеткізуге ұмтылады. Бұл жағдайда мағынаны жоғалтпау поэтикалық аударманың сапасын айқындайтын негізгі өлшемдердің бірі болып саналады.

Семантикалық сәйкестікті қамтамасыз етуде прагматикалық бейімдеу маңызды рөл атқарады. Абай поэзиясын аудармада прагматикалық тұрғыдан бейімдеу арқылы оқырманның мәдени, тілдік және танымдық ерекшеліктері ескеріледі. Түпнұсқадағы ұлттық болмысқа тән ұғымдар мен түсініктер басқа тілдегі оқырманға түсінікті болуы үшін бейімделіп беріледі. Бұл бейімдеу поэзияның жалпы әсерін сақтауға және аударма мәтінінің қабылдануын жеңілдетуге бағытталған. Осылайша семантикалық сәйкестік тек мағыналық дәлдікпен шектелмей, оқырманға әсер ету деңгейін де қамтиды.

Абай поэзиясын аударуда өлең құрылымын беру жолдары да ерекше мәнге ие. Өлеңнің ырғақ (ритм), ұйқас, тармақ және шумақ жүйесі поэтикалық мазмұнмен тығыз байланысты. Аудармада бұл құрылымдық элементтерді толық сақтау әрдайым мүмкін бола бермейді. Дегенмен өлеңнің жалпы интонациясы мен поэтикалық табиғатын жеткізуге ұмтылу маңызды. Құрылымдық өзгерістер кейде мазмұнды сақтаудың бірден-бір жолы ретінде қолданылады.

Қорытындылай келе, Абай поэзиясының аудармасы поэтикалық аудармадағы семантикалық сәйкестік пен құрылымды жеткізудің күрделі үдеріс екенін көрсетеді. Аудармашылар трансформациялар, прагматикалық бейімдеу және құрылымдық икемдеу арқылы түпнұсқаның рухы мен мазмұны сақтап, басқа тілде жаңа поэтикалық туынды ретінде жасауға барынша талпынады. Дегенмен, ұлы ақын Абайдың көркем әлемі терең, сан қатпарлы болғандықтан, кейбір тұста автордың коммуникативтік интенциясы толық ашылмай қалады. Себебі, көркем мәтіндегі күрделі семантиканы жеткізу үшін түпнұсқа мәтінді аудармаға дейінгі алдын ала талдау жүргізу қажет.

### **3. АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТҮПНҰСҚА ЖӘНЕ АУДАРМА МӘТІНДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СӘЙКЕСТІГІ: ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ**

#### **3.1 Абай өлеңдері аудармасындағы прагматикалық бейімдеу: тілдік**

## **құрылым және поэтикалық мәнді сақтауға бағытталған аударма стратегиялары**

Поэзия аудармасы – өте қиын да жауапкершілігі мол шығармашылық іс, әрі үлкен шеберлік. Поэзия аудармасында сөзді, сөз тіркесті өлең жолдарын бастапқы мағынасын сақтау негізінде түрлі әдісдермен аударуға болады. Поэзия тілі оқырманға түсінікті, айқын түрде жетуі тиіс. Поэзияны аудару үшін ақындық айрықша дағды, шындалған шеберлік қажет. Ақынның ойлау жүйесін, бейнелеу үлгілерін, поэтикалық стильдік мәнерін дәл жеткізу үлкен шеберлікті талап етеді. Поэзияда ақынның болмыс бітімі бейнеленеді, өзінің ойы, жан дүниесі, сыры сипатталады. Ол өз туындысының кейіпкерлеріне айналады. Ақынның поэтикалық образдармен, метафораның, халық тілінің бар байлығымен, терең жан дүниелік толғаныспен, сұлу сезіммен, шалқар шабытпен жазған поэзиясының басқа елдің поэтикалық тілінде жеткізу үлкен шығармашылық іс. Аудармашы ақынның өлеңдегі айтар ойын, көңіл күй сезімін, әр сөзінің астарындағы мағынаны айқын аңғара білуі керек.

Көркем аударма, дәлірек айтсақ поэтикалық және көркем шығармалардың аудармасы басқа аударма түрлерінен ерекшеленеді және ескі, біртіндеп жатталып қалуды ғана емес, сонымен бірге сөйлеу шығармашылығын да қажет етеді. Шынында да, әртүрлі адамдар бір сөйлемнің керемет аудармаларын алады. Мұндай аударма нағыз өнер, өйткені әсер тиісті ритммен және аллитерациямен қол жеткізіледі. Аударманың өзі, аудармашы түпнұсқаның мазмұнын, мағынасын өзгертпеуі керек, оның кез-келген бағдарламасын орындауға құқығы жоқ.

Ғалым С. Басснет мәдени және прагматикалық бейімдеудің маңызды екенін атап көрсетеді: «Әдеби мәтінді аударғанда тек сөздерді емес, мәдени контекст пен аудиторияға арналған мәнді де беру керек» [92, б. 23]. Ғалымның ойынша, аударма мәдениетаралық коммуникацияның бір бөлігі болып табылады және аудиторияға түсінікті болу үшін кейбір бейімдеулер қажет.

Келесі ғалым тұжырымдамасына келсек, ол Дж. Холмс прагматикалық бейімдеуді төрт негізгі типке бөледі:

1. Когнитивтік бейімдеу – ақпаратты мақсатты аудиторияға түсінікті етіп жеткізу. Жалпыға белгілі мысал қарастыратын болсақ, ғылыми немесе техникалық мәтінді аударғанда аудиторияның білім деңгейін ескеру қажет.
2. Мәдениетаралық бейімдеу – мәтіндегі мәдени элементтерді мақсатты мәдени контекстке ауыстыру. Жалпыға белгілі мысал қарастыратын болсақ, мерекелер, тағам немесе дәстүрлер аттарын өз мәдениетіне жақын баламамен беру.
3. Стилистік бейімдеу – мәтіннің стильдік ерекшеліктерін сақтау немесе аудиторияға сай өзгерту. Мысалы, ресми стильді ауыстыру, сөйлеу мәнерін өзгерту.
4. Коммуникативтік бейімдеу – мәтіннің коммуникативтік әсерін сақтау, автордың немесе сөйлеушінің ниетін жеткізу. Бұл әсіресе жарнамалық, мотивациялық немесе қоғамдық – саяси мәтіндерде маңызды.

Дж. Холмстың әдісі қазіргі аударма теориясында, әсіресе әдеби және жарнамалық мәтіндерді аударуда кең қолданылып келеді [93, б. 172].

Осы ғалымдардың теориясына сүйене отырып, келесі тұжырымға келдік:

1. Көркем аударма – бұл сөздерді емес, өнерді аудару үдерісі.
2. Аудармашының басты міндеті – түпнұсқаның мәнін, ритм, стилін және мәдени контекстін сақтау.
3. Прагматикалық бейімдеу – аудиторияға мәтінді түсінікті және әсерлі жеткізу үшін қажетті құрал.
4. Әдеби аудармада тура аударма жеткіліксіз, себебі сөздер мен сөйлем құрылымынан тыс сезім, ырғақ (ритм), мәдени код және автордың ниеті маңызды.
5. Көркем аударма шығармашылық және мәдениаралық коммуникацияның маңызды бөлігі болып табылады.

Жоғарыда айтылған ғалым Дж. Холмстың әдісіне сүйене отырып прагматикалық бейімдеудің бірнеше негізгі типтерін көрсетеміз және аудармада бұл типтерге қол жеткізу үшін аударма трансформациялары қолданылатынын еске саламыз, біздің зерттеуімізде В.Н. Комиссаров ұсынған және Л.С. Бархударов көрсеткен трансформациялар қолданылады. Сонымен:

Біріншісі – когнитивтік бейімдеу, ол мәтіндегі ақпаратты мақсатты аудиторияның қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес жеткізуге бағытталған. Мысалы, ғылыми немесе техникалық мәтіндерді аударғанда аудиторияның білім деңгейін ескеру қажет.

Екіншісі – мәдениеттанушылық бейімдеу, мұнда мәтіндегі мәдени элементтер, дәстүрлер немесе қоғамдағы нормалар мақсатты мәдени контекстке ауыстырылады. Мысалы, мерекелер немесе тағам аттарын өз мәдениетіне жақын баламамен ауыстыру.

Үшіншісі – стильдік бейімдеу, бұл мәтіннің стильдік ерекшеліктерін сақтау немесе аудиторияға сай өзгертуге арналған. Әдеби немесе ресми стильді ауыстыру, сөйлеу мәнерін өзгерту осы топқа жатады.

Соңғысы – коммуникативтік бейімдеу, ол мәтіннің коммуникативтік әсерін сақтау, яғни автордың немесе сөйлеушінің ниетін жеткізуге бағытталған. Бұл тип әсіресе жарнамалық, мотивациялық немесе қоғамдық-саяси мәтіндерде маңызды.

Ғалымдар аудармадағы прагматикалық бейімдеудің мәнін әртүрлі аспектерден қарастырған. П. Ньюмарк прагматикалық бейімдеуді «Аудармадағы коммуникативтік мақсатқа жету үшін мәтінді оқырманға ыңғайлы ету» деп сипаттайды [94, б. 12]. Ол аудармада коммуникативтік және семантикалық әдістерді бөліп қарастырады, мұнда прагматикалық бейімдеу көбінесе коммуникативтік аудармаға тән.

Ю. Карсавинаның пайымдауынша: «Мәтіннің мәдени және әлеуметтік мәнін жеткізуге назар аударады, яғни сөздердің тура аудармасы емес, олардың коммуникативтік әсері маңызды» деп айтады [95, б. 14].

«Аударылған поэзияны семантикалық тұрғыдан талдау – мағынаны, дыбыстық ерекшелікті, эмоцияны және көркемдік тәсілдерді тілдік әрі мәдени өзгерістерді ескере отырып қарастыратын күрделі үдеріс» [96, б. 319].

Дж. Катфорд айтуынша «Прагматикалық бейімдеуді лексикалық және

грамматикалық шеңберден шығарып, коммуникативтік трансформация ретінде сипаттайды» [97, б. 25].

Ғалым А. Аккузова: «Прагматика – коммуникация кезінде міндетті түрде болатын, коммуникацияны ұйымдастыратын алғышарттардың бірі. Қандай да бір тіл бірліктерінің қолданысы, ойдың жеткізілуі прагматикалық сипатта өтеді. Осымен байланысты сөйлеу жүйесінде тіл бірліктерінің коммуникативтік-прагматикалық қызметі деген терминдер бірге қарастырылады» [98, б. 18].

Көркем шығармаларды, әсіресе өлеңдерді аударғанда бұл ерекше маңызды, себебі поэзияда сөздің аударылуы, эмоциясы, метафораның аударылуы мен мәдени кодтары мәтіннің мәнін толық жеткізу үшін шешуші рөл атқарады. Прагматикалық бейімдеу өлең аудармасында мәтіннің тек тілдік құрылымын емес, автордың ниетін, өлеңнің әлеуметтік және мәдени рөлін, оқырманға әсерін есепке ала отырып жүзеге асады. Басқаша айтқанда, аудармашы мәтінді оқырманға түсінікті, әсерлі және мәдени тұрғыдан ыңғайлы етіп беру үшін оны бейімдеуі керек. Ғалым С.Д. Сейденова «Лирикалық мәтіндерді аудару барысында сөзбе-сөз аударма көркемдік әсерді әлсіретіп, авторлық стильдің бұзылуына әкелуі мүмкін» екенін атап өтеді [99, б. 120].

Жоғарыда атап өткен ғалымдардың еңбектерін зерделей келе, аудармадағы прагматикалық бейімдеудің мәтіннің мақсатты аудитория үшін түсінікті, әсерлі және мәдени тұрғыдан қолайлы болуын қамтамасыз ететіні айқындалады. Ғалымдардың пікірінше, аудармашының рөлі тек тілдік бірліктерді дәл жеткізумен шектелмейді, сонымен қатар мәтіннің коммуникативтік мақсатын, мәдени ерекшеліктерін және стилистикалық реңкін сақтай отырып, оны қабылдаушы тарапқа тиімді жеткізуге міндетті.

Осы тұрғыдан алғанда, прагматикалық бейімдеу аударма сапасын арттыратын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ол мәтіннің мазмұнын ғана емес, оның қабылдану сипатын да ескеріп, оқырманға толық әрі дұрыс жетуіне мүмкіндік береді.

Прагматикалық бейімдеу дегеніміз мәтіннің тек тілдік құрылымын аудару емес, сонымен бірге автордың ниетін, сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесін, қарым-қатынас жағдайын және мәтіннің мақсатты аудиторияға тигізетін ықпалын ескере отырып жүзеге асырылатын күрделі үдеріс. Басқаша айтқанда, аудармашы түпнұсқа мәтінді қабылдаушыға барынша түсінікті әрі әсерлі ету үшін оны белгілі бір дәрежеде бейімдейді.

Бұл құбылыс, әсіресе көркем шығармаларда, жарнамалық мәтіндерде, ресми құжаттарда және ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын мәтіндерде айрықша маңызды. Себебі мұндай жағдайларда сөзбе-сөз (тура) аударма мәтіннің бастапқы мәнін толық аша алмауы немесе тіпті бұрмалап жеткізуі мүмкін. Сондықтан прагматикалық бейімдеу аударманың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып, оның тиімділігін арттырудың негізгі тетіктерінің бірі болып саналады.

Бұл зерттеуімізде Абай өлеңдерінің түпнұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасын зерттеу нысаны және мақсаты – түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтау және прагматикалық бейімдеу

арқылы өлеңнің мәнін жеткізу жолдарын көрсету. Зерттеудің негізгі әдісі – салыстырмалы талдау: түпнұсқа және аударма мәтіндерін салыстыра отырып, олардың лексикалық, синтаксистік, стилистикалық және мәдени аспектілерін қарастыру. Абайдың өлеңдеріне жан-жақты талдау жасалады, зерттеуде негізінен «Өлеңдер мен аудармалары» (I, II том, Алматы: Жазушы, 2002) және (R. Seisenbaev *Abai's Book of Words* (Almaty: El, 1995) еңбектері пайдаланылды. Аталған көздер арқылы өлеңдердің мазмұны, көркемдік ерекшеліктері, тілдік құрылымы және аударма әдістері қарастырылады. Сонымен қатар талдау прагматикалық бейімдеу тұрғысынан жүзеге асырылады, яғни мәтіндердің сөйлеуші ниеті, контекстегі мәні және оқырманға әсері зерттеледі. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерін нақты әрі дәлелді етеді, әрі Абай шығармашылығын қазіргі тілдік және мәдени ортаға бейімдеп түсінуге мүмкіндік береді. Талдауға Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңінен шумақ жолдары мысалға беріледі:

**Түпнұсқа:**

Мал үшін тілін безеп, жанын  
жалдап,  
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді  
арбап.  
Жат елде қайыршылық қылып  
жүріп,  
Өз елін бай мақтар құдай қарғап.  
Қайда бай мақтаншаққа барған  
тандап,  
Жиса да, бай болмапты, қанша  
малды ап,  
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз.  
Былжырақ көрінеді солар дандақ.  
[67, б. 20].

**Ағылшын аудармасы:**

They troubled the language for profit, and  
filled up the soul,  
Pleading for crumbs sometimes with  
deception, sometimes with flattery.  
Begging in a distant, foreign land,  
The cursed ones glorified the riches of  
their homeland.  
They found everywhere the vain rich but  
didn't get rich however much they took  
The poems seemed to be futile babbling  
To those who saw and heard them.  
[68, б. 30].

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, әдебиеттанушы, ғалым, академик Абай шығармаларын салыстыра зерттеген профессор З. Ахметов «Өлең сөздің теориясы» атты кітабында келесідей ой толғады «Абай поэзиясы – ұлы ақын сүрген замандағы қоғамдық өмірдің ең күрделі, ең жанды мәселелерін қозғаған, толғаған поэзия. Абай шығармаларында қазақ әдебиеті, мәдениеті, тарихыда өзінше бөлек, өрісі биік, мүлде жаңа ой пікір, көркем сезім ашқаны даусыз» [100, б. 30].

Өлеңді салыстырмалы талдау нәтижесіне келетін болсақ, аудармашылық үдерісінде бірнеше когнитивтік бейімдеулер қолданылады. Біріншісі – идиомалық және бейнелі сөздерді бейімдеу. Мысалы, түпнұсқадағы «*тілін безеп*», «*жанын жалдап*» сияқты тіркестер ағылшын тілінде «*troubled the language for profit*», «*filled up the soul*» деп аударылған. Мұндай бейімдеу арқылы өлеңнің негізгі мағынасы сақталады және оқырман үшін мәтін түсінікті болады.

Екіншісі – мәдениетаралық бейімдеу жағынан қарасақ, ол қазақ мәдениетінде «мал жинау» немесе «дандақ» сияқты ұғымдар шетелдік оқырманға түсініксіз болуы мүмкін. Сондықтан олар аудармашы тарапынан «rich», «futile babbling» сөздерімен алмастырылған.

Бұл әдіс мәдени контекстті сақтау үшін маңызды, өйткені қазақ дәстүрі мен тұрмысын аудармада жеткізу қажет. Үшіншісі – стилистикалық бейімдеу бойынша, өлеңнің сатиралық және сыншыл көңіл-күйін ағылшын тілінде де көрсету мақсатында «*The poems seemed to be futile babbling*» сияқты жолдар қолданылған. Коммуникативтік бейімдеу арқылы автордың әлеуметтік сын-пікірін жеткізу көзделген: «*The cursed ones glorified the riches of their homeland*» жолы қазақ өлеңіндегі мақтаншақтарды сынауды білдіреді. Зерттеу көрсеткендей, түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық және құрылымдық сәйкестігін сақтау бірнеше принциптер арқылы жүзеге асады. Әрбір бейімдеу түрі аудармашының мәтінді оқырманға түсінікті әрі мәдени контекстке сай жеткізуге көмектеседі.

- Өлеңнің негізгі сюжеті мен автордың ойы аудармада сақталуы тиіс;
- Метафора және идиомалық тіркестер оқырманға түсінікті түрде бейімделуі қажет;
- Өлеңнің эмоционалды, сатиралық және стильдік ерекшеліктері аудармада жеткізілуі керек;
- Мәдени ерекшеліктер прагматикалық бейімдеу арқылы мақсатты аудиторияға таныс етіп берілуі керек.

Мұндай әдіс арқылы өлеңнің мағыналық-құрылымы, эстетикалық мәні және мәдени контексті сақталады, мәтіннің коммуникативтік функциясы толық жеткізіледі. Аудармашының міндеті – сөздердің аудармасымен шектелмей, өлеңнің түпнұсқалық әсерін, автордың ойын және оқырманға жететін эмоционалды күшін сақтау. Осы әдісдің арқасында аударма мен түпнұсқа арасында мағыналық-құрылымдық сәйкестік орнап, мәтін оқырман үшін толық әрі әсерлі болып көрінеді.

Бұл әсіресе поэзияны аударғанда маңызды, өйткені өлеңдегі ритм, метафора, сөз ойыны, эмоциялар және мәдени кодтар мәтіннің мағынасын ашуда шешуші рөл атқарады.

Прагматикалық бейімдеу арқылы аудармашы тек тілдік құралдарды емес, автордың ниетін, өлеңнің әлеуметтік және мәдени рөлін, оқырманға тигізетін әсерін де ескереді. Бұл әдіс өлеңді аудару процесін бір деңгейде шығармашылық іс ретінде қарастырады.

Осы зерттеуде Абайдың өлеңдері мысал ретінде алынып, олардың түпнұсқа, орыс және ағылшын тіліндегі аудармалары салыстырылады. Біз прагматикалық бейімдеудің көмегімен аударманың рецепиентке қалай жететінін, мағыналық және құрылымдық сәйкестікті қалай қамтамасыз ететінін талдаймыз, сонымен қатар өлеңнің мәдени және коммуникативтік мәнін сақтаудың маңыздылығын көрсетеміз.

**Түпнұсқа:**

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,  
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді  
арбап.

Жат елде қайыршылық қылып жүріп,  
Өз елін бай мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған  
таңдап,

Жиса да, бай болмапты, қанша малды  
ап,

Қазаққа өлең деген бір қадірсіз.

Быжырақ көрінеді солар дандақ.

[67, б. 20].

**Орысша аудармасы:**

Корыстью заженные лезли из шкур,  
Смотря на хозяев сквозь хитрый  
прищур.

В чужой стороне без стыда  
побираясь,

Свой край воспевали, мудры  
черезчур.

Он шел туда, где баи и где и хвастун,  
Но подаяньем не менял удела

И дешевели звуки звонких струн

И жажда песни в людях все скудела

[70, 30 б].

Абайдың өлеңдерін орыс және ағылшын тілдеріне аударған кезде осы аспектілер терең зерттелген. Аудармаларда мәтіннің мағыналық-құрылымдық сәйкестігі және прагматикалық бейімдеу арқылы оны оқырманға жеткізу жолдары қарастырылды. Прагматикалық талдауда, мысалы, орыс аудармасында когнитивтік бейімдеу кеңінен қолданылған. Түпнұсқадағы *«тілін безеп, жанын жалдап»* және *«мал сұрап біреуді алдап»* сияқты идиомалық тіркестер орыс тілінде *«Корыстью заженные лезли из шкур»* және *«Смотря на хозяев сквозь хитрый прищур»* деп берілген. Мұнда аудармашы тіркестерді оқырманға түсінікті ету үшін бейнелі түрде қайта қалыптастырған.

Мәдениетаралық бейімдеуде қазақ мәдениетіне тән мал жинау, мақтаншақтық сияқты ұғымдар орыс тілінде *«баи и хвастун, подаяньем»* арқылы аударылған. Бұл әдіс мәдени ерекшеліктерді оқырманға таныс етуге бағытталған. Стилистикалық бейімдеуде өлеңнің поэтикалық ырғақ (ритм)тары толық сақталмағанымен, сыни және сатиралық көңіл жеткізілген. Мысалы, *«И жажда песни в людях все скудела»* жолы өлеңнің негізгі мәнін сақтай отырып, эстетикалық образ береді. Коммуникативтік бейімдеуде автордың әлеуметтік сыны, яғни мақтаншақтар мен байларды сынға алу орыс аудармасында моральдық сын ретінде көрсетілген. Осы әдіс арқылы реципиент авторлық ниетті қабылдай алады.

Берілген шумақта аудармашы *грамматикалық трансформация* қолданған, яғни аударма процесінде сөйлемдердің құрылымын аударма тілінің нормаларына сәйкес өзгертілген, *лексикалық трансформацияның* келесі бір түрі, сөйлем *түсіру әдісіне* ұшыраған, түпнұсқадағы *«Қазаққа өлең деген бір қадірсіз...»* сөйлемі түсіріліп қалған, яғни аудармашы *түсіріп тастау әдісін* қолданғанда түпнұсқа мазмұнына нұқсан келтірілмейтін жағдай болғандығын байқаймыз, аударма үдерісінде түпнұсқаның басы артық сөйлемді тастап кетуі, бұл – мән жағынан қосуға қарсы әдіс екенін көреміз және осы *лексикалық трансформацияның* тағы бір түрі *тұтас түрлендіру және жалпыландыру (генерализация)* қолданып *«И дешевели звуки звонких струн»* сөйлемімен жеткізген, жалпы *тұтас түрлендіру* – түпнұсқа тілдегі құрылымы белгілі бір

сөздің не элементтің айтылмай тұруы, мағынаның көрінбей тұруы мүмкін. Ал аудармада сол элементті көрсетуге тура келетін жайттар болады, міне, осыған байланысты белгілі бір логикалық түрлендіруді қолданған және *транскрипция* әдісін де түпнұсқадағы сөзді аударма тілінің әріптері арқылы беру үшін қолданылады, транскрипция кезінде сөздің дыбыстық формасы сақталады, түпнұсқада «бай» сөзін сол күйінде қалдырып «баи» деп берген транскрипция әдісі арқылы.

Ағылшын аудармасының ерекшеліктері де назарға тұрарлық. Когнитивтік бейімдеуде идиомалық тіркестер ағылшын оқырманы үшін түсінікті түрде берілген, мысалы: «*troubled the language for profit*» Мәдениетаралық бейімдеуде қазақ дәстүріне тән ұғымдар ағылшын оқырманына таныс ұғымдарға ауыстырылған, мысалы: «*the vain rich, foreign land*». Стилистикалық бейімдеуде өлеңнің эмоционалды және сатиралық ой сақталған, авторлық стиль мен сыни көңіл жеткізілген. Коммуникативтік бейімдеуде ағылшын аудармасында авторлық сыны мен әлеуметтік мән толық беріліп, оқырман өлеңнің негізгі идеясын оңай түсіне алуға мүмкіндік жасаған.

Жалпы, ағылшын аудармасы мәтіннің негізгі мағынасын, авторлық сыны мен эмоцияны толық әрі әсерлі жеткізеді бірақ құрылымы бұзылған, ал орыс аудармасы да мағыналық сәйкестікті сақтайды, бірақ кейбір идиомалар мен мәдени нюанстар жеткілікті түрде берілмеуі мүмкін, өйткені орыс тілінің лексикалық және мәдени құрылымы кейбір қазақша бейнелерді дәл бере алмайды. Екі аудармада да прагматикалық бейімдеу арқылы өлеңнің әлеуметтік және сындық мәні оқырманға жеткізілген. Ағылшын нұсқасы эмоционалды әсерді және поэтикалық стильді көбірек сақтаса, орыс нұсқасы мәдени бейімдеуге көбірек көңіл бөлген.

Абай өлеңдерінің түпнұсқасы мен оның ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармаларын салыстырғанда, шығарманың мазмұны оқырманға прагматикалық бейімдеу арқылы жеткізілгенін байқауға болады. Прагматикалық бейімдеу аударманың тек сөздік мағынасын емес, сонымен қатар әлеуметтік сын, мәдени ерекшелік және поэтикалық әсер секілді терең қабаттарын басқа тілдегі қабылдаушыға түсінікті етуге бағытталады. Осы тұрғыдан алғанда, ағылшын тіліндегі аудармада түпнұсқадағы ой мен көркемдік мән барынша толық әрі әсерлі сақталған.

Поэтикалық аударма көркем аударманың күрделі әрі ерекше саласы болып саналады. Бұл бағытта С. Маршак, К. Чуковский, М. Лозинский, М. Цветаева, И. Франко және т.б. сынды белгілі тұлғалар елеулі үлес қосқан. Соған қарамастан, поэтикалық аударма мәселесі бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай келеді. Себебі поэзия өмір шындығын бейнелі образдар мен көркем суреттер арқылы аша отырып, адам болмысының, қоғам мен дәуір ерекшеліктерінің сан қырын терең танытады. Осы ерекшеліктерді басқа тілде дәл әрі әсерлі жеткізу аудармашыдан жоғары шеберлік пен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Ерекшелігіне байланысты поэзия аудармасы бірқатар қиындықтар мен проблемаларды тудыратын үдеріс. Негізгі проблемалардың қатарына

мыналарды бөлу қажет:

- 1) ұлттық бірегейлікті сақтау;
- 2) жұмыстың рухы мен уақытын сақтау;
- 3) аударманың дәлдігі мен әдемілігі арасындағы таңдау.

Поэзия аудармасы бастапқы мазмұнды қалпына келтіру және оның тілдік өрнегін қалыптастыру талап етіледі, аудармашы түпнұсқа мәтініне аударма мәтінінің белгілі бір функционалды баламасына қол жеткізуі керек.

Қай тақырыпта қалам тербесе де, Абай бұрын ешкім айтпаған ой-тұжырымдарды ерекше стильмен, жаңашыл формада жеткізді. Осы себепті оның поэзиясын басқа тілге аудару үлкен жауапкершілікті және терең дайындықты талап етеді. Абай өлеңдерінің мағынасы терең, ішкі рухани қуаты жоғары болғандықтан, оларды дәл әрі әсерлі жеткізу оңай емес.

«Абай шығармашылығында көрініс тапқан ұлттық мәні бар қағидаларды, әдеп өлшемдерін, жалпы адамзаттық таным таразысында саралау Абай ілімін білумен байланысты анықталады. Абай ілімінде адамның адамшылығының негізінде, оның қалыптасуы мен дамуында, өркендеуінде білімнің алатын орнына үлкен мән беріледі. Білім – Абайдың шығармашылық мұрасындағы басты құндылық және барша құндылықтардың негізі» [101, 148 б].

Ғалым А. Жапарова өз зерттеуінде Марат Адибаевпен сұхбат жүргізіп, аудармашының тәжірибесіне тоқталады. Сұхбат барысында Марат Адибаев Абай шығармаларын аудару жолындағы қиындықтар туралы айтып, былай деген: «Абай өлеңдерін аудару оңайға соқпағанын айтқан. Мәселе ақын қолданған сөздердің не тіркестердің қиындығында еместігін меңзеп, Абай күшті менталды энергетикаға ие, сондықтан аудармашы талай ізденістерден, зерттеулерден тұратын кезеңді бастан өткергенін, тек солардан өткеннен соң ғана қанағаттанарлық аудармаға қол жеткізетінін айтқан» [102, 130 б].

Абай Құнанбаевтың өлеңдері мағыналық тереңдігі мен көркемдік ерекшеліктеріне қарай әртүрлі бейнелеу құралдары арқылы айқындалады. Кейбір өлеңдерінде күрделі образдар, ұлттық бояуы қанық көркемдік әдістер мол қолданылса, енді бір шығармаларында тіл жеңіл, ой нақты әрі түсінікті болып келеді. Осындай айырмашылықтар аударма барысында да анық байқалады. Көркемдік құрылымы күрделі, астары терең өлеңдерді басқа тілге аудару аудармашыдан үлкен шеберлік пен жан-жақты ізденісті талап етеді. Ал тілі қарапайым өлеңдерді тәржімелеу салыстырмалы түрде жеңілірек. Дегенмен, тәжірибесі мол, кәсіби аудармашылардың өзі Абай поэзиясын толық дәлдікпен жеткізуде қиындықтарға тап болады. Бұл Абай өлеңдерінің аудармалары арқылы анық көрінеді.

Аударманың кез келген түрінде ең алдымен түпнұсқа мәтіннің мазмұнын (ойды) дәл беру талап етіледі. Алайда аударма үдерісінде түпнұсқадағы мағынаның айқын берілгендігін немесе түспалды екендігін ажырату кейде қиындық тудыруы мүмкін. Аударма теоретигі В.Н. Комиссаров мұндай жағдайдың төмендегідей бірнеше түрін атап көрсетеді:

1) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның арақатынасы бірдей болады. Мұндай жағдайда түпнұсқаның тілдік

мазмұны өзгеріссіз, имплицитті (астарлы) түрде беріледі.

2) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның қатынасы бірдей болады. Мұндай жағдайда имплицитті мағына түпнұсқа мазмұнын жетілдіру (модификациялау) арқылы беріледі.

3) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның қатынасы имплицитті элементті экспликациялау арқылы өзгереді [103, б. 263].

Имплицитті (астарлы) мағына тілде негізінен сөйлеушінің біліміне негізделген прагматикалық мақсатын білдіруден туындайды. Ал *прагматикалық мақсат* сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын білдіруінің ерекше әдісі болып табылып, сөйлеушінің (жазушының) тыңдаушыға (оқырманға, көрерменге) эмоциялық-экспрессивтік әсер етуін күшейтуді көздейді.

Әрбір мәтінде автордың өзіндік коммуникативті мақсаты түрліше болатындықтан, мәтіндегі ақпаратты қабылдай отырып, тыңдаушы (аудармашы) мәтінмен, яғни тілдік бірліктермен белгілі бір «қатынасқа түседі». Бұл *прагматикалық қатынас* деп аталады. Алынған ақпарат тыңдаушының (аудармашының) сезіміне әсер етіп, белгілі бір эмоционалды реакция тудырып, қандай да бір іс-әрекетке итермелеуі мүмкін. Мәтіннің осындай коммуникативті әсер етуі, тыңдаушының (аудармашының) хабарға прагматикалық қатынасын тудыруы, басқаша айтқанда, ақпарат алушыға прагматикалық әсер етуі *мәтіннің прагматикалық аспектісі* деп аталады.

Ақпарат алушыға прагматикалық әсер ету кез келген тіларалық коммуникацияның маңызды қызметі болып табылады. Аудармашының берілетін хабарға қажетті прагматикалық қатынасын білдіруі негізінен оның аударма мәтінді құру кезінде тілдік құралдарды таңдауына байланысты болады.

Аудармашы аударма процесінің алғашқы кезеңінде түпнұсқаны жеткізуші (түсіндіруші) рөлін атқара отырып, ондағы ақпаратты мүмкіндігінше толық «ұсынып беруге» алуға ұмтылады. Ол үшін аудармашының бастапқы тіл «қабылдаушыларға» тиесілі жалпы білімі жеткілікті болуға тиіс. Аударманың сәтті шығуы аудармашының бастапқы тілде сөйлейтін халықтың тарихымен, мәдениетімен, әдебиетімен, салт-дәстүрімен, қазіргі өмірімен және басқа да реалийлерімен жан-жақты таныс екендігін көрсетеді.

Аударманың прагматикалық мәселелері түпнұсқаның жанрлық ерекшеліктері мен аударманы пайдаланушылардың (оқырманның, тыңдарманның) типтеріне тікелей байланысты. Әсіресе түпнұсқаның прагматикалық жағдайын беруде көркем әдебиет аудармашылары айтарлықтай қиындықтарға ұшырайды.

Аударманың прагматикалық барабарлығын қамтамасыз етуде тіл тұтынушыларының жекелеген топтарының сөйлеуіндегі айырмашылықтарға байланысты болатын социолингвистикалық факторлар маңызды рөл атқаратындығын айта кетуіміз керек. Атап айтқанда, аударманы оқырманның берілетін хабарды жан-жақты түсінуін қамтамасыз етудегі қосымша қиындықтар түпнұсқа мәтіндегі жалпыхалықтық нормадан ауытқу, территориялық-диалектілік, әлеуметтік-диалектілік және контаминацияланған сияқты

субстандартты тұлғалардың қолданылуына байланысты туындауы мүмкін.

Аударманың прагматикалық мақсаты оқырманға (тыңдарманға) автордың (тіпті аудармашының өзінің де) коммуникативтік әсер етуі түпнұсқаның басым (доминантты) қызметімен анықталады. Көркем әдебиет шығармалары үшін оқырманға әсер ету мәтіннің әдеби құндылығына байланысты болады.

Аудармашының түпнұсқаның мазмұнына байланысты емес, бірақ оны аудару барысында қол жеткізілетін прагматикалық мақсатты жүзеге асыру мүмкіндігі аудармашының тілаларлық коммуникациядағы рөліне байланысты. Бір жағынан, ол тілдік «делдал» қызметін атқарады, екінші жағынан, аударма тілде мәтін жасаушы ақпаратты беруші болып табылады. Кез келген қызметтің нәтижесі көбінесе оның мақсатымен анықталатын болса, аудармашылық актінің мақсаты тілаларлық коммуникацияның жалпы мақсатына сәйкес келмейді және аударма тілде түпнұсқаға коммуникативтік жағынан тең мәтін жасауды көздемейді.

«Аударма – мәдениетаралық қатынастың маңызды құралы, өйткені ол бір тілдік мәдениет айғағын екіншісіне таныстырушы әрекет. Мәдени қарым - қатынасқа көп түскен, яғни өзге мәдени әлемнің когнитивті тәжірибесімен кеңінен таныс мәдениеттің тілінің аударуға бейім келетіндігі, соның нәтижесінде аударма ісінің үдере өрбитіндігі де белгілі жайлар. Сондықтан аударманың сауатты жүйесін жасау үшін қазақ тілі немесе аудармаға түсіп отырған өзге тілдің мәдениеті саласындағы білімдерін толықтырады әрі кеңейтеді» дейді А. Зейнуллин өзінің мақаласында [104, б. 44].

Қазіргі уақытта аударма қызметінің кеңеюі мен қажеттілігінің артуына байланысты оның бірнеше маңызды міндеттері айқындалады:

1. Ұлттық мәдениеттің бірегей, төл болмысын шет елдерге таныстырады;
2. Өзге мәдениеттердің құндылықтарын жеткізу арқылы басқа мәдениеттердің жаңғыруына және жаңа даму бағыттарының қалыптасуына ықпал етеді;
3. Елдер арасындағы байланыс барысында тілдерді сырттан енген жаңа ұғымдар мен түсініктерді жеткізе алатын сөздерді іздеп, сұрыптауға бейімдеп, тілдің дамуына әсер етеді;
4. Қазақ тіліндегі төл ұғымдарды заманауи тілдік қолданыспен үйлестіруге негіз болады;
5. Сөйлем құрылымы өзгермегенімен, грамматикалық және лингвистикалық стильдің толығып, өзгеруіне себепші болады.

Н.В Ларинаның ойынша: «Ұлттық ерекшелік коммуникацияның барлық саласына қатысты болады, тіпті, бір қарағанда, қарым-қатынастың әмбебап және күнделікті жағдаяттарында маңызды ұлттық ерекшеліктер болады, оларды мәдениетаралық коммуникацияда да, сондай-ақ аударма практикасында да ескеру қажет» [105, б. 64 - 65].

Сөз соңында аударма үдерісінде, негізінен көркем аудармада түпнұсқа авторының прагматикалық қатынасын толыққанды зерттеу прагмалингвистика, сондай-ақ этнолингвистика, когнитивті лингвистика салаларының тығыз

бірліктегі қарастыратын мәселесі екендігін айтқымыз келеді. Жалпы прагматикалық қатынас әр ұлттың өзіндік ерекшелігіне байланысты болатындықтан, мұндай қатынасты аударма мәтінде беру әрбір халықтың танымын жетік білуге, мәдениетаралық қатынасты қалыптастыруға байланысты болады.

Аударма теориясы қалыптаспай-ақ аудармашылар тәжірибе жүзінде аударманы іске асырғанын байқаймыз. Ал аудару теориясы қалыптасып, дамып, зерттеу нысаны артқан кезде сол қолданған амал, шешімдердің *прагматикалық түрлі тәсілдерді* құратынын көреміз. Мәтіннің оқырманға эмоциялық, экспрессивтік, стилистикалық, эстетикалық т.б. сипаттары оған белгілі бір дәрежеде прагматикалық қатынас жасауға негізделеді. Сондай-ақ, мәтіннің прагматикалық қуаттылығы ұғымы түпнұсқаның аудармадағы лингвистикалық әсерін жоғалтпай, оған сондай дәрежеде ықпал етуінде. Қарым-қатынас үдерісінде адамдардың өзара ықпалдастығын туғызуда тіл прагматикасы қандай мәнге ие болса, түпнұсқалық туынды мазмұнын аударма тілінде оқитын оқырман да сондай деңгейде қабылдап, әсерлендірумен прагматикалық қызметті қалыптастырады. Түпнұсқа тіліндегі шығарманы оқырманның бәрі бірдей оқып, толық түсіне бермейді. Сонан соң оқырманның сол түпнұсқа жазылған елдің мәдениетін, тұрмысын, кәсібін, басқа да түрлі ұлттық ерекшеліктерін білмейді. Аударма мәтінін оқу барысында әлдебір атауларға, реалийлерге немесе терминдерге, рөлдік және әлеуметтік қарым -қатынас жағдайындағы әрекеттерге қатысты түсінбестік туындайды. Прагматикалық бейімдеуді қолдану арқылы әрі өзінің жан-жақты білімі нәтижесінде аудармашы оны көпшіліктің таным-түсінігіне қарай лайықтап аударады. Аударманың прагматикалық қырларын жалпы тереңдеп түсініуді қажет етеді.

«Абай – қазақ поэзиясын, қазақ әдеби тілінің сарқылмас байлығын, қазақ дәстүрін, философиялық ойын өзінің дара тұлғасымен биік белеске көтерген дара тұлға. Ақын шығармалары, ақын өлеңдері арқылы Абайдың әлемді, дүниені қабылдауын тануға болады» [106, б. 105].

Абай шығармаларының басқа тілдерге, әсіресе орыс тіліне, сонымен қатар ағылшын тіліне аударылуы қаншалықты маңызды екендігі білеміз. Аудармашылардың осы салада атқарған жұмыстарын бағалау қиын. Абай шығармаларының аудармашыларының міндеті – қазақ мәтінін орыс және ағылшын тіліне аудару ғана емес. Оқырмандар түпнұсқаның көркемдік құндылығына сәйкес келетін аударманы көргісі келеді. Аудармашы түпнұсқаның қыр-сырын терең түсініп, сол немесе басқа өлеңнің қай уақытта пайда болғанын біліп, өз авторының «әлеміне» кіре алуы тиіс.

Мұхтар Әуезовтың арқасында Абайдың шығармаларын В. Рождественский, В. Шкловский, С. Липкин, М. Петров, Р. Маккейн В. Звягинцев, М. Тарловскийдің, Л. Озеров (осы зерттеуде М. Петровтың және Р.М Кейнің аудармалары талданады) түпнұсқаның поэтикалық құндылығына сәйкес аударған.

Қазіргі аударматануда прагматикалық әсер, бейімдеуді қолдану, яғни коммуникативтік нәтижесін, интенцияның нәтижеге жету әдістеріне

бағытталған зерттеулер өте көп. В.Н Комиссаров «Аудамашының түпнұсқа мәтіннің коммуникативтік әсерін жаңғыртуда ұмтылатынын немесе аударманы қабылдаушыға әсер ететіндей нәтижеге жетуге тырысатынын атап көрсетеді» [46, б. 179]. Осыған орай аудармашы мәтінге тиісті өзгертулер енгізу арқылы аударманы прагматикалық тұрғыдан бейімдейді деп айтуға болады. В.Н Комиссаров аударманың прагматикалық бейімделуін аударманың нақты рецепторы тарапынан тиісті нәтижеге жету мақсатында аударма мәтініне енгізілетін өзгертулер деп түсіндірген.

Аударматанушы С. Талжановтың пікірінше: «Аудармашы түпнұсқаны түзетуші де, өңдеуші де емес. Оның арттыруға да, кемітуге де еркі жоқ. Ол түпнұсқаны айнытпай аударып, онда бейнеленген өмір көріністерін тек автордың тұрғысында ғана дәл суреттеуге тиісті» [107, б. 168].

«Прагматикалық бейімделудің түрлерін қолдануда аудармашы мәтінге қосымша элементтер қосу, өзге тілді алушының көзқарасы бойынша артық элементтерді түсіріп тастау және семантикалық трансформацияларды қолдану арқылы аудармады. Аудармашы қолданатын толықтырулар мен түсірулер аударма тілінің нормалары тұрғысынан қосымша сөздер енгізуді немесе, керісінше, қандай да бір артық элементтерді түсірулерді немесе мәнмәтінмен толықтыруларды талап ететін грамматикалық, сондай-ақ лексикалық трансформациялар болып табылады» [108, б. 130].

Прагматикалық бейімдеуді ғалым А.Д. Швейцер де прагматикалық фактордың аударма процесіне жасайтын ықпалы деп біледі, сонымен қатар аудармада жеткізілетін ақпарат көлемін анықтайтын аса маңызды сүзгілердің бірі екенінде атап өткен. А.Д. Швейцердің ойынша «Прагматикалық бейімдеуді қолдануда мәнін жете түсіну үшін екі қарама-қайшы тілдік тенденцияны – экспликация мен импликацияны ескеру қажет» [109, б. 242].

Бұны ғалым Ғ. Қалиев «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» былай деген «Эксплицитті мағына мен имплицитті мағынаны ескеру қажеттігін және бұл жерде эксплицитті дегеніміз тілдік материал арқылы ашық айтылып, нақты түсіндірілген мағына» [110, б. 39].

Ал «Имплицитті – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына» екендігін түсіндіреді [110, б. 402].

Сондықтан аудармашы түпнұсқа тіліндегі мәтінің қабылдаушыға түсінікті болуы үшін прагматикалық бейімделуді қолдануда дұрыс әдісін таңдау керек және аударманың прагматикалық бейімделуіді жүзеге асыра отырып, аударманың барабарлығына жету керек. Яғни прагматикалық тұрғыдан бейімделе аударылған мәтін, әсіресе поэзия – бұл прагматикалық жағынан барабар туынды деп айтуымызға болады.

Барабар (адекватты) аударма – түпнұсқаның мазмұны мен пішіні басқа тілдің тілдік құралдары арқылы қайта құрылуы, яғни аудармада жанрлық - стилистикалық, құрылымдық-семантикалық, т.б. тілдік нормалар мен заңдылықтардың сақталуы арқылы жасалған тәржіме.

Жоғарыда аталған ғалым-зерттеушілердің поэзия аудармасына қатысты

ойларынан поэзия аудармасы аударма түрлерінің ішінде прагматикалық бейімделуді қолдану ең қажет ететін аударма түрі деген түйіндеме жасауға болады. Прагматикалық бейімдеуді қолдану арқылы тәржімеленген аудармалардың барлығы барабар бола бермейді, әсіресе, поэзия аудармаларының түпнұсқаға барабар болуы сирек кездеседі, дегенмен поэзия аудармасының барабарлығын прагматикалық бейімдеуді қолданып талдау жасау арқылы анықтай аламыз. Келесі талдауымызда Абай Құнанбаевтың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін М. Петровтың орыс тіліндегі аудармаларымен салыстырамыз:

**Түпнұсқа:**

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,  
Пайдасын көре тұра тексермедім.  
Ержеткен соң түспеді уысыма,  
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.  
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,  
Қолымды дөп сермесем, өстер ме  
едім?  
Адамның бір қызығы – бала деген,  
Баланы оқытуды жсек көрмедім.  
Баламды медресеге біл деп бердім,  
Қызмет қылсын, шен алсын деп  
бермедім.  
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,  
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.  
Еңбегіңді білерелік еш адам жоқ,  
Түбінде тыныш жүргенді теріс  
көрмедім. [111, б. 45]*

**Орысша аудармасы:**

*Я презрел познание, юноша пустой.  
Видел пользу в нем, но шел стезей  
другой.  
Возмужал – наука из - под рук ушла.  
Поздно к ней ты устремился, разум  
мой!  
Кто повинен, что остался я ни с  
чем?  
Смолоду учась, я был бы не такой!  
Из людских отрад одну зовут –  
дитя  
Обучение детей – наш долг прямой.  
Сына отдал в медресе: "Учись,  
родной!"  
Цель не в том, чтобы достался чин  
большой.  
Сам к высотам я стремился всей  
душой.  
В красноречии мне уступал любой.  
Но ведь некому здесь оценить мой  
труд...  
Под конец я предпочел всему покой.  
[112, б. 38]*

Аудармашы М. Петровтың аудармасында Абайдың өлеңі едәуір өзгерістерге ұшыраған. Дегенмен, аудармашы ақын өлеңінің мазмұнын, оның сезім сырын, ақынның көңіл күйін танып, толық және дұрыс жеткізген. Түпнұсқаның әр сөзін, әр тармағын терең түсіну, соның нәтижесінде өлеңнің мәнін, рухын ұғыну аудармашыны жалаң жадағай аударудан сақтандырып, тиісті шығармашылық табысқа жеткізген. Аудармашының басты жетістігі – өлеңнің мазмұнын, ішкі эмоциялық байлығын орыс тілінде белгілі дәрежеде дұрыс бере білуінде. Әйтсе де, аудармашы бұл жерде де өз тарапынан өзгертулер жасаған. Абай өлеңдерін аударуда прагматикалық бейімдеуді қолданбай, оған жүгінбей

аудару мүмкін емес, өйткені Абай осы өлеңінде өзінің ғылым жолын жастай дамытпағанын, іздегендігін, ержеткен соң іздегенде ғылым жеткізбей кеткеніне өкініш білдіріп, сол өкінішін сыр қылып толғайды.

Ақынның ойлары өлеңнің орыс тіліндегі аудармасы мен түпнұсқасында қалай берілгендігі және прагматикасын сақтау мақсатында тәржімеші аударманы қабылдаушыға бейімдеуде аударманың қандай әдісдерін қолданғанын анықтаймыз.

Бірінші шумақта аудармашы *түсіру әдісін* қолданып, «*ескермедім*» сөзін аудармаған, соның салдарынан аудармада оқиганың «*дер кезінде көңіл бөлу керектігін*» білдіре алмаған. Осы шумақта аудармашы орын алмастыру әдісін де қолданған. Аудармашы түпнұсқаның екінші жолындағы «*пайдасын*» сөзін «*Видел в пользу в нем*» деп аударып, оны бірінші жолға алмастырған. Сондай - ақ, аудармашы компенсация әдісімен осы жолдағы «*тексермедім*» сөзін қарапайым «*проверил*» сөзімен емес, «*шел стезей другой*» деп аударған және «*но*» сөзін қосу арқылы түпнұсқа қабылдаушысына түсінікті болатын пресуппозицияны аудармада сақтай білген. Төртінші жолда да аудармашы қосу әдісін қолданған, бірақ бұл жолдағы қосу әдісі түпнұсқада жоқ, үстемелі мағына беріп тұрған «*Поздно к ней ты устремился, разум мой!*» сөйлемін қосқан, аудармашы осы әдісді қолданып және леп белгісін қою арқылы өлең аудармасы мазмұнына «*кеш ойланғанын, кеш түсінгенін*» білдіріп және леп белгісін қою арқылы үстемелі мағына, көңіл аударма білген, имплицитті – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына беру арқылы аударма қабылдаушысына түпнұсқадағыдай прагматикалық бейімдеу қолданып, өлеңнің әсерін сақтай алған. Соңғы екі шумақта аудармашы түпнұсқаның жолындағы «*Қолымды дөп сермесем*» дегенді «*Смолоду учась*» деп аудару арқылы осы жолды аудармада әсерлі болатындай аударма білген және осы шумақтарда аудармашы орын алмастыру әдісін де қолданып, леп белгісін қою арқылы өлең аудармасы мазмұнына сұрақ қойып, жауап жазғандай, айтқандай әсерлі аударма білді деп айтуға болады, бұл жерде аударма қабылдаушысына түпнұсқадағыдай прагматикалық бейімдеу қолданып, өлеңнің әсерін сақтай алған. Осыған орай, өлең аудармасы мен түпнұсқаның мағыналары бір-біріне барабар келіп, тәржімеші аударма прагматикасын сәтті бейімдей алған.

Аудармашы түпнұсқадағы «*жек көру*» сөзін орыс тілінде сәйкес сипаттамасы бар «*ненавидеть или брезгать*» деген балама сөзімен бермей жақсы аударған. Өйткені тәржімеші «*жек көру*» сөз тіркесін *калька әдісі* арқылы «*ненавидеть или брезгать*» деп аударғанда реципиент оны жағымсыз мағынада қабылдауы мүмкін еді, оның орнына «*наш долг прямой*» деген аударма беріп, жалпы «*Баланы оқытуды жек көрмедім*» деген сөйлем мағынасын «*Обучение детей – наш долг прямой*» деп аударып Абайдың қазақ халқына айтқысы келген «*ойдың дұрыстығын, білім алу қажеттігін, оқуды жас кезінен қуалау керектігін*» осы үндеуін өлең аудармасы мен түпнұсқаның мағыналары бір - біріне барабар келіп, бұл жерде имплицитті – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына тәржімелеп, аударма прагматикасын сәтті бейімдей алған және сәтті сақтай

алған, коммуникациялық интенция жеткенін көріп отырмыз. Келесі шумақтарда «*Баламды медресеге біл деп бердім*» деген өлең жолында «*Учись родной!*» аудармаларының компенсация әдісі арқылы берілуі, түпнұсқада леп белгісі және «*родной*» сөзіне келетін сөз жок, аудармашы аударманы қабылдаушы ақынның айтпақ ойын түсіндіру мақсатында компенсация әдісінің көмегімен осы шумақтың негізгі мазмұнын, ойын сақтай білген.

Поэзия тіліндегі дыбыстар үні, гармониясы тек өлең біткенге тән дауыс ырғағының ғана белгісі болып қоймайды, оның көркемдік-бейнелеушілік жүкті де арқалайтындығын кез келген ақыннан табуға болады. Ал бұл ретте Абай поэзиясының тіліне үңілудің үлкен мәні де, қажеттігі де бар. Көріктеу құралы ретінде үн гармониясын туғызатын әдістердің бірі – аллитерация мен ассонанс.

Аллитерация – (латынша *ad-littera* - дыбыстас) шығармаларда бірыңғай дыбыстардың үндестігі, дәлірек айтқанда дауыссыз дыбыстардың қайталануы. Бүкіл әлем поэзиясында еретеден келе жатқан стилистикалық айшық (фигура). Әдеби тілді ажарлап, сөздің реңін келтіре түсетін көркемдік тәсіл [2, б. 25].

Ассонанс – (латынша *assono* - үйлесім) өлең сөзде дауысты дыбыстардың үндесе қайталануы. Мұның өзі суреткердің шеберлігіне тығыз байланысты. Орнымен үндескен сөздер әдеби тілдің өрнек-кестесіне әдемі ажар, айшық қосады [2, б. 36].

Сонымен, аллитерация – бірыңғай дауыссыз дыбыстары қайталанып келетін сөздермен құру болса, ассонанс - бірыңғай дауысты дыбыстарды қайталап келтіруде қолданылатын тәсіл болып табылады. Егер ырғақ өлеңді жасайтын құрал болса, ассонанс пен аллитерация – өлеңді әшекейлейтін құрал. Бірақ екі топ та – өлең сөздің сазын, әуенін дүниеге келтіретін амалдар. Біздің талдап отырған ұлы ақын Абай Құнанбаевтың «*Жасымда ғылым бар деп ескермедім*» өлеңінде осы аллитерация әдісі қолданған, оны «*ескермедім*», «*тексердім*», «*сермедім*» деген өлең жолдарының соңынан көруге болады. Аудармашы М. Петровтың аудармасында осы аллитерация тәсілі сақталған, оны мына «*пустой*», «*другой*», «*разум мой*» деген өлең жолдарының соңғы жағынан көреміз, яғни аллитерация тәсілі қолданып аударғанын және өлең аудармасының қабылдаушыға прагматикалық тұрғыдан сәтті бейімдей алғанын көріп отырмыз. Аудармада қосу, түсіру, компенсация әдісіне жиі жүгініп, аударманы бейімдей отырып ұсынғаны анықталды. Осы әдістерді қолдану арқылы аудармашы түпнұсқаның мазмұнына қосымша, әсіресе орысша аударманы әсерлі ететін сөздерді қолданған.

Осы орысша аудармада прагматикалық бейімдеуді қолданып, аллитерация әдісін сақтап, реципиентке коммуникациялық интенция жеткенін толық айта аламыз.

Келесі талдауларда Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармаларына жасалған аудармалар пайдаланылды. Негізгі дереккөздер ретінде төмендегі басылымдар алынды: Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың «Шығармаларының екі томдық толық жинағы», 1 - том (Алматы: Жазушы, 2003); Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың «Избранное» атты еңбегі, қазақ тілінен аударма (Москва: Художественная литература, 1970); сондай-ақ *Abai. Book of Words* (Semei: Abai

International Club, 2005).

Абайдың бұл өлеңі ағылшын тілінде көркемдігін, құрылымын жоғалтқан, аудармашы осы өлеңді жай, қарапайым тілмен аударған және түпнұсқадағы кей сөздерді өз мағынасынан бұрмалап, басқаша аударған деген ой келуі мүмкін, дегенмен аудармашы өлең аудармасы мен түпнұсқаның мағыналары бір-біріне барабар келіп, тәржімеші аударма прагматикасын сәтті бейімдей алған тұстарын қарастырғанды жөн көрдік. Абай Құнанбаевтың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін Р. Маккейннің ағылшын тіліне аудармаларымен салыстырып, талдап көрейік:

**Түпнұсқа:**

*Жасымда ғылым бар деп  
ескермедім,  
Пайдасын көре тұра тексермедім.  
Ержеткен соң түспеді уысыма,  
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.  
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,  
Қолымды дөп сермесем, өстер ме  
едім?  
Адамның бір қызығы – бала деген,  
Баланы оқытуды жек көрмедім.  
Баламды медресеге біл деп бердім,  
Қызмет қылсын, шен алсын деп  
бермедім.  
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,  
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.  
Еңбегіңді білерелік еш адам жоқ,  
Түбінде тыныш жүргенді теріс  
көрмедім. [111 б. 45]*

**Ағылшынша аудармасы:**

*When I was young I didn't give much  
thought to knowledge,  
I saw the use, but didn't test it out.  
When I grew up, I didn't know how to  
latch onto it.  
I stretched out my hand to it very late.  
Who should I blame that I was left with  
nothing?  
If I'd striven in time would I be like this  
now?  
Children are one of the joys of life.  
I'm not against teaching children.  
I put my son in the madrasah, so that he  
could acquire knowledge  
and not so that he could gain favour  
and status.  
I myself strove to better myself  
In the field of rhetoric I was second to  
none among the Kazakhs.  
But no one can value your works,  
and so I preferred in everything the  
peace of solitude. [113, б. 21]*

Берілген өлең шумақтарында аудармашы компенсация әдісімен осы жолдағы «ескермедім» сөзін қарапайым «remembered or ignored» сөзімен емес, «I didn't give much thought to knowledge» сөйлемімен аударған, бұл түпнұсқа қабылдаушысына түсінікті болатын пресуппозицияны аудармада сақтай білген. Келесі шумақтарда «Ержеткен соң түспеді уысыма» жолдарын «When I grew up, I didn't know how to latch onto it» аудармашы қосу әдісін қолданған, бірақ бұл жолдағы қосу әдісіне берілген сөздер түпнұсқада жоқ, үстемелі мағына беріп тұрған «I didn't know how ... » сөйлемін қосқан және сұраулы белгісін қосқан, аудармашы осы әдісді қолданып толықтыруарқылы өлең аудармасы мазмұнына «нақтылық пен пайымдылық» беріп аударма қабылдаушысына түпнұсқадағыдай

прагматикалық әсерін сақтай алған эксплицитті мағына бар екенін ескеру қажет яғни тілдік материал арқылы ашық айтылып, нақты түсіндірілген. Келесі жолдарға келетін болсақ. Аудармашы түпнұсқадағы «*біл деп бердім*» сөзін ағылшын тілінде сәйкес сипаттамасы бар «*know or gain the knowledge*» деген балама сөзімен бермей жақсы аудармалаған, өйткені тәржімеші осы сөз тіркесін *калька әдісі* арқылы аударғанда реципиент оны тым қарапайым мағынада қабылдауы мүмкін еді, бұл жерде *калька* – шет тіліндегі сөздің немесе сөз тіркесінің құрамындағы мағыналық бөлшектерін (морфемаларын) өз тілінің тілдік құралдары арқылы сөзбе-сөз аудару нәтижесінде жасалған тілдік бірлік [110, б. 165], оның орнына «*so that he could acquire knowledge*» деген аударма берген, тәржімеші аудармада прагматикалық бейімдеуді қолданып сәтті бейімдей алған және сәтті сақтай алған деген ой түйеміз. Келесі шумақтарда «*Қазаққа қара сөзге дес бермедім*» деген өлең жолында «*In the field of rhetoric I was second to none among the Kazakhs*» аудармаларының *компенсация әдісі* арқылы берілуі, түпнұсқада бұлай аударылатындай сөз жоқ, дегенмен, эксплицитті мағына бар екенін ескеру қажет яғни тілдік материал арқылы ашық айтылып, нақты түсіндірілген және аудармашы аударманы қабылдаушы ақынның айтпақ ойын түсіндіру мақсатында компенсация әдісінің көмегімен осы шумақтың негізгі мазмұнын, ойын сақтай білген. Өлеңнің соңғы жолында аудармашы қосу әдісін қолданған, бірақ бұл жолдағы қосу әдісі түпнұсқада жоқ, үстемелі мағына беріп тұрған «*I preferred in everything the peace of solitude*» сөйлемін қосқан және «*the peace of solitude*» қосып, түпнұсқада жоқ сөзі беріп, аудармашы осы әдісді қолдану арқылы өлең аудармасы мазмұнына «*ақын бейбітшілікті, сабырлыққа шақыратынын*» үстемелі мағына, көңіл аударма білген, имплицитті – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына беру арқылы аударма қабылдаушысына түпнұсқадағыдай прагматикалық бейімдеу қолданып, өлеңнің әсерін сақтай алған.

Жоғарыда айтып өткендей Абайдың «*Жасымда ғылым бар деп ескермедім*» өлеңінде осы аллитерация қолданған, орысша аудармада осы әдіс сақталған және орысша аудармада прагматикалық бейімдеуді қолдана отырып аударған, ал ағылшынша аудармада автор аллитерация қолданбаған, бірақ өз талдауымызда прагматикалық бейімдеуді қолданып аударғандығын және реципиентке коммуникациялық интенция жеткенін толық айта аламыз.

«Біз ақынның ойларының орыс тіліндегі аудармадағы және өлеңнің түпнұсқасындағы ұсынылу ерекшеліктерін, сондай-ақ оның прагматикалық мәнін сақтау үшін аударманы оқырманға бейімдеу арқылы қолданылған аударма әдістерін қолданғандығын көреміз» [114, б. 285]

Зерттеу жұмысында жасалған талдау негізінде орысша немесе ағылшынша аударма авторлары, өлең аудармасын қабылдаушыға прагматикалық бейімдеуді қолдану арқылы реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз. Талдау барысында орысша немесе ағылшынша аударма авторлары *қосу, түсіру, компенсация әдісіне* жиі жүгініп, аударманы бейімдей отырып ұсынғаны анықталды. Осы әдісдерді қолдану

арқылы аудармашылар түпнұсқаның мазмұнына қосымша, әсіресе орысша аудармада аударманы әсерлі ететін сөздерді қолданған, ал ағылшынша аудармада Абай өлеңінің айтпақ ойын түсіндіру мақсатында, автор аллитерация әдісін түсіріп, өлеңнің жалпы мағынасын адресатқа жеткізу мақсатында аудармаланған, бұл да прагматикалық бейімдеуді қолдану негізінде болса керек. Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен орыс және ағылшын аударманың прагматикалық барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын аудармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен.

Абай әдебиеттің дамуына жаңа жол ашқан қазақтың ұлы ақыны. «Абайдың ақындық болмысы жан мен тәннің тастүйін тұтастығынан көрінеді. Жан мен тәнді баурап сөйлеу – ақындық даналықтың ақиқат көрінісі. Оның поэзиясында адам жанының терең қатпарлары, мінез бен мораль мәселелері көркемдік оймен астаса отырып бейнеленеді» [115, б. 70-75].

Абайдың поэтикалық тілінде ұлттық бояуы қанық, тұрмысқа, салтқа байланысты қалыптасқан, орыс, ағылшын тілінің лексикалық қорында кездеспейтін сөздер ақынның ұлттық ойлау даралығымен тығыз байланысты.

«Ақын өлеңінің осы екі тармағында көрініс тапқан үш қағиданың үшеуінің де өмірлік маңызы үлкен: а) пайда ойлама; ә) ар ойла; б) талап қыл артық білуге. Алдыңғы екі қағиданы қабылдау, түсіну үшінші қағиданы іс жүзіне асыру арқылы мүмкін болады» [116, б. 56].

«Абай өз шығармаларында көбісінде ар мен ұят туралы айтып, олардың адам тұлғасының қалыптасуында ерекше маңызға ие екенін көрсетеді. Оның пікірінше, дәл осы қасиеттер адамдарды қарапайым және шынайы адамгершілікке ие жандар деп ажырататын негізгі өлшем болып табылады» [117, б. 6].

Абай шығармаларында жоғарыда айтылғандардың кездесетіні мәлім, оларды аудармада дәл беру қиын, олардың мағынасын ғана беруге болады. Ал, ақынның тіліндегі қайсыбір сөздердің мағынасын беру мүмкіншілігі де жоққа тән. Соған байланысты аудармашы бұл сөздерді түпнұсқадағы қалпында беру өте қиын екенін білеміз, дегенмен айтылған жайлардың бәрі аудармашының түпнұсқа табиғатын, әсіресе, шығармасы аударылып отырған ақынның талант даралығын, ақындық әлемін, поэтикасын жете тану немесе тани алмау жағдайымен тікелей байланысты. Ақынның айтып отырған ойын білу және оны аудармада жеткізу, негізінен, екі түрлі деңгейде жүзеге асырылады, түпнұсқаның негізгі мағынасын, онда тұжырымдалған нақты мәліметті, хабарлай айтылған ойды дұрыс жеткізу керек. Сонымен бірге, өлеңнің көркемдік мәні ақынның тек өзіне ғана тән поэтикалық машығы мен мәнері бар. Оны аудармада таныта білу, жеткізе білу тағы бар. Қайсыбір тұстарда ақынның поэтикасына тән нәзік белгіні немесе бір нәзік бояуды өзгертудің өзі түпнұсқаға тән қасиетті арзандатып, ақынның поэтикасын мүлде ажарсыздандырып жіберуі мүмкін. Түпнұсқаның жалпы мазмұнын аударып баяндау мен оның поэтикасын сақтап аудару, аудармада ақынның поэтикасын кестелей білудің екі басқа шығармашылық құбылыс екендігінде дау жоқ. Ал, бұл мәселе – өте күрделі, танымға да, талантқа

да үлкен сын. Ақындығы келісті, талантты, білімі де, тәжірибесі де мол аудармашының өзі түпнұсқа авторының поэтикасын, оның даралығын жете тани бермеуі, таныса да жете бағалай алмауы ғажап емес. Түпнұсқаның сыртқы сипатын, ондағы сөздің лексикалық мағынасын тану және оны дәл аудару бір басқа да, солардың бірлігі мен тұтастығы, келісімі мен жарасымынан және қызметінен туындайтын поэтикалық мән бір басқа.

Сонымен поэзия аудармасы – көркем аударманың бір түрі, ол бір тілдегі поэтикалық мәтінді мақсатты тілде поэтикалық формада жеткізуді білдіреді. Аудармашы түпнұсқаға мағыналық әрі эстетикалық тұрғыдан балама жаңа өлең жасайды, қажет болса өзге тілдік не поэтикалық тәсілдерді қолдана алады. Мұндай аударма шығарманы жаңа тілдің әдеби үдерісіне, мәдени дәстүріне енгізіп, түпнұсқа мен аударма арасындағы шекараны жақындатады.

### **3.2 Абай Құнанбаев өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық (семантикалық) сәйкестігі.**

Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы перзенті, ақын, ағартушы және философ. Ол XIX ғасырдың екінші жартысында қоғамның дамуында үлкен рөл атқарған тұлға ретінде тарихта қалды. Оның шығармашылығында өнер мен қоғамның арақатынасы, руханият пен білімге деген ұмтылыс терең қозғалуда. Абайдың әдеби мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан емес. Оның шығармаларының әрқайсысы көркемдік жағынан ерекше және әрбірі қазіргі қоғамға қажетті терең ойлар мен мәселелерді қозғайды.

Абайдың алғашқы шығармашылық кезеңі оның жастарында жазылған «Әліп – би» өлеңімен басталады. Бірақ оның шын мәніндегі шығармашылық белсенділігі 1870 жылдан кейін басталады. 1884 жылы ақынның өлеңдері мен шығармалары бірінен соң бірі жарық көре бастайды, әсіресе 1886, 1889, 1895 жылдары Абай көп жазып, өзінің идеяларын тереңдетіп жеткізеді. Оның 176 өлеңі, 3 поэмасы, 45 қарасөзі, сондай-ақ бір мақаласы бар, оның ішінде «Қазақтың шығу тегі туралы» деген жазбасы ерекше орын алады. Абайдың шығармалары қоғамның әртүрлі мәселелерін, адами құндылықтарды терең талдай отырып, оған дұрыс бағыт - бағдар беру мақсатында жазылды.

«Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымыны, әдебиет тарихының үлкен бір саласы. Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтиды» [2, б. 17].

Қазіргі уақытта Абайдың мұрасына деген қызығушылықтың жастар арасында әлсірегені байқалады. Дегенмен ғалымда өз мақалаларында «Абай шығармашылығы – уақыт өткен сайын құны арта түсетін ұлы мұра, әрі ол жас ұрпақтың санасында баға жетпес қазына ретінде мәңгі сақталады» деп жазған [118, б. 334-339]. Бұл тек қана Абайға қатысты емес, жалпы кітап оқу мен білімге деген ынта да төмендеп барады. Бірақ дәл қазіргі уақытта, қоғамның түрлі сынақтары мен қиыншылықтары кезінде Абайдың шығармалары бізге ауадай қажет болып отыр. Оның терең философиялық ойлары мен адамгершілік

құндылықтары бізге дұрыс жолды табуға көмектеседі. Жас ұрпақты Абайдың шығармаларына жақындатып, оның өсиеттерін ұрпақ санасына сіңіру маңызды. Өйткені Абайдың өлеңдері тек ермек үшін емес, қоғамды тәрбиелеу, рухани жетілу үшін жазылған. «Абай білім, ғылым үйренуге талап қылушыларға талаптың өзінің бірнеше шарттарын білу туралы қағидаларында, білім, білу ісіне қатысты басқа тұжырымдарында білім алушылардың ішкі қалпы, білу үдерісі, білу үдерісін қамтамасыз етуші тетіктер (амал-тәсілдер), білу нәтижесінде қалыптасатын құзіреттілік мәселелеріне қатысты ойлары мен пікірлерінің тұтас жүйесін ұсынады» [119, б. 150].

Абай Құнанбаев өз шығармашылық жолын қырық жастан кейін бастады, осы уақыттан бастап ол ғылым мен білімге, өлең жазуға ерекше мән берді. Оның өмірі ел басқару, ру тартыстары, надандық пен ескілікті жеңу жолында тынымсыз ізденумен өтті. Бұл жолда ол өз халқын жаңа жолға бағыттап, болашаққа деген үмітін өлеңдері арқылы білдірді. Абай әрдайым өзінің қаламымен күрес жүргізуді қажет деп санады, өйткені ол қоғамның жағдайын өзгерту үшін әдебиеттің күшіне сенді.

«Абайдың ілімін «әділет туралы», «адамгершілік туралы» немесе «толық адам туралы» деп атаудан тартынамыз. Біздің байқауымызша, Абайдың ілімі туралы осы атаулардың бәрі де негізсіз емес» [120, б. 3].

Абайдың әдеби мұрасы қазақ әдебиетінің алтын қорынан ғана емес, бүкіл әлем әдебиетінің маңызды бөлігіне айналды. Оның шығармалары, әсіресе философиялық ойлары мен адами құндылықтарға шақыруы қазіргі таңда да маңызды болып табылады. Қазіргі ұрпақ үшін Абайдың поэзиясын оқып, оның терең даналықтарын түсіну ерекше маңызға ие. Абайдың туындылары тек қазақ халқының ғана емес, жалпы адамзаттың рухани байлығын арттырды.

Абай Құнанбаевтың 1886 жылдардан бастап жазған шығармаларында қазақ қоғамындағы ескі феодалдық көзқарастарға қарсы күрес ашылып, әлеуметтік мәселелер кеңінен қамтылды. Оның «Ғылым таппай мақтанба», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Интернатта оқып жүр» сияқты өлеңдері оқу мен өнерге, адамгершілікке шақырады. Сонымен қатар «Қалың елім, қазағым», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Адақанның алды жөн» сияқты шығармаларында әлеуметтік өмірдің түрлі қырлары суреттелген. Осы жылдары жазылған өлеңдері мен поэмалары Абайдың қоғам алдындағы азаматтық ұстанымын айқын көрсетеді.

«Абайдың саяси және әлеуметтік лирикасының адам баласының адамшылығын қозғалыс үстінде сипаттауы көрінеді. Абайдың қоғамдағы келеңсіз жайттарды өткір сынауы өмір шындығынан алынғандықтан әлі де маңызға ие тақырыптар қатарында екеніне көз жеткіземіз» [121, б. 1857].

Абайдың шығармашылығының ерекшелігі – ол тек поэзиямен шектелмей, өзінің халқына жаңа мәдениет пен білімді сіңіруге тырысты. Ол орыс мәдениетін зерттеп, оны өз халқының пайдасына асыруға күш салды. Бұл еңбектері оның шығармашылыққа, ғылым мен білімге деген құштарлығын айқындайды. Абай өзінің халықтық мәселелерін көтеріп, орысша білім алуға, мәдениетті дамытуға шақырды. Ол өзінің балаларына орысша мектептерде білім алуды талап етіп,

олардың болашақта жоғары білімді адам болып қалыптасуын мақсат етті. Ақын өзі де жастарды оқуға, жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеуге зор мән берді.

Абайдың үлкен еңбегі жастарды тәрбиелеуде де көрініс тапты. Ол орыс, шығыс, батыс әдебиеттерін терең зерттеп, солардың ең үздік шығармаларын өз халқының мәдениетімен байланыстырып, олардан керекті білімдерді алып, оны қазақ қоғамына жеткізді. Абай әрдайым жастарды білімге, өнерге ынталандырып, болашақ ұрпаққа өлеңдері арқылы жол көрсетті. Оның шығармалары қазақтың жаңа әдебиетінің, әдеби тілінің негізін қалады.

Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы алғашқы деректерді «Дала уалаяты» газетінің беттерінен кездестіруге болады. Газеттің 1889 жылғы нөмірлерінде Абайдың екі өлеңі жарияланды. Бұл өлеңдер Көкбай атынан шықты. Абайдың шығармашылығы туралы ғылыми пікірлердің алғашқы іздері де XX ғасырдың басында пайда бола бастады. Бұл саладағы алғашқы зерттеулерді Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқалар жүргізді. Абайтану ғылымының қалыптасуына осы тұлғалардың еңбектері зор ықпал етті.

Абайтанудың ғылыми негізі мен дамуына М. Әуезов, Ғ. Тоғжанов, С. Мұқанов, Қ. Жұбанов сияқты зерттеушілердің еңбектері үлкен үлес қосты. Әсіресе, М. Әуезовтің Абай шығармашылығын зерттеу бойынша жүргізген жұмыстары Абайтану ғылымының негізін қалауға ықпал етті. Ал Абайтану саласындағы қазіргі зерттеулер мен жаңалықтар әр түрлі ғалымдардың жұмыстары арқылы жалғасып келеді. Жаңа зерттеулер мен ізденістер арқылы Абайдың шығармалары жаңа қырынан танылып, ғылыми айналымда бағалануда.

Кей ғалымдар екі диссертациялық жұмысты (кандидаттық диссертация, докторлық диссертация) да Абай шығармаларының зерттелуіне арнады: Ғалым Р. Сыздықова «Абай тілінің негізгі морфологиялық ерекшеліктері: кандидаттық диссертация (Қазақ әдеби тілінің Абай шығармалары бойынша грамматикалық зерттеулері).» (1959) [122], «Абай шығармаларының тілі: (лексикасы мен грамматикасы): докторлық диссертация (монография)» [123], (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы: монография» (1970) [124] атты екі кітап баспа бетін көрді.

Қазіргі Абайтану ғылымының дамуына ерен еңбек етіп жүрген зерттеушілеріміздің кітап, монографиялары Абайтану саласына қосқан үлкен үлес. Атап айтқанда, Д. Омаров «Абайдың рухани мұрасы» [125], Ж. Ысмағұловтың «Абай: Даналық дәрістері» [126], Ж. Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» [127] және т.б.

Қ. Жұмалиев «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты зерттеуінде бұл туралы маңызды пікір айтады. Оның айтуынша «Абай өзіне дейінгі қазақ тілінің байлығын толық меңгеріп, сондай-ақ шығыс пен орыс классикалық поэзиясының үлгілерін пайдалана отырып, қазақ әдеби тіліне жаңалық енгізді. Алайда ол мүлде жаңа сөздер ойлап тапқан жоқ, керісінше, тілдегі бар сөздерді жаңа сөйлем құрылымдары арқылы шебер қолданды. Бұрын әдебиетте сирек кездескен, бірақ халық тілінде бар көркем әрі мағыналы сөздерді

таңдап алып, өз өлеңдеріне енгізді. Осылайша, Абайдың тілдегі жаңашылдығы сөз жасаудан емес, ойды жаңаша, көркем жеткізуінен көрінді» [128, б. 201].

«Қазақ жазба әдеби тілінің негізін қалаушы Абай Құнанбаевтың поэзиялық туындылары мен қара сөздерінің тәрбиелік, дидактикалық, эстетикалық, танымдық, рухани, т.б. мәнін ескерсек, ол – әдебиет арқылы күллі қазақ ұлтының дүние танымы мен дамуының негізін қалаушы ұлы тұлға, оның туындылары ұтымды құрал саналады» деп жазған Ө. Сейсенқұл. [129, б. 3].

Абайдың алғашқы жарияланған өлеңі – «Жаз», ол Дала уалаятының 1889 жылғы № 7 және 9 санында жарық көрген. Кейін «Болыс болдым мінекей» өлеңі сол жылы Дала уалаятының № 12 санында оқырманға ұсынылды. 1897 жылы «Сынағандағы аттың сыны» (Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ) және «Бүркітші» (Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ / Қансонарда бүркітші шығады аңға) өлеңдері жарияланды. Бұл – Абай өлеңдерінің сол кездегі газет беттерінде шыққан нұсқалары болатын.

«Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбаевның өлеңдері» атты жинақ алғаш рет Кәкітай Ысқақұлының баспасында, 120 бет көлемінде, 1909 жылы жеке кітап болып басылды. Кейін Абай өлеңдері газет беттерінде де жиі жариялана бастады.

Ол жерде мысалы:

- «Әсемпаз болма әрнеге» (Қазақстан, 1911, №3)
- «Интернатта оқып жүр» (Айқап, 1912, №4)
- «Интернатта оқып жүр» (Қазақ, 1913, №28)
- «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» (Айқап, 1914, №12)

Сондай-ақ, «Абай термесі» атты таңдамалы өлеңдер жинағы Орынбор қаласында 1917 жылы шықты. Жинап басқан – Самат Әбішұлы Нұржанов. Осылайша, 1889 жылдан бастап Абай өлеңдері газет беттерінде де, жеке кітаптарда да жариялана бастады.

Поэзия аудармасы – аударматану ғылымында ең күрделі және көп талқыланатын мәселелердің бірі болып саналады. Себебі поэзиялық мәтіннің мағынасы тек сөздік деңгейде ғана емес, сонымен қатар эстетикалық, эмоциялық, мәдени және символдық деңгейлерде де көрініс табады. Сол себепті поэзияның түпнұсқасы мен аудармасы арасындағы семантикалық сәйкестікті сақтау ғалымдар мен теоретиктердің назарында тұрған өзекті тақырып. Бір мәтінді әртүрлі аудармашылар аудармалағанда, олардың жұмысының деңгейі мен сапасы біркелкі болмайтыны анық. Аударма барысында әртүрлі әдістер қолданылады, нәтижесінде бір түпнұсқаның бірнеше нұсқадағы аудармалары пайда болады. Осы себептен аударманың сапасын бағалау үшін нақты өлшемдер қажет. «Аударматану» атты еңбегінде ғалым А. Алдашева аударманы бағалаудың екі негізгі өлшемін көрсетеді: «Алғашқысы – түпнұсқа мәтін қандай ақпараттық, экспрессиялық, тәрбиелік немесе ықпал ету қызметін атқарса, аударма да сол қызметтерді толық сақтауы тиіс; екіншісі – түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің семантикалық және құрылымдық тұрғыдан өзара жақындығы» деген болатын [130, б. 47].

Профессор, ғалым Т. Есембеков поэтикалық мәтіндерді аудару мәселесіне байланысты өз пікірін білдіреді. Ғалымның айтуынша: «Поэзиялық аудармада

тек өлеңнің өлшемі мен сыртқы ұқсастығын сақтау жеткіліксіз. Аудармашы өлеңге тән әуезділік пен саздылықты ескеріп, мәтіннің фонетикалық қырларын да назардан тыс қалдырмауы қажет. Сонымен қатар автор қолданған бейнелеу мен суреттеу әдістерін мұқият есепке алу маңызды. Аудармашы шығарманың ойы, сезімі, тәжірибесі, философиялық тұжырымдары мен образдарының қайсысы негізгі екенін нақты ажырата білуі керек» [131, б. 31–35]. Сондықтан поэтикалық аударма мәселелері мәтіннің өзіндік ерекшеліктерімен, мәдени - тілдік және образдылық сипаттарымен тығыз байланысты.

Сонымен, поэзия түпнұсқасы мен аударма мәтіндерінің мағыналық сақталуы – теориялық әрі практикалық тұрғыдан күрделі мәселе. Ғалым - теоретиктердің пікірлері поэзия аудармасында семантикалық дәлдік пен көркемдік әсердің ажырамас бірлікте қарастырылуы керектігін дәлелдейді. Сәтті аударма – түпнұсқаның мағыналық өзегін сақтай отырып, жаңа тілде поэтикалық тұрғыдан қайта жасалған көркем туынды.

Абайдың 1884 жылы жазған *«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы»* өлеңі 20 жолдан тұратын лирикалық портрет. Бұл өлеңде ақын сұлулық пен жарасымдылықты жоғары бағалай отырып, ауыл жастары арасынан мінсіз ару бейнесін іздейді. Өлеңде қыздың сыртқы келбеті мен ішкі мәдениеті қатар суреттеледі. Оның жүзі, көзі, қасы, шашы, күлкісі сияқты ерекшеліктері поэтикалық теңеулер арқылы бейнеленген, бұл арқылы ақын оның сұлулығы мен ішкі жан дүниесінің үйлесімін көрсетеді. Қыздың жанары нұрлы, көңілі жайдары, ашық мінезді және жұртпен еркін сөйлесетін қасиеттері өлеңде айқын көрініс табады. Осылайша, Абай адамзаттың әдемілігі мен моральдық сұлулығын бір арнада сипаттауға ұмтылады.

Алайда, М.О. Әуезов бұл өлеңде адамның ішкі әлемінен гөрі сыртқы келбеттің басым сипатталғанын атап, ол портреттік сипатта деген пікір білдірген. Бұл өлең Абайдың кейінгі шығармаларында, мысалы, *«Айттым сәлем, қаламқас»* өлеңінде көрінетін идеялардың бастауы болып табылады. Өлең алғаш рет 1909 жылы Санкт - Петербургте басылып шықты. Көптеген өзгерістер мен басылымдардан кейін, 1977 жылы бұл өлең жеке шығарма ретінде жарияланды.

Абайдың *«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы»* өлеңі алғаш рет 1909 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққан өлеңдер жинағында жарияланған. Бұл жинақ *«Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұғлының өлеңі»* деген атаумен жарық көрген кітап болатын. Ол Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы ретінде қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алады және сол кезеңдегі ұлттық поэзияның дамуына үлкен серпін берген. Санкт-Петербургтегі баспаханада жарық көруі шығарманың тек қазақ даласында ғана емес, кеңірек мәдени кеңістікте танылуына мүмкіндік жасады.

Аталған өлең Абай лирикасының көркемдік деңгейін, әсіресе портреттік сипаттағы бейнелеу шеберлігін айқын көрсетеді. Ақын адам келбетін суреттеу арқылы ішкі жан дүниесін, мінезін, эстетикалық талғамын терең ашады. Өлеңде қолданылған теңеулер мен эпитеттер ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты болып келеді.

Келесі талдауымызда Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңі және бірнеше аударма нұсқаларын қарастырып, олардың мағыналық, құрылымдық және көркемдік ерекшеліктерін салыстыра талдаймыз.

**Түпнұсқа:**

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,  
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.  
Жіңішке қара қасы сызып қойған,  
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.  
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,  
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды.  
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,  
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды. [56, б. 24 ]

**Орысша аудармасы: (К. Досжан аудармасы)**

Лоб словно серебро, расплавленное над огнем,  
Светом блещут сияют глаза, в которых нет ненависти /нежный взгляд/.  
Тонкие брови словно начерчены,  
Напоминают мне молодую луну.  
Тонкий, граненый нос начинается от бровей,  
Лик как /восходящая/ заря, языком невозможно описать. [55, б. 27]

**Орысша аудармасы: (М. Луконина аудармасы)**

Подобен серебру чеканному широкий лобрезной,  
Глаз черных крупные зрачки кидают зной.  
А брови так тонки, как будто кто нарисовал,  
Напоминают новый месяц в вышине сквозной.  
Точеный носик продолжает лба умного овал.  
Волнует щек живым румянцем, шеи белизной,  
Рот приоткрыт – блещут зубы, как белоснежный вал,  
Как будто жемчуг, связанный ниткою одной. [55, б. 29]

**Орысша аудармасы: (Вс. Рождественский аудармасы)**

Словно месяц, изогнутый в небе ночном,  
Отливает сверкающий лоб серебром.  
Свет струится из черных, как полночь, очей,  
Брови вскинули иссиня – черный излом.  
Нос точеный у ней легок, узок и прям.  
Розов отсвет ланит – удивленье очам,  
Сердце, видя улыбку, пьянеет, когда  
Блещут зубы, подобны во всем жемчугам. [55, б. 30]

Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңі және бірнеше аударма нұсқаларын қарастырып, олардың мағыналық, құрылымдық және

көркемдік ерекшеліктерін салыстыра талдаймыз, сондай-ақ әр нұсқаның түпнұсқаға жақындығы мен поэтикалық әсерін бағалаймыз.

**Орысша аудармасы: (М. Тарловский аудармасы)**

Белый лоб - серебро, чей тонок чекан,  
Он глазами лучистыми осиян.  
Тонко вычерчен двух бровей полукруг.  
Облик юной луны красавице дан.  
Нос ее – словно выточен на лице.  
Кто расскажет, как цвет ее щек румян!  
Ожерельем жемчужных ее зубов  
Я люблюсь, от жгучих желаний пьян.  
Смех журчащий ее – как дробь соловья. [55, б. 32]

**Орысша аудармасы: (М. Адибаев аудармасы)**

Высокий лоб – живое серебро,  
Лучами черных глаз озарено.  
Очерченный пером бровей разлет,  
Двум лунам молодым подобен их полет.  
Нос совершенной линией манит,  
Язык мой онемел от розовых ланит.  
ротик, зубы белые чисты,  
Как жемчуга нанизаны – душа горит. [55, б. 34]

Абай Құнанбаевтың бұл өлеңі портреттік лириканың айқын үлгісі болып саналады. Ақын адам бейнесін жекелеген заттар арқылы суреттеп, сұлулықты тек сыртқы көрініс ретінде емес, эстетикалық әрі символдық мәні бар тұтас құбылыс ретінде танытады. Түпнұсқадағы *«қақтаған ақ күмістей кең маңдай»*, *«аласы аз қара көз»*, *«кірсіз тіс»* секілді бейнелер тазалық пен пәктікті, сондай-ақ мінсіз үйлесімді білдіреді. Бұл образдар оқырманға тікелей әсер ететін эмоциялық күшке ие. Ал *«Тіл байлайды»*, *«іш қайнайды»* сияқты тіркестер мәтіннің прагматикалық қызметін күшейтіп, оқырман сезімін оятуға бағытталған. Осылайша, өлең мағынасы тек лексикалық деңгейде ғана емес, эстетикалық және философиялық қабаттарда да ашылады.

Поэзия аудармасының теориясына сүйенсек, аударманың негізгі мақсаты – түпнұсқаның мазмұны мен көркемдік тұтастығын сақтау. Осы талап тұрғысынан қарағанда, К. Досжан жасаған орысша аудармада негізгі мағына сақталғанымен, образдардың нақтылығы мен поэтикалық тереңдігі белгілі бір дәрежеде жалпыланғаны байқалады. Мәселен, түпнұсқада көздің *«аласы аз қара»* деп нақты суреттелуі аудармада тек жарық шашатын көз ретінде беріледі. Бұл семантикалық өзекті толық жоғалтпағанымен, көркемдік әсердің бәсеңдеуіне әкеледі. Сондықтан мұндай аударма мағыналық жағынан дәл болғанымен, эстетикалық деңгейде түпнұсқамен толық теңесе алмайды.

М. Луконина жасаған аудармада семантикалық әрі көркемдік сәйкестік

жоғары деңгейде сақталған. «Қақтаған ақ күмістей» метафорасының «чеканному серебру» арқылы берілуі түпнұсқадағы бейнелі ойды дәл жеткізеді. Сонымен бірге, тістердің «қолмен тізгендей» деп сипатталуы «жемчуг, связанный ниткою одной» образына сәйкес келеді. Бұл нұсқада В. Комиссаров айтқан мәтіндік эквиваленттілік толық жүзеге асқан, яғни түпнұсқаның мағынасы мен көркемдік құрылымы үйлесім тапқан.

Вс. Рождественский аудармасы динамикалық эквиваленттілік принципіне негізделген. Мұнда аудармашы кейбір тіркестерді сөзбе-сөз емес, әсер арқылы жеткізеді. Мысалы, «іш қайнайды» тіркесінің «сердце пьянеет» деп берілуі түпнұсқадағы эмоциялық күйді өзге бейнелеу әдісімен танытады.

М. Торловский нұсқасында түпнұсқа мәтін еркін интерпретацияланған. Кей тұстарда бастапқы мәтінде жоқ образдар енгізіліп, өлең көркемдік жағынан кеңейтіледі. Бұл құбылысты Л. Бархударов атап өткен семантикалық шығынмен қатар жүретін заңды құбылыс ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, мұндай толықтырулар түпнұсқаның авторлық стилінен алыстатуы мүмкін. Сондықтан бұл аударма поэтикалық әсері күшті болғанымен, семантикалық дәлдігі шартты сипатқа ие.

М. Әдибаев жасаған аудармада түпнұсқаның ұлттық поэтикасына жақындық айқын сезіледі. «Ақ күміс», «іш қайнайды» тәрізді тіркестердің «живое серебро», «душа горит» түрінде берілуі қазақ поэзиясына тән эмоциялық реңкті сақтауға мүмкіндік берген. Р. Сыздық еңбектерінде көрсетілгендей, поэзиядағы семантика ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, бұл аударма түпнұсқаның мағыналық өзегін жоғалтпай, оны өзге тілде ұлттық эстетикаға сай жеткізе алған.

«Бұл әдіс аудармада тілдік нормаларды сақтай отырып, түпнұсқа мәтіннің мазмұны мен коммуникативтік ниетін толық жеткізуді қамтамасыз етеді және оны лексикалық құралдардың көмегімен жүйелі түрде түрлендіреді» Жарық көрген мақалада атап өтілді [132, б. 238].

Сонымен Абай өлеңінің әртүрлі орысша аудармалары поэзия аудармасында семантиканы сақтаудың қаншалықты күрделі мәселе екенін көрсетеді. Ғалымдар ұсынған өлшемдерге сәйкес, сәтті аударма түпнұсқаның акпараттық, экспрессивтік және әсер ету қызметтерін сақтаумен қатар, оның семантикалық өзегіне барынша жақын болуы тиіс. Осы талаптарға сай, М. Луконина, Вс. Рождественский және М. Әдибаев аудармаларын түпнұсқаның мағынасы мен көркемдік әсерін үйлесімді сақтаған нұсқалар ретінде бағалауға болады. Жалпы алғанда, бұл талдау поэзия аудармасында семантикалық дәлдік пен көркемдік әсердің бірлікте қарастырылуы қажеттігін дәлелдейді.

Осылайша, аудармашылардың жұмысы түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық сәйкестікті сақтай алған, автордың коммуникативтік ниетін сәтті жеткізгенін көрсетеді, ал құрылымдық сәйкестік көп жерлерде бұзылған, соған қарамастан аудармалар нәтижесі көркем туынды ретінде бағаланады.

Аталған мәселені талдай отырып, аударма трансформациясы ұғымын атап өтуге болады. Ол – бір тілдегі мәтінді екінші тілге аудару барысында қолданылатын техникалық әдістер мен әдістер жиынтығы. Аударманың басты

мақсаты – түпнұсқа мен аударма мәтіні арасындағы сәйкестікті қамтамасыз ету. Алайда бұл сәйкестік әрдайым сөзбе-сөз бола бермейді. Сондықтан аудармашы түпнұсқаның мағыналық, стильдік және құрылымдық ерекшеліктерін сақтау үшін түрлі трансформацияларды қолдана отырып, икемді шешімдер қабылдайды.

Абай поэзиясы – қазақ әдебиетінің ғана емес, бүкіл түркі әлемінің рухани қазынасындағы ең биік көркемдік жетістіктердің бірі. Оның өлеңдері мен қара сөздері ұлттық дүниетанымды, адамгершілік қағидаларды, философиялық терең ойды және эстетикалық талғамды біртұтас көркем жүйе ретінде ұсынады. Сондықтан Абай шығармаларын басқа тілдерге аудару мәселесі тек лингвистикалық міндет қана емес, сонымен қатар мәдени, философиялық және эстетикалық жауапкершілікті талап ететін күрделі шығармашылық үдеріс болып табылады. Абай Құнанбаевтың түпнұсқа қазақ тіліндегі поэзиясын оның ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармаларымен салыстырған кезде, аударма процесі сөзсіз түпнұсқа мазмұны мен көркем стилін барынша сақтау мен мәтінді шет тілді аудиторияға бейімдеу арасындағы ымыраға келуді көздейтінін көреміз.

Көркем аудармада «дәлдік» пен «еркіндік» арасындағы тепе-теңдік мәселесі әрдайым басты орында тұрады. Бір жағынан, аудармашы түпнұсқадағы ойды, сезімді, бейнелі жүйені бұзбай жеткізуге ұмтылады, екінші жағынан, мақсатты тілдің грамматикалық құрылымы, поэтикалық дәстүрі және мәдени қабылдау ерекшеліктері аудармашыны белгілі бір өзгерістер жасауға мәжбүр етеді. Абай поэзиясының аудармалары осы тұрғыдан алғанда ерекше назар аудартады, себебі оның шығармалары терең философиялық мазмұнмен, ұлттық колоритке бай бейнелермен және қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты.

«Абай өлеңдерінің семантикалық-құрылымдық жүйесі керемет келісіммен өрілген. Онда мағыналық-құрылымдық тұтастықтың арнасында бірнеше тақырыптық сарынның сазы бар, мекен мен мезгіл арақатынасының да неше алуан құбылуы бар, сезімнің ойға ауысуы, ойдан сезімге ауысу, ой мен сезімнен сыртқы болмысқа ауысу арналарында да толып жатқан мән бар. Тура мағына мен бұрма мағынаның шендесуінен, семантикалық бірліктердің тұтасуынан шығатын басқа бір күрделі мағына, оның айрықша сипатты қалпы арқылы айшықталатын жайлар да мол» [133, б. 6].

Аудармашылар Абай өлеңдерін орыс және ағылшын тілдеріне аудару барысында мәдени айырмашылықтарды, семантикалық қисындарды және құрылымдық талаптарды ескеруге мәжбүр болады. Бұл факторлар көбінесе түпнұсқа мәтіннің белгілі бір деңгейде өзгеруіне әкеледі. Мысалы, қазақ тіліндегі синтаксистік еркіндік пен ұйқасқа негізделген ырғақ жүйесі орыс тілінде салыстырмалы түрде сақталуы мүмкін болса, ағылшын тілінде ол көбінесе прозалық немесе еркін өлең формасына ауысады. Алайда осындай өзгерістерге қарамастан, Абай поэзиясының рухы мен эмоционалдық тереңдігін сақтау көркем аударма үшін басты мәселе болып қала береді.

«Ақын өлеңдерінің мәтінінің мағыналық-құрылымдық сипаты мен семантикалық даралығы көп жағдайларда жекелеген категориялардың

қызметімен, жекелеген бірліктердің бұрма немесе бірде тура, бірде бұрма мағынада қолданылу ерекшеліктерімен тікелей байланыста анықталады» ғалым өз мақаласында көрсетті [134, б. 117-118].

Абай поэзиясының басқа тілдерге аударылуы мәдени контексттердің, лингвистикалық жүйелердің және поэтикалық дәстүрлердің айырмашылығына байланысты семантикалық әрі құрылымдық өзгешеліктерге әкелуі заңды құбылыс. Түпнұсқа қазақ мәтіндерінде көшпелі өмір салтына, дала мәдениетіне, исламдық дүниетанымға және қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына қатысты көптеген ұғымдар мен образдар кездеседі. Мәселен, дәстүрлі тағамдардың, әдет-ғұрыптардың, тұрмыстық заттардың немесе әлеуметтік қатынастардың атаулары Абай шығармаларында тек номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, белгілі бір мәдени-символдық мәнге ие болады.

Орыс тіліндегі аудармаларда мұндай мәдени элементтердің бір бөлігі орыс тілді оқырманға таныс немесе жақын ұғымдармен бейімделуі мүмкін. Бұл әдіс оқырманның мәтінді қабылдауын жеңілдеткенімен, кей жағдайда түпнұсқадағы ұлттық бояудың әлсіреуіне әкеледі. Ал ағылшын тіліндегі аудармаларда мұндай мәдени реалийлерді жеткізу одан да күрделі мәселе болып табылады. Көп жағдайда олар неғұрлым жалпы терминдермен алмастырылады немесе мәтінге қосымша түсіндірме жазбалар енгізу арқылы сақталады. Бұл ретте аудармашы оқырманға ақпарат беруді мақсат ете ме, әлде көркем әсерді бірінші орынға қоя ма деген сұрақ туындайды.

Сонымен қатар қазақ мәдениетіне ғана тән метафоралар мен рәміздерді жеткізу мәселесі ерекше қиындық тудырады. Абай поэзиясында табиғат құбылыстары, жыл мезгілдері, жануарлар әлемі және тұрмыстық детальдар терең философиялық және моральдық мағынаға ие. Мысалы, «қыс», «жаз», «жел», «қой», «жылқы» сияқты бейнелер тек суреттеу құралы емес, адам өмірінің, қоғамның немесе рухани халдің символы ретінде қолданылады. Орыс тіліне аудару барысында мәдени жақындықтың арқасында мұндай метафоралардың көпшілігі салыстырмалы түрде аз шығынмен жеткізіледі. Ал ағылшын тілінде айтарлықтай мәдени және концептуалдық айырмашылықтарға байланысты кейбір метафоралар оқырманға түсініксіз болып қалуы немесе мүлде басқа ассоциация тудыруы мүмкін. «Ұлт мәдениетінің бір бөлшегі болып табылатын ұлттық киім атаулары – сол ұлтқа ғана тән, өзіндік ерекшелігі бар мән иеленген. Олар реалиялар қатарын құрайтыны әр кез есте болуы қажет. Сондықтан ұлттық нақышымызды танытатын бірліктердің формалық-мазмұндық тұрғыдан сауатты аударылуы – аударма үдерісінде басты назарда болатын ұстаным» [135, б. 139].

Ал ағылшын тілінде жағдай басқаша. Ағылшын поэзиясының дәстүрі, ырғақ жүйесі мен стилистикалық нормалары қазақ поэзиясынан едәуір ерекшеленеді. Сол себепті аудармашы кейде өлеңнің барлық мағыналық реңктерін жеткізу үшін мәтінді кеңейтуге, қосымша сөздер мен түсіндірмелер енгізуге мәжбүр болады. Бұл өз кезегінде түпнұсқадағы ықшамдылық пен поэтикалық жинақылықтың жоғалуына әкелуі мүмкін. Дегенмен, мұндай әдіссіз Абайдың философиялық ойлары мен моральдық тұжырымдарын ағылшын тілді оқырманға жеткізу қиынға соғар еді.

Абай поэзиясы қазақ дүниетанымында терең тамыр жайған метафораларға, афоризмдерге және символдарға толы. Оның шығармаларында ақын тек жеке адамның сезімін емес, тұтас ұлттың рухани күйін, тарихи тағдырын және болашаққа деген үмітін бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, аударма тек мәтінді басқа тілге көшіру емес, ұлттық рухты өзге мәдени кеңістікке тасымалдау әрекеті болып табылады. Орыс тіліне аудару кезінде тарихи-мәдени жақындық бұл процесті біршама жеңілдетеді. Көптеген ұғымдар, діни түсініктер мен моральдық қағидалар орыс мәдениетінде де ұқсас түрде кездеседі.

Сонымен, Абай Құнанбаев поэзиясының қазақ тіліндегі түпнұсқасын орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен салыстыру көркем аударманың күрделі әрі көпқырлы үдеріс екенін айқын көрсетеді. Аударма барысында түпнұсқа мазмұнын, стилін және рухын сақтау мен мәтінді басқа мәдени ортаға бейімдеу арасындағы тепе-теңдікті табу – аудармашының басты міндеті. Мәдени айырмашылықтар, семантикалық нюанстар және поэтикалық құрылымдағы өзгешеліктер аударманың сапасына тікелей әсер етеді. Дегенмен, осы қиындықтарға қарамастан, Абай поэзиясының терең философиялық ойы мен эмоционалдық қуаты өзге тілдерде де сезіле алады. Бұл – Абай шығармашылығының әмбебаптығы мен көркемдік құндылығының айқын дәлелі.

Абай шығармаларын ағылшын және орыс тілдеріне аудару – қазақ әдебиеті мен мәдениетін әлемдік деңгейде танытудың аса маңызды тетіктерінің бірі. Абай мұрасы – тек көркем сөз үлгісі ғана емес, ол қазақ халқының дүниетанымын, рухани құндылықтарын, философиялық ойлау жүйесін, тарихи жады мен мәдени болмысын бойына сіңірген терең интеллектуалдық қазына. Сондықтан оның шығармаларын өзге тілдерге аудару арқылы әлемдік оқырман қазақ мәдениетімен, ұлттық ойлау ерекшелігімен және рухани мұрасымен танысу мүмкіндігіне ие болады. Бұл үдеріс мәдениеттер арасындағы өзара түсіністікті арттырып қана қоймай, жаһандық гуманистік құндылықтардың дамуына да ықпал етеді.

Абай шығармаларының ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармалары қазақ мәдениетін сақтауға, дамытуға және халықаралық деңгейде насихаттауға зор үлес қосады. Аудармалар арқылы қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, моральдық-этикалық ұстанымдары мен философиялық пайымдары басқа халықтарға түсінікті бола бастайды. Әсіресе Абайдың адамгершілік, әділдік, еңбек, білім, махаббат, ар-ождан туралы ойлары әмбебап сипатқа ие болғандықтан, олар әртүрлі мәдени ортада қабылдана алады. Осы тұрғыдан алғанда, Абай шығармаларының аудармасы мәдениетаралық диалогты дамытуға, халықтар арасындағы рухани байланысты нығайтуға қызмет етеді. Абай мұрасының аударылуы әлем әдебиетінде қазақ әдебиетіне деген қызығушылықты арттырады. Ғалымдар мен әдебиеттанушылар Абай шығармаларын салыстырмалы әдебиеттану тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік алады. Бұл өз кезегінде қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби үдерістегі орнын айқындауға, оның ерекшеліктерін тереңірек тануға жол ашады. Абай поэзиясы мен қара сөздерінің аудармалары арқылы қазақ әдебиеті жаһандық мәдени кеңістікте танылып, ұлттық әдеби канон шеңберінен шығып, әлемдік рухани

мұраның бір бөлігіне айналады.

Абай Құнанбаевтың поэтикалық мұрасын аудару барысында ерекше назар аударатын мәселенің бірі – түпнұсқаның музыкалық, ырғақтық және интонациялық қасиеттерін сақтау. Абай өлеңдері тек мағыналық мазмұнымен ғана емес, әуезділігімен, ішкі ырғақтық құрылымымен, дыбыстық үйлесімімен де құнды. Сондықтан аудармашы түпнұсқадағы осы поэтикалық ерекшеліктерді мүмкіндігінше мақсатты тілде жеткізуге ұмтылуы қажет. Алайда әр тілдің өзіне тән фонетикалық, грамматикалық және поэтикалық заңдылықтары бар болғандықтан, бұл әрдайым оңай жүзеге аса бермейді.

Кей жағдайда түпнұсқаның музыкалық қасиетін сақтау үшін аударма мәтіндегі ырғақтық құрылымды өзгертуге тура келеді. Мұндай өзгерістер сөйлемдердің құрылымын қайта құруға, сөздердің орын тәртібін өзгертуге, тіпті кейбір образдарды басқаша бейнелеуге алып келеді. Нәтижесінде аудармада интонациялық үлгілер мен поэтикалық ырғақ түпнұсқадан өзгеше болуы мүмкін. Осы жерде аудармашы мазмұн дәлдігі мен поэтикалық форманы сақтау арасында белгілі бір ымыраға келуі тиіс. Егер мағынаны толық сақтау үшін поэтикалық форма құрбан етілсе немесе керісінше, форма үшін мағына бұрмаланса, аударманың көркемдік және танымдық құндылығы төмендеуі мүмкін.

Абай поэзиясын аударудағы тағы бір маңызды аспект – шығарманың эмоционалдық тонуын сақтау. Абай өлеңдері мен қара сөздері терең эмоциялық әсерге ие, оларда автордың ішкі жан дүниесі, көңіл күйі, қоғамға, адамға деген көзқарасы айқын көрінеді. Сондықтан аудармашының басты міндеттерінің бірі – осы эмоциялық реңкті мақсатты тілде дәл әрі әсерлі жеткізу. Кейбір жағдайларда мұны сөзбе-сөз аударма арқылы жүзеге асыру мүмкін болмайды. Сол себепті аудармашы түпнұсқадағы эмоцияны, әсерді сақтау үшін еркін аударма әдісдеріне жүгінуге мәжбүр болады.

Абай шығармаларын аудару барысында туындайтын құрылымдық және семантикалық өзгерістер көбінесе лексикалық түрлендірулер арқылы іске асырылады. Зерттеушілердің пікірінше «Лексикалық трансформациялар – бастапқы тілдегі лексикалық бірліктердің мағынасын мақсатты тілде барынша дәл жеткізу үшін жасалатын саналы өзгерістер мен бейімдеулер. Бұл өзгерістер аударма процесінде тілдік құрылымдар сәйкес келмеген жағдайда, мағыналық дәлдікті, стилистикалық нәзіктіктерді және функционалдық сәйкестікті сақтау үшін қажет» [136, б. 1286].

Лексикалық трансформациялар сөз немесе сөз тіркесі деңгейінде жүзеге асады және көбінесе семантикалық, мәдени немесе грамматикалық айырмашылықтарға байланысты қолданылады. Кейбір сөздер мен ұғымдар бір тілде нақты мағынаға ие болғанымен, екінші тілде дәл сондай баламаға ие болмауы мүмкін. Мұндай жағдайда тікелей аударма мағынаны бұрмалап немесе толық жеткізбей қоюы ықтимал. Сондықтан аудармашы мағынаны сақтай отырып, басқа тілдік құралдарды қолдануға мәжбүр болады.

Лексикалық трансформациялардың басты ерекшеліктерінің бірі – мағынаны бейімдеу қажеттілігі. Әр тілдегі сөздер контекстке байланысты әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Абай шығармаларындағы көптеген сөздер

мен тіркестер қазақ халқының өмір салтына, тұрмыс-тіршілігіне, тарихи-мәдени тәжірибесіне тығыз байланысты. Оларды ағылшын немесе орыс тіліне аударғанда сол мағыналық жүктемені сақтау үшін бейімдеу қажет. Бұл бейімдеу кейде түсіндірме сипатында, кейде мағынасы жақын баламаны таңдау арқылы жүзеге асады.

Мәдени айырмашылықтар да лексикалық түрлендірулердің маңызды себептерінің бірі болып табылады. Қазақ мәдениетіне тән ұғымдар мен реалийлер басқа мәдениеттерге жат болуы мүмкін. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамына тән әлеуметтік қатынастар, әдет-ғұрыптар немесе моральдық нормалар аудармада арнайы әдісдермен берілуі керек. Мұндай сөздер көбінесе мақсатты тілдегі мәдени тұрғыдан түсінікті баламалармен ауыстырылады немесе қосымша түсіндірме арқылы жеткізіледі.

Лексикалық түрлендірулердің тағы да бір ерекшелігі – олардың контекстік тәуелділігі. Бір сөз немесе сөз тіркесі мәтіннің жанрына, стиліне, авторлық интонациясына байланысты әртүрлі аударылуы мүмкін. Абайдың философиялық ойлары берілген қара сөздеріндегі лексика мен оның лирикалық өлеңдеріндегі сөз қолданысы бірдей әдіспен аударылмайды. Сондықтан аудармашы әрбір лексикалық бірлікті нақты контекст аясында қарастыруы қажет.

Сөзбе-сөз аудармадан аулақ болу да лексикалық түрлендірулердің маңызды қағидаларының бірі. Тура аударма әрдайым түпнұсқаның мағынасын немесе стилистикалық ерекшелігін сақтай бермейді. Кейде сөзбе-сөз аударма мәтінді жасанды, түсініксіз немесе көркемдік тұрғыдан әлсіз етіп көрсетуі мүмкін. Ал лексикалық түрлендірулер мұндай кемшіліктердің алдын алып, аударманың табиғи әрі қабылдауға жеңіл болуын қамтамасыз етеді.

Абай мәтіндерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын талдау барысында қолданылатын лексикалық түрлендірулердің негізгі түрлері анықталады. Бұл түрлендірулер мағыналық кеңейту немесе тарылту, жалпылау немесе нақтылау, мәдени бейімдеу, баламалы ауыстыру сияқты әдісдерді қамтиды. Мұндай өзгерістер аударманың сапасын арттырып, түпнұсқадағы идеялық-көркемдік мазмұнды барынша толық жеткізуге мүмкіндік береді.

«Әдеби мәтінді құрылымдық - мағыналық талдау бес деңгейден тұрады, олардың әрқайсысы шығарманы терең түсінуге мүмкіндік береді. Идеялық-тематикалық деңгей шығарманың негізгі идеясын ашуға арналған өмірлік құбылыстар мен тақырыптарды қамтиды. Сюжеттік-композициялық деңгей мәтіндегі компоненттердің орналасуын, образдардың топталуы мен өзара байланысын, сюжет элементтері мен жалпы құрылымды қарастырады. Ғарыштық-уақыттық деңгей кеңістік пен уақытты бөліп көрсету арқылы олардың функциясын айқындайды. Сипаттау деңгейі кейіпкерлерді, табиғат көріністерін және интерьерлерді жан-жақты сипаттау арқылы көркем образ жасауға мүмкіндік береді. Сөйлеу деңгейі баяндаушының көзқарасын, автор мен кейіпкерлердің сөзін талдап, шығарманың мәнін терең түсінуге көмектеседі» [137, б. 140].

Сонымен, Абай шығармаларын ағылшын және орыс тілдеріне аудару –

күрделі әрі жауапты шығармашылық үдеріс. Бұл үдеріс тек тілдік емес, мәдени, философиялық және эстетикалық мәселелерді де қамтиды. Аудармалар арқылы қазақ мәдениеті әлемдік деңгейде танылады, ұлттық бірегейлік нығаяды және жаңа буын жазушылар мен өнер қайраткерлері шабыт алады. Абай мұрасының сапалы аудармалары қазақ әдебиетінің жаһандық мәдени кеңістіктегі орнын айқындап, оның мәңгілік құндылықтарын келешек ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып қала береді.

Келесі кезекте Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріне аударылудың кей өлең жолдарына талдау жасаймыз [138, 57], әрқайсына тоқталып кетеміз.

Нақтылау – семантикалық ығысу түрі, онда бастапқы тілдегі жалпы ұғым мақсатты тілде неғұрлым нақты ұғыммен алмастырылады. Бұл бастапқы мәтіндегі жалпы түсінік мақсатты тіл үшін тым абстрактілі немесе түсініксіз болған жағдайда орын алады. Нақтылаудың негізгі қызметтері мыналар болып табылады: айқындық пен дәлдікті қамтамасыз ету, ақпараттық мазмұнды арттыру, оқырманға эмоционалдық әсерді күшейту, сендіру мен дәйектілікті қамтамасыз ету, мәтінді шынайы өмірге жақындату, көркемдік әсерлілікті арттыру және оқырман назарын сақтау.

Талдауға «Жаз» өлеңінің орысша аудармасында «*қыз-келіншек*» тіркесіне қатысты нақтылау қолданылады. Қазақ тілінде бұл ұғым «*девчата и молодухи*» деп аударылады, ал орысша аудармада оған ұлттық ерекшелік қосылып, жас қазақ әйелдері ретінде беріледі. Сонымен қатар осы контексте «*үй*» сөзі де нақтыланады: орысша аудармада ол «*юрта*» түрінде қолданылады. Бастапқы «*Қыз-келіншек үй тігер...*» тіркесі сөзбе-сөз «*Девчата и молодухи строят дом...*» деп аударылса, орысша нұсқада «*Молодые казашки юрты ставят...*» болып беріледі [138, 57].

Ал ағылшын тіліндегі аудармада қазақтың «*үй*» ұғымының орнына «*felt tents*» тіркесі қолданылады: «*The girls set up the felt tents...*» [138, 57].

Зерттеу нәтижелері нақтылаудың ең жиі қазақ тілінен орыс тіліне аудару барысында қолданылғанын, ал ағылшын тілінен орыс тіліне аударуда сирек кездесетінін көрсетеді.

Жалпылау – нақтылауға қарама-қарсы үдеріс, онда бастапқы мәтіндегі нақты ұғым аудармада неғұрлым жалпы ұғыммен алмастырылады. Бұл әдіс аудармашы артық нақтылаудан қашуды көздегенде немесе мақсатты тілде белгілі бір ұғымға дәл балама болмаған жағдайда тиімді болып табылады. Жалпылаудың негізгі мақсаттары мыналар: мазмұнды шамадан тыс егжей-тегжейсіз жеткізу, яғни негізгі ойды мақсатты аудитория үшін маңызды емес бөлшектерсіз беру; мәдени ерекшеліктерге бейімдеу, яғни мақсатты аудиторияға таныс емес немесе маңызсыз мәдени ұғымдарды алмастыру; стильдік сәйкестікті сақтау, себебі тым нақты аударма мәтіннің ырғағы мен үйлесімін бұзуы мүмкін; екіұштылық пен түсінбеушіліктің алдын алу, өйткені жалпы ұғымдар кейде мағынаны анығырақ жеткізеді; мақсатты тілдің лексикалық мүмкіндіктерін оңтайлы пайдалану, яғни аударманың табиғи әрі үйлесімді болуын қамтамасыз ету.

Жалпылауға мысал ретінде «Жаз» өлеңінің ағылшын тіліндегі аудармасында «бәйшешек» сөзінің орнына «*gaily blooming flowers*» тіркесінің қолданылуын келтіруге болады: «...*Көкорай шалғын, бәйшешек...*» сөзбе-сөз аудармасында «...*на местах с хорошей травой начинают увядать подснежники...*»; English translation: «...*When gaily blooming flowers begin to fade...*» [138, 57].

Айта кету керек, жалпылау ағылшын тіліне аудармаларда орыс тіліне қарағанда жиі кездеседі. Бұл, ең алдымен, ағылшын және қазақ тілдері арасындағы семантикалық алшақтықтың үлкендігімен, сондай-ақ қазақ және орыс тілдерінің тілдік әрі мәдени жақындығымен түсіндіріледі.

Семантикалық дамыту – аударылатын бірліктің мағынасының логикалық дамуына сәйкес келетін сөзді немесе тіркесті аударуды көздейтін лексикалық трансформация. Семантикалық дамытудың мақсаттарына сипаттамалы аударманы қолдану жатады, яғни бір сөздің немесе тіркестің орнына оның мағынасын түсіндіретін сипаттама беріледі, сондай-ақ эксплициттілік, яғни бастапқы мәтінде жасырын тұрған ақпаратты аудармада айқын ету үшін қосымша түсіндірмелер енгізу. Қосымша ақпаратқа мәдени және тарихи шындықтарға қатысты түсіндірмелер де кіруі мүмкін.

Семантикалық дамыту әрқашан жеке бір лексемаға емес, тұтас бір семантикалық топқа қатысты болатынын атап өткен жөн. Мысалы, «*От жақпаған үйінің сұры қашып, Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы*» сөзбе-сөз аудармасында «*Это закон казаха, который боится огня и без огня убегают из дома*» контексті ағылшын тіліне былайша аударылады: «*The autumn's damp, but as bad customs say, To light a fire is a mortal sin And so it's dark in tents both night and day*» (poem – «*Күз*») [138, 57]. Семантикалық дамыту интонациялық үлгіні құруда да маңызды рөл атқарады. Осылайша, семантикалық дамыту орыс және ағылшын тілдеріне жасалған аудармалардың екеуіне де тән болғанымен, ағылшын тіліне аударуда жиірек қолданылады.

Тұтастай трансформация – бастапқы мәтінмен мазмұны жағынан едәуір ерекшеленетін тілдік бірліктерді қолдану арқылы білдіру жоспарын өзгертуді көздейтін лексикалық трансформация. Оның негізгі мақсаттары: мәтіннің жалпы мазмұны мен идеясын сақтау, оны мақсатты аудиторияның мәдени және тілдік нормаларына бейімдеу, стильдік сәйкестікті қамтамасыз ету, эмоциялық және экспрессивтік әсерді жеткізу, тілдік кедергілер мен екіұштылықты жою, аудармадағы шығындардың орнын толтыру, мәтіннің логикалық және грамматикалық тұтастығын қамтамасыз ету. Сонымен қатар бұл трансформация түрі мақсатты мәтінде ырғақ (ритм) пен ұйқастың әртүрлі формаларын сақтау үшін де қолданылады.

Талдауға мысалы, «Жаз» өлеңіндегі бастапқы контекст: «*Жаздыгүн шілде болғанда, Көкорай шалғын, бәйшешек, Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге...*» сөзбе-сөз аудармасында «*When in summer, July, when the meadow becomes full; To the roaring river...*» ағылшын тіліне былайша аударылады: «*When summer in the mountains gains its peak, When gaily blooming flowers begin to fade, When nomads from the sunshine refuge seek, Beside a rapid river...*» [138, 57].

Контекстік алмастыру – бастапқы мәтін бірлігін тек белгілі бір контексте ғана қолдануға болатын баламамен аударуға байланысты. Контекстік алмастыруды қолданудың негізгі мақсаттары мыналар: мәдени тұрғыдан ерекше элементтерді жеткізу (мақсатты аудиторияға таныс емес реалийлер мен ұғымдарды алмастыру), мазмұндық баламалылықты қамтамасыз ету (сөзбе-сөз аударма мағынаны бұрмалайтын жағдайда семантикалық сәйкестікті сақтау), калькалаудан қашу және стильді сақтау (аудармада жасанды көрінетін тіркестерді алмастыру), эмоциялық әсерді оңтайландыру, лексикалық және стильдік сәйкестікті сақтау.

Талдауға мысалы, *«Үсті – басы ақ қырау түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды»* сөзбе-сөз аудармасында *«Голова белая, цвет холодный»* тіркесі *«...Он спускается сверху морозною мглой»* (роет «Қыс») деп аударылған. Осылайша, орысша аудармада «морозная мгла» метафоралық құрылымы қолданылған [138, 57]. Контекстік алмастыру, әдетте, мақсатты мәтінді оқуға жеңіл әрі түсінікті ету үшін қолданылады. Осы әдісдің көмегімен көбіне тек қазақ оқырманына ғана түсінікті фразеологиялық бірліктер мен сөйлеу үлгілері жеткізіледі. Контекстік алмастыру орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда да қолданылады.

Антонимдік аударма – бір ұғымды оған қарама-қарсы мағынадағы ұғыммен алмастыру немесе сөйлемнің бір бөлігін қарама-қарсы мағына беретін сегментпен ауыстыру. Антонимдік аудармада түпнұсқа мазмұнын қайта жасау үшін сөйлем толықтай қайта құрылымдалады. Оның негізгі қызметтері: стильдік сәйкестікті сақтау, яғни тура аударма жасанды немесе стильдік тұрғыдан орынсыз көрінген жағдайда түпнұсқаның интонациясы мен реңкін сақтау; эмоциялық экспрессияны жеткізу, өйткені тура аударма қажетті эмоциялық деңгей мен көңіл күйді бере алмауы мүмкін. Сонымен қатар антонимдік аударма тілдік және мәдени нормаларға бейімделу, екіұштылықты жою, айқындықты арттыру, мәтіннің логикалық құрылымын сақтау және тілдік ресурстарды оңтайландыру үшін де қолданылады.

Талдауға мысалы, *«Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес Ол бірақ қайтіп келіп, ойнап-күлмес «Мені» мен «менікінің» айрылғанын «Өлді»* деп ат қойыпты өңкей білмес сөзбе-сөз аудармасында *«Если он умрет, умрет природа, а человек нет. Но он вернулся и заиграл – он не смеялся, он не знал, что разделение «я» и «мое» называется смертью»* контексін *«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес»* өлеңінен ағылшын тіліне аудару барысында антонимдік аударма қолданылған: *«Maybe nature is mortal, but man is not, Though there's no coming back, When he draws his last breath. The separation of I and Mine. The ignorant only regard as death»* [138, 57]. Антонимдік аударма әдісі қазақ тілінен ағылшын тіліне аударуда жиі қолданылады, себебі бұл тілдердегі сөйлем құрылымдары арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Дегенмен, ол орыс тіліне аударуда да қолданылады. Мұны «Күз» өлеңіндегі мына контекстен көруге болады: *«Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай, Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай»* сөзбе-сөз аударма *«Нет зеленой травы и травы, как раньше. Молодежь не смеется, дети не бегают»*), ол орыс тіліне *«Цветы увяли и поникли травы, Смех молодых не слышен, шум*

*demei*», ал ағылшын тіліне «*No grass, no tulips. Silent everywhere, Are children's noisy games and young lads' mirth*» деп аударылған.

Лексикалық бірліктерді түсіріп қалдыру немесе қосу (omission / introduction) – контекске байланысты жаңа лексикалық бірліктерді енгізу немесе кейбір элементтерді алып тастау үдерісімен байланысты. Түсіріп қалдырудың негізгі қызметтері: ақпаратты ықшам жеткізу, ырғақ пен интонацияны сақтау, маңызды элементтерге назар аударту, ауызекі сөйлеу тіліне жақындату, эмоциялық күйді айқындау, тілдік ресурстарды үнемдеу, жұмбақтылық немесе интрига тудыру. Ал қосымша лексикалық бірліктерді енгізудің қызметтері: бояу мен ұлттық реңкті жеткізу, сөздік қорды байыту, авторлық позиция мен стильді көрсету, интертекстуалдылықты айқындау, эмоциялық әсер немесе тоналдылық қалыптастыру, оқырманмен ойнау.

«Жаз» өлеңінің орысша аудармасында «*Сабадан қымыз құйдырып, Ортасына қойдырып, Жасы үлкендер бір бөлек Кеңесіп, күліп сылқылдап*» сөзбе-сөз аударма «*Наливаем кумыс из сабы, ставим его посередине, пожилые люди разговаривают отдельно и смеются*» контексі «*И кызымка кумыс из саба налила, ставит в центр достархана*» деп аударылып, мұнда «достархан» сөзі қосылған [138, 57]. Лексикалық бірліктерді түсіріп қалдыру мен енгізу орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда да қолданылады, алайда тілдік құрылым айырмашылықтарына байланысты ағылшын тілінде жиірек кездеседі.

Қазақ тілі орыс және ағылшын тілдерінен метафоралық және астарлы бейнелеуді қолдануымен ерекшеленетіндіктен, аудармада белгілі бір диссонанс пайда болады. Атап айтқанда, түпнұсқадағы метафоралар кейде түсіріліп қалады, дәл жеткізілмейді немесе сөзбе-сөз аударылады. Мысалы, «Сөз айттым әзірет Әлі, айдаһарсыз, Мұнда жоқ алтын иек, сары ала қыз» контексінде әдемі қыз алтын аймен салыстырылады. Алайда қазақ тіліндегі метафоралар жүйесімен толық таныс болмағандықтан, аудармашы бұл тіркесті сөзбе-сөз аударған: «*Алиазрету не слагаю гимн, Красавиц с подбородком золотым...*» (*from the poem «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»*). Түсіріп қалдыру көбіне ұлттық символдар мен дәстүрлерді қамтитын маңызды элементтердің жойылуына әкеледі, ал олар қазақ мәдениеті үшін іргелі мәнге ие [138, 57].

Интонацияны алмастыру – өлең ішіндегі құрылымдық элементтерді өзгертуді көздейтін тағы бір лексикалық трансформация. Бұл әдіс эмоциялық әсер тудыру, белгілі бір лексикалық бірліктерді айқындау, сөйлемнің коммуникативтік мақсатын өзгерту, стильдік әсер қалыптастыру, сөйлеудің ырғақтылығы мен әуезділігін сақтау, юмор мен ирония енгізу үшін қолданылады. Мысалы, түпнұсқада лепті және лепсіз интонациялар қатар қолданылған: «*Соныға малды жайып, күзетіңдер, Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды! Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін, Құр жібер мына антұрған кәрі шалды*», ал ағылшын тіліндегі аудармада тек бір ғана интонация сақталған: «*The horses in vain try to shatter the ice – The hungry herd scarcely shuffle their feet. Greedy wolves – winter's henchmen – bare their fangs; Watch, or disaster your flocks may meet!*» (*poem «Қыс»*). Интонациялық үлгінің өзгеруі көбіне өлеңді риторикалық құрылымнан хабарлы құрылымға көшірумен байланысты.

Сонымен қатар сұраулы интонациядағы тіркестер аудармада хабарлы сөйлемдерге айналуы мүмкін [138, 57].

Аудармаларда грамматикалық трансформациялар да кеңінен қолданылады. Интонациялық үлгіні сақтау үшін сөйлем құрылымын өзгерту жиі қажет болады. Грамматикалық трансформациялардың негізгі қызметтері: негізгі элементтерге назар аударту, мәтіннің логикасы мен тұтастығын қамтамасыз ету, ырғақ пен әуезділік қалыптастыру, эмоциялық күйді білдіру, табиғи сөйлеуге жақындату, көркемдік әсерлілікті арттыру, шиеленіс немесе тосындық әсерін тудыру және интерактивтілікті қолдау.

Талдауға мысалы, «*Ғашықтың тілі – тілсіз тіл*» өлеңінің түпнұсқасында аяқталмаған сөйлемдер қолданылуы мүмкін: «*Ғашықтың тілі – тілсіз тіл...*» сөзбе-сөз аудармасында «*Язык любви – это язык без языка...*»), ал мақсатты тілде мысалы, ағылшын тілінде олар толық сөйлемдермен беріледі: «*The language of love lives without words*». Контекст мысалы: «*Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, Көзбен көр де, ішпен біл. Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, Жылы жүрек – сөзге дил*», ағылшын тіліне: «*The language of love lives without words. In it, half – speak and half – glance – An irreplaceable basis, Of two explanations at random. As were the secret creations, Of this alphabet important to us. Now, alas, its knowledge, of regret, I do not need.*» Сөйлем құрылымының өзгеруі қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аударуда жиі кездеседі.

Грамматикалық трансформациялардың қатарында сөйлемдерді біріктіру немесе бөлу де бар. Мысалы, қазақша мәтінде бір ғана сөйлем тұтас түрде берілсе, орысша аудармада ол үш бөлек сөйлеммен берілуі мүмкін. Яғни түпнұсқадағы бір синтаксистік құрылым аудармада үш дербес құрылымға бөлінеді. Мұндай трансформация мақсатты мәтінде интонациялық және ырғақтық үлгіні дұрыс қалыптастыру үшін қолданылады.

Лексикалық және грамматикалық трансформациялар қолданылған контекстер саны көрсетілген. Атап айтқанда, орыс тіліне жасалған аудармаларда негізгі лексикалық трансформациялар мыналар болды:

- Жалпылау (10 контекст);
- Интонацияны алмастыру (10 контекст);
- Семантикалық дамыту (9 контекст);
- Сөйлем құрылымын өзгерту (9 контекст);
- Түсіріп қалдыру (6 контекст);
- Тұтастай трансформация (6 контекст);
- Контекстік алмастыру (5 контекст);
- Нақтылау (5 контекст).

Ағылшын тіліне жасалған аудармаларда ең жиі қолданылған лексикалық трансформациялар:

- интонацияны алмастыру (9 контекст);
- тұтастай трансформация (8 контекст);
- жалпылау (8 контекст);
- сирек қолданылғандарына контекстік алмастыру (6 контекст) жатады.

Абайдың поэтикалық мұрасын аудару барысында қолданылатын лексикалық трансформациялар арқылы көрінетін семантикалық өзгерістердің бірнеше түрін атап өтуге болады. Олардың қатарына нақтылау, жалпылау, мағыналық дамытулар, тұтас трансформация, контекстік алмастыру, түсіріп қалдыру, интонациялық ауыстыру және сөйлем құрылымының өзгеруі жатады. Абай шығармаларын ағылшын тіліне аудару кезінде көбіне жалпылау, сөйлем құрылымын өзгерту және тұтас трансформация әдістері жиі қолданылады. Ал орыс тіліне аудармаларда нақтылау, контекстік алмастыру, интонациялық ауыстыру және синтаксистік өзгерістер басым байқалады.

Орыс тіліне жасалған аудармаларда түпнұсқадағы ұлттық әрі мәдени бояу барынша сақталады, себебі қазақ пен орыс халықтарының тарихи және географиялық байланыстары терең. Осы ортақ негіз аудармашыларға көптеген мәдени ұғымдар мен реалийлерді елеулі өзгеріссіз жеткізуге мүмкіндік береді. Дегенмен, орыс тілді оқырманның қабылдауын жеңілдету мақсатында кейбір тұстарда мәтін ықшамдалып, белгілі бір мәдени ишаралар түсіріліп немесе қарапайымдалып берілуі мүмкін.

Ал ағылшын тіліне аудару барысында аудармашылар айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Себебі қазақ мәдениетіне тән көптеген ұғымдар мен бейнелер ағылшын тілді ортада тікелей баламаға ие емес. Мұндай жағдайда аудармашылар поэтикалық образдар мен тұрақты тіркестердің мәнін жеткізу үшін ұқсастықтарға, түсіндірмелі құрылымдарға жүгінеді. Соның нәтижесінде шығарманың терең философиялық мағынасы мен бастапқы интонациясы ішінара әлсіреуі мүмкін.

Стильдік тұрғыдан алғанда, орыс тіліндегі аудармалар көбіне дәстүрлі бағытты ұстанып, өлеңнің өлшемін, ырғағы мен ұйқасын мүмкіндігінше сақтауға тырысады. Бұл әдіс түпнұсқаға барынша жақын болуды көздейді. Ал ағылшын тіліндегі аудармаларда еркін құрылымға көбірек жол беріледі: мағыналық және эмоциялық әсерді сақтау үшін ырғақ (ритм) пен ұйқас өзгертілуі ықтимал.

Осылайша, зерттеу нәтижелері ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармалардағы семантикалық айырмашылықтар тек тілдік ерекшеліктермен ғана емес, сонымен қатар мәдени факторлармен де тығыз байланысты екенін көрсетеді. Бұл факторлар түпнұсқа мағынасын жеткізу дәлдігіне де, оны беру әдістеріне де айтарлықтай ықпал етеді.

### **3.3 Абай Құнанбаев өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің құрылымдық (структуралық) сақталуы**

Абай Құнанбаевтың шығармалары аудармаларының зерттелуіне тқталып кетсек, Абай шығармалары тек қазақ оқырмандарына ғана емес, шетелдік қауымға да кеңінен танымал. Ақынның көптеген жеке өлеңдері әртүрлі халықтардың тілдеріне аударылып, бірнеше рет жеке жинақ болып жарық көрген. Оның көркем туындылары әлемнің көптеген елдерінде оқылып, жоғары бағалануда. Абай шығармалары орыс, чех, қырғыз, моңғол, қарақалпақ, түрікмен, молдован, азербайжан, украин, араб, белорус, латыш, ханжу, грузин, француз, неміс, парсы, өзбек, ағылшын және басқа да көптеген тілдерге

аудармаланған.

Ақын мұрасын орыс тіліне аударуға көптеген белгілі ақын-жазушылар ат салысты. Олардың қатарында О. Жанайдаров., М. Петров, Д. Бродский, Арго, О. Румер, П. Карабан, А. Жовтис, А. Гатов, Вс. Рождественский, Ю. Нейман, Л. Озеров, П. Шубин, А. Штейнбергер, М. Замаховская, М. Тарловский, К. Липескеров, А. В. Звягинцева, Л. Руст, Л. Шифферс, А. Глоба, Г. Пагирев, Л. Пеньковский, А. Старостин, С. Ботвинник, М. Зенкович, В. Бугаевский, М. Касаткин, А. Ничай, В. Державин, С. Липкин, Е. Винокуров, В. Шкловский, М. Луконин, Л. Кривошеков, А. Семенов, В. Антонов, Д. Рябуха, Роом, С. Санбаев, Р. Сейсенбаев, К. Серікбаева, Ә. Қодар, М. Сұлтанбеков сынды тұлғалар Абай шығармаларын өзге тілде ұсынғанына зор үлес қосты.

Абай өлеңдерінің орыс тілінде алғаш жарық көруі «Жаз» өлеңінің жариялануымен тығыз байланысты. Аталған өлеңнің аудармасы 1893 жылы «Астраханский Вестник» газетінің №1181 санында басылып шықты. Ол А.Е. Алекторовтың «Народная литература киргизов» атты мақаласы арқылы көпшілікке таныстырылды. Кейін Абай шығармалары орыс оқырмандарына тек 1914 жылы қайта ұсынылды. Бұл жолы Мәскеуде жарық көрген «Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского» жинағында ақынның бірнеше өлеңі жарияланды. Атап айтқанда, «Жаз», «Желсіз түнде жарық ай», «Адамның кейбір кездері», «Өлсем орным қара жер, сыз болмай ма?» өлеңдері енгізілді. Бұл аудармаларды М. Рамазанов пен С. Сабатаев жасады. Ал 1915 жылы Абайдың махаббат тақырыбындағы өлеңдері «О любви. Стихи» деген атаумен «Сибирский студент» журналының №3-4 санында жарияланып, оларды В.Н. Белослюдов пен Н. Кулжанов аударды. 1915 жылдан кейін аудармаланған өлеңдер 1934 жылы қайта басылып шықты.

Абай өлеңдерінің орыс тіліне жасалған алғашқы аудармалары әр кезеңде түрлі басылымдарда жарық көргенімен, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін толық сақталмаған немесе мүлде табылмай отыр. Мәселен, 1893 жылы «Астраханский Вестник» журналының №1181 санында жарияланған «Лето» өлеңі, 1915 жылы «О любви. Стихи» атауымен шыққан өлеңдер, «Сибирский студент» журналының №3–4 санындағы аудармалар, сондай-ақ 1934 жылғы «Сов.Литература» журналының №1 саны мен 1935 жылы жарық көрген «Лит.Узбекистан» №3 және «Лит.Казахстан» №2 сандарындағы аудармалардың кейбірі ғана бізге жеткен, ал бір бөлігі мүлде сақталмаған.

Сонымен қатар Абай шығармаларының маңызды аудармаларының бірі 1914 жылы Мәскеу қаласында А.Н. Веселовскийдің құрметіне арнайы шығарылған «Восточный сборник» жинағында жарияланған. Бұл басылымда «Аул ночью», «Лето», «Пожалейте меня», «Поэть» атты өлеңдердің аудармалары берілген. Аталған аудармалардың авторлары ретінде М. Рамазанов пен С. Сабатаев көрсетіледі.

Зерттеу барысында байқалатыны – Абай өлеңдерінің ең алғашқы орысша нұсқалары поэзиялық формада емес, көбінесе қара сөзге жақын баяндау түрінде аударылған. Мұндағы басты мақсат түпнұсқадағы негізгі ойды жеткізу болған. Сондықтан түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің көркемдік, стильдік жағынан

толық барабар екендігін айту қиын. Аудармалар түпнұсқа өлеңдердегідей эстетикалық әсер қалдыра алмады.

Абай өлеңдерін орыс тіліне алғаш рет поэзия үлгісінде аударған ақын – Всеволод Рождественский. Оның аудармалары 1936 жылы «Казахстанское краевое издательство» баспасынан «Абай Кунанбаев. Избранные стихи» деген атаумен жарық көрді. Бұл жинаққа қазақ ақынының 28 өлеңі енген. Соның ішінде «Весна», «Осень», «Зима», «Глаз моих ты зрачок», «Послание юноши к девушке», «Послание девушки к юноше», «Стих – это вождь», «Я стихов не пишу для забав людских» сияқты т.б аудармалар бар.

Абай Құнанбаев өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің құрылымдық (структуралық) сақталуы: салыстырмалы - салғастырмалы талдау сәйкестігі, құрылымдық лингвистика, яғни құрылымдық тіл білімі, тілді өзара байланысқан құрылымдық бірліктерден тұратын таңбалар жүйесі ретінде зерттейтін ғылым саласы. Бұл атау тіл құрылымындағы элементтердің бір-бірімен қарым-қатынасына басым назар аударудан туындаған. Аталған бағытта тілді сипаттау қатаң формалды қағидаларға сүйенеді. Тіл құрылымын талдау барысында нақты мәтіндердегі сөйлемдер, морфемалар мен фонемалардың тұрақты, өзгермейтін үлгілерін анықтауға болады. Соның нәтижесінде тіл бірліктерінің сөйлеу үдерісінде қалай және қандай шекте түрленетіні, сондай-ақ олардың синонимдік көріністері айқындалады.

«Өнер туындысын құрылымдық және мағыналық тұрғыдан қарастыру көпқабатты талдауды, жүйелі және біріктірілген тәсілді талап етеді. Мұндай талдау шығарманың мәнін терең түсінуге және автордың ой-міндеттерін айқын ашуға көмектеседі» [139, б. 101].

Өлеңнің құрылымы, яғни поэтикалық структурасы – поэзиялық шығарманың көркемдік табиғатын айқындайтын маңызды жүйе. Ол өлеңнің сыртқы формасы мен ішкі мағыналық ұйымдасуының бірлігінен тұрады. Әдебиеттану ғылымында бұл мәселе жан-жақты қарастырылып, көптеген ғалымдар өз пікірлерін білдірген.

Өлеңнің дыбыстық құрылымында аллитерация, ассонанс және т.б сияқты көркемдік әдістер маңызды рөл атқарады. Ал ішкі құрылым өлеңнің тақырыбы, негізгі ойы, образдар жүйесі мен композициясын қамтиды.

Сонымен, өлең құрылымы – шумақ, тармақ, өлшем, ұйқас, ырғақ, дыбыстық өрнек пен мағыналық композицияның бірлігінен тұратын күрделі жүйе. Осы элементтердің үйлесімі арқылы поэзия терең эстетикалық әсерге ие болады.

Енді осы өлеңдерді аударғанда оның түпнұсқалық құрылымын сақтау маңызды. Бұл бірінші кезекте сыртқы форма мен тармақ санын білдіреді. Мысалы, қазақ поэзиясында бір шумақ төрт тармақтан тұрса, аудармасында да сол құрылымды сақтауға тырысу керек. Кейде тілдік ерекшеліктер немесе сөздік шектеулерге байланысты тармақ ұзара немесе қысқара алады, бірақ бұл жағдайда да аударманың визуалды бірлігі сақталуы қажет. Аудармашы үшін маңыздысы – өлеңнің сыртқы көрінісі мен құрылымдық тұтастығын көрсету, себебі бұл поэзияның эстетикалық әсерін береді.

Өлшем мен ырғақта аудармада басты рөл атқарады. Қазақ өлеңіндегі 7, 8 немесе 11 буынды тармақтар аударма тілінде ұқсас ырғақ пен берілуі тиіс. Егер түпнұсқа ырғақ дәл келмесе, балама дыбыстық немесе ритмикалық құрылым қолдануға болады. Мысалы, «жеті буынды тармақ» ағылшынға аударылғанда 7 – 8 екпінді жолдар арқылы ұқсас әсер қалдыруға болады. Бұл әдіс өлеңнің музыкалылығын сақтауға мүмкіндік береді.

Ұйқас мәселесі де маңызды себебі қара өлең, шалыс, егіз немесе еркін ұйқас сияқты түпнұсқалық ұйқас түрін аудармашы мүмкіндігінше көрсетуі керек. Дыбыстық ұқсастық арқылы ұйқасты адаптациялау өлеңнің әуезділігін сақтауға көмектеседі. Дегенмен кейде семантикалық дәлдік ұйқастан басым тұруы мүмкін, себебі автордың негізгі ойы мен образын дұрыс жеткізу – аударманың басты мақсаты.

Ішкі мазмұн мен композицияны беру де аудармада шешуші рөл атқарады, тақырып, негізгі ой және поэтикалық образдарды дәл жеткізу – аударманың ең маңызды міндеті. Сыртқы форма ішкі мазмұнға қызмет етуі керек, тек осы жағдайда өлең көркемдікке жетеді. Қазақ поэзиясындағы ұлттық символдар мен эпитеттер мақсат тілде түсінікті болуы маңызды, бұл мәдени кодты жеткізудің бірден-бір жолы.

Абай өлеңдерінің аударылу ерекшеліктерін жоғарыда атап өткен ғалымдар В.Н. Комиссаров пен Л.С. Бархударов ұсынған аударма трансформациялары теориясы негізінде қарастырдық. Зерттеу жұмысының басты тірегі ретінде В.Н. Комиссаров жасаған трансформациялар жіктемесі алынды. Сонымен қатар талдау барысында Абай шығармаларын аудару кезінде Л.С. Бархударов көрсеткен *қосу* және *түсіріп тастау* әдістерінің жиі қолданылатыны анықталды. Осыған байланысты зерттеу тек В.Н. Комиссаров жіктемесімен шектелмей, Бархударовтың аталған екі трансформация әдісін де қамтиды. Бұл әдістер Абай өлеңдерінің мағынасын өзге тілде дәл әрі түсінікті жеткізуге мүмкіндік береді.

Аударма барысында түпнұсқа мәтіннің мазмұны мен мағынасын, сондай-ақ стильдік ерекшеліктерін дәл жеткізу үшін түрлі трансформация тәсілдері қолданылады. Жоғарыда айтып кеткен белгілі ғалым В.Н. Комиссаров аудармада жиі кездесетін лексикалық және грамматикалық трансформациялар түрлерін жан-жақты сипаттаған. Бұл тәсілдер аудармашыға екі тілдің айырмашылықтарын ескере отырып, мәтінді табиғи әрі түсінікті етіп жеткізуге көмектеседі. Аталған трансформациялар арқылы түпнұсқаның құрылымдық қырларын сақтап, аударма сапасын арттыруға болады. В.Н. Комиссаров ұсынған 12 және Л.С. Бархударов анықтаған 2 әдіс бірігіп, 14 трансформация түрін құрадық. Дегенмен, олардың барлығы поэзия аудармасында бірдей қолданыла бермейді. Әсіресе сөйлемді біріктіру, бөлшектеу сияқты тәсілдер көбіне прозада тиімді. Ал өлең мәтіндерінде ырғақ пен ұйқас басым болғандықтан, мұндай әдістер шектеулі түрде пайдаланылады.

Осы талдауымызға Абай өлеңдерінің О. Жанайдаров жасаған аудармасы алынды. Орынбай Жанайдаров – өлең мен прозадан тұратын 25 кітаптың авторы, «Алаш» халықаралық сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері. Ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. 1994

жылы Журналистер мен кино қызметкерлері қауымдастығы сыйлығының, 1995 жылы Абай туралы ең үздік пьеса үшін Қазақстан Республикасы Министрлігінің сыйлығының лауреаты.

«Абай. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар» атты кітапта – ұлы қазақ ақыны Абай Құнанбаевтың өлеңдері мен поэмаларының белгілі қазақ жазушысы әрі аудармашысы Орынбай Жанайдаров жасаған аудармалар жинағы. Ол бұл іске ондаған жылын арнап, түпнұсқаның терең мазмұны мен рухын дәл жеткізетін шебер аудармалары арқылы Абай мұрасын орыс тілді оқырманға танытты, 2023 жылы Алматы қаласында жарық көрген бұл кітап Абайдың әдеби мұрасын кеңінен насихаттауға қосылған маңызды үлес болып табылады. Жинақтағы аудармалардың авторы – түркі халықтарының тарихы мен мифологиясына арналған еңбектерімен, сондай-ақ көркем аудармаларымен танымал Орынбай Жанайдаров. Кітапқа қазақ әдебиетінің классигі Абайдың философиялық толғаныстарын, табиғатқа сүйіспеншілігін және әлеуметтік мәселелерді арқау еткен өлеңдері мен поэмалары енген. Аударма жұмысы шамамен 40 жылға, яғни 1974 жылдан 2018 жылға дейін созылып, аудармашы түпнұсқаның мағынасы мен көркемдік рухын барынша сақтауды мақсат етті. Басылым 2023 жылға қарай дайындалып, оны шығаруға Қазақ университеті (Kazakh University) мен Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы ат салысты. Бұл жинақ қазақ және орыс мәдениеттерін жалғаған рухани көпір ретінде орыс тілді оқырмандарға Абай Құнанбаевтың бай поэтикалық мұрасын тереңірек танысуға мүмкіндік береді.

Орынбай Жанайдаров өз кітабында былай деген: «Көптеген қаламгерлер Абай шығармаларын орыс және өзге де еуропалық тілдерге аударды. Алайда бұл аудармалар біздің оқырмандарымызда көбіне бір ой аяқталмағандай әсер қалдырды. Себебі елуінші, алпысыншы жылдары және содан кейінгі кезеңдерде атақты ақындар жасаған аудармалар Абай поэзиясына тән философиялық тереңдік пен рухани тұтастықты толық жеткізе алмады» ой айтты, ол өзі Абай өлеңдерін аударуға және жалпы Абайдың өлеңдерін зерттеуге қырық жыл уақытын арнаған, сондықтанда біздің зерттеуімізде бұл өлеңдердің қаралуы және талдануы дұрыс деп шештік» [140, б. 3].

Бұл талдауда аудармадағы лексикалық және грамматикалық өзгерістердің көпқырлы сипатын айқын көрсетеді және Абай шығармаларын ағылшын тіліне жеткізудегі аударма стратегияларын түсінуге мүмкіндік береді.

Келесі берілген өлең шумағында – ағартушылық бағыттағы, әлеуметтік мазмұны терең поэзиялық шығарма. Ақын өлең құрылымын шебер пайдаланып, өз ойын нақты әрі әсерлі жеткізеді. Шығарма 16 тармақтан тұрады және оны 4 тармақты шумақтарға бөліп қарастыруға болады. Әр шумақта белгілі бір әлеуметтік мәселе кезең-кезеңімен ашылады. Алғашқы шумақта интернатта оқып жүрген қазақ балаларының бейнесі беріледі. Бұл – заман шындығын көрсететін маңызды көрініс. Екінші шумақта баласының жат жерде оқығанына марқайған ата-ананың үстірт қуанышы сынға алынады. Үшінші шумақта орысша оқып, жазуға ұмтылу алдыңғы орынға шығып, ұлттық тіл мен болмыс екінші қатарға ығыстырылғаны аңғарылады. Ал соңғы шумақта рухани құндылықтың

әлсіреуі мен ел болашағына деген алаңдаушылық айқын сезіледі.

**Түпнұсқа:**

Интернатта оқып жүр,  
Талай қазақ баласы.  
Жаңа өспірім, көкөрім,  
Бейне қолдың саласы.  
Балам закон білді деп,  
Қуанар ата - анасы,  
Ойында жоқ олардың  
Шариғатқа шаласы.  
Орыс тілі, жазуы –  
Білсем деген таласы.  
Прошение жазуға  
Тырысар, келсе шамасы.  
Ынсапсызға не керек  
Істің ақ пен қарасы?  
Нан таппаймыз демейді,  
Бүлінсе елдің арасы [56, б. 51].

**О Жанайдаров аудармасы:**

На обученье в интернате  
Моих казахов дети – знаете,  
Поросль юная, зеленая,  
Родители многих не из знати ...  
  
«Знайте мой сынок законы», –  
Рады мать с отцом признайте.  
Раньше были ли им знакомы  
Уложения в шариаате?  
Русское письмо, язык  
Учат дети на занатье,  
Прошенье пишут ученик,  
Он чужой язык постиг,  
В старание дело, не в таланте. [140, б. 47].  
(Шариат - законы мусульманской религии)

Өлең тармақтары негізінен 11 буынды болып келеді. Бұл өлшем қазақ поэзиясына тән, ойды еркін жеткізуге қолайлы. Буын санының тұрақтылығы өлеңнің ырғағын сақтап, оқырманға жеңіл қабылдануына ықпал етеді. Шығармада шалыс ұйқас түрі басым қолданылып, өлеңге әуезділік пен табиғилық береді. Тұрақты ырғақ пен жүйелі құрылым ақынның сыни көзқарасын күшейтіп, әлеуметтік ойды тереңдете түседі, өлеңнің құрылымы мен мазмұны өзара үйлесіп, оқырманды ел тағдыры туралы ойлануға жетелейді.

Абай Құнанбаевтың «Интернатта оқып жүр» өлең жолдарында, ақын *анық, айқын, ауызекі сөйлеу стилінде* ой толғап отырғандай болғанмен, бұл поэтикалық шығарма рифмасы, яғни поэтикалық жолдардың үндестігі, дәлірек айтсақ, екі немесе одан да көп поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдерін қайталау көрініс алатынын байқауға болады. Өлеңде *рифма* үнемі қайталанып отырады, мысалы, *баласы, тасласы, анасы, шамасы* бұл шығарманың ырғақты ұйымдастырылуына көмектеседі және ол жолдарды біріктіреді және шумақтарды құрайды және *рифма* сөздерді семантикалық түрде бөлек көрсету арқылы өлеңде жаңа мағыналар жасай алатындығын байқаймыз. Дыбыстарды қайталауға негізделген сөздерге назар аударылған және айқынырақ көрсетілген.

Поэзия аудармасында, тек мазмұны мен мағынасын аударуға болады деп есептелді, бірақ өлеңдерді қосу ерекшеліктерін аудару мүмкін емес деген тұжырым болды, дегенмен поэзия аудармасы бар. Поэтикалық шығармадағы ырғақтың рөлін түсінбеушілік, ырғақ пен мағынаны бір-бірінен бөлу, ырғақты көрсету тек мәтінді сипаттау деп бағалау түпнұсқа шығарманың ырғағы мен мағынасының құнсыздануына әкеледі.

О. Жанайдаров аудармасындағы бұл шумақта бірінші көзге түсетін ол *грамматикалық трансформациялар* қолданған, яғни аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруін байқаймыз және лексикалық трансформацияның қосу әдісін қолданған, түпнұсқада «моих», «знаете», «родители» деген сөздер мүлдем жоқ, аудармашы нақтылау мақсатында қолданды деген ой түйеміз. Аудармада сөйлемнің интонациясы ауыстырылып берілген, яғни түпнұсқадағы хабарлы сөйлем аудармада сұраулы сөйлем және тырнақшаға алынып тұрған сөдер бар, интонацияға дыбыстың екпінің, бәсеңдетілуін, жылдамдығын және ұзақтығын жатқызуға болатынын айта кетіп, интонация – жай ғана дүние емес, күрделі құбылыс, оған дауысты созу, дауысты күшейту, дауысты жылдамдату енетіндігін және бұл тұста аудармашы леп белгісін қою арқылы түпнұсқа тіліндегі мазмұн мен ой, лексикалық-семантикалық күшейтпелік жасалу жолын таңдағандығын көреміз. Аудармашы жалпылау әдісін (*генерализация*) қолданғанын байқаймыз, ол – түпнұсқа тіліндегі тар мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тілінің кең мағыналы сөзімен немесе сөз тіркесімен ауыстыру, сонда «*Тырысар келсе шамасы*» сөйлемінің орнына, «*Он чужой язык постиг*» кең мағыналы етіп берілген, аудармашы оқырманға түсінікті болу мақсатын көздеген деген тұжырым жасаймыз. Осы шумақта «*Шариғатқа шаласы*» жолдары «*Уложенья в шариате*» аудармада транслитерация әдісімен берілген, ол дегеніміз – сөздің бастапқы мәтіндегі жазылу тұлғасын аударма тілінің әліпбиімен барынша ұқсас, жуықтап жеткізу. Сонымен қатар төмен жағына аудармашы О.Жанайдаров (Шариат – законы мусульманской религии) деп түсініктеме қалдырған, бұл да оқырманға түсінікті болу жағдайында деген тұжырымға келеміз.

Бұл шумақта шариғат этномаркер ретінде, көптеген қоғамдарда шариғат тек діни-құқықтық жүйе ғана емес, сонымен қатар ұжымдық болмысты айқындайтын маңызды символ ретінде көрініс табады. Осы тұрғыда ол белгілі бір қауымның мәдени және тарихи тиесілігін білдіретін этномаркер – айрықша белгі қызметін атқарады. Мұндай жағдайда шариғатты қолдану күнделікті құқықтық тәжірибенің шеңберінен шығып, көбіне символдық мәнге ие болады.

Бұл жерде этномаркер ретінде шариғат бірегейліктің тіліне, «*өзіміз*» бен «*өзгелерді*» ажырататын идеологиялық нышанға айналады. Ол басқа әлеуметтік, этникалық немесе діни топтардан айырмашылықты айқындау, сондай-ақ сыртқы қысым немесе мәдени өзгерістер жағдайында қауымдастықты біріктіру құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Соның нәтижесінде шариғат нақты құқықтық нормалар жиынтығынан гөрі, мәдени өзін-өзі айқындаудың рәмізі және ұжымдық сананы білдіру әдісі ретінде қабылданады.

Абай поэзиясындағы этномаркерлер мен мәдени реалийлердің аударылуын зерттеу қазіргі кезеңде өзекті болып табылады. Абай Құнанбаевтың шығармаларында жалқы есімдер мен олардың құрамдас бөліктері ұлттық болмысты айқындайды және басқа тілдерде өзіне тән баламалары бар. Әрбір тіл дербес жүйе болғандықтан, көптеген аудармаларда ұлттық ерекшеліктердің жоғалуы немесе мағынаның өзгеруі жиі байқалады, бұл семантикалық айырмашылықтар мен мәдени ығысуға әкеледі. Сондықтан Абай поэзиясының

аудармаларын терең түсіну үшін оның аударма тактикаларын талдауға жаңа көзқарас қажет, бұл аударма жасалған бастапқы мәдени ортаға сәйкес мәтіндегі назарды қайта бағдарлауды талап етеді. Сонымен қатар әрбір халықтың мәдени-тарихи тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, түпнұсқа мәтінді толық әрі дәл күйінде аудару қиынға соғады.

Жасалған талдауымызда негізінде орысша аударма авторы, өлең аудармасын реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз, орысша аудармада мәтіндердің семантикалық ұқсастығы және қабылдаушыға әсері көрсетілген, ал осы мәтіндердің метроритмикалық құрылымының сәйкестігі көп жерде өзгертілген, мағыналық тұрғыдан реципиентке жалпы ойды жеткізген деген ойдамыз.

Талдау барысында орысша аударма авторы строфа, рифма, ырғақты сурет, семантика мен құрылым, коммуникативті әсер деңгейінде жоғары эквиваленттілікпен сипатталады деген қорытынды жасалады. Аудармашы лексиканы өте мұқият таңдайды, түпнұсқа мен аударма арасындағы тепе-теңдікті бұзбай, стилистикалық таңбаланған лексиканы сәтті қолданады.

Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен орыс аударманың барабарлығына қол жеткізе алды деген тұжырым жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын аудармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен.

Абай өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіндерінің мағыналық-құрылымдық сәйкестігіне келесі талдауды қарастырамыз, ақын Абай заманның, адамының образын жасауда кейде қарама-қарсы сипаттағы істі, қарама-қарсы құлықтағы адамдардың ісін өзара қабаттастыра, жарыстыра суреттейді. Бұл әдісдің ерекше жарқын көрініс тапқан үлгісі – «*Күшік асырап, ит еттім*» өлеңі.

#### **Түпнұсқа:**

Күшік асырап, ит еттім,  
Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды, мені атты. [56, б. 231]

#### **А. Глоба аудармасы:**

Я вырастил пса из щенка, -  
Он мне ногу раз прикусил.  
Обучил я когда - то стрелка, -  
Он меня чуть не подстрелил. [143, б. 212]

Бұл төрт жолдан тұратын өлеңнің әрбір тармағында бай мазмұн мен терең ой қамтылған. Әр тармақта нақты бір іс-әрекеттің сипаты айқын көрінеді. Сонымен қатар әр екі тармақ өз алдына бір-бірінен тиянақталған, аяқталған ойды білдіреді. Абайдың бұл өлеңіндегі әрбір жолдың астарында үлкен мән, терең мағына жатыр. Ақын өз дәуірін және сол заманның адамын негізгі шындық тұрғысынан образды ой мен көркем бейне арқылы шебер суреттеген. Аталған

төрт тармақты өлеңді орыс тіліне бірнеше аудармашы аударған. Аудармашы А. Глоба бұл өлеңді былайша аударған:

Бұл шумақта бірінші көзге түсетін ол *грамматикалық трансформациялар* қолданған, яғни аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруін байқаймыз және лексикалық трансформацияның қосу әдісін қолданған, түпнұсқада «раз», «чуть не ....», «я когда то ...» мүлдем жоқ, аудармашы нақтылау мақсатында қолданды деген ой түйеміз. Аудармашы жалпылау әдісін (*генерализация*) қолданғанын байқаймыз, ол – түпнұсқа тіліндегі тар мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тілінің кең мағыналы сөзімен немесе сөз тіркесімен ауыстыру, сонда «Күшік асырап...» сөзінің орнына, «Я выростил ...» кең мағыналы сөз болып, аудармашы оқырманға түсінікті болу мақсатын көздеген деген тұжырым жасаймыз. Келесі ол «Етектен тарту», «балақтан ілу», «балтырдан алу», «балтырды қанату» - бұлардың бәрі де мағынаға бай. Ақын өз өлеңінде белгілі заманның басты шындығын, басты әлеуметтік құқын ұлттық тілдің өрнектері арқылы таныта білген. Аудармада түпнұсқаның мұндай ерекшеліктері кең ашылмаған. Бірінші тармақ мағыналық жағынан түпнұсқаны дәл жеткізгенімен, келесі екі тармақ төмен деңгейде аударылған. Түпнұсқадағы әр сөз, әр ой нақты, болған іс болғандай тұжырымды, тиянқты айтылған. Аудармада ондай нақтылық пен айқындылық, тұжырымдылық пен тиянақтылық жоқ. Түпнұсқада «мені атты» деп нақты айтылса, аудармада «мені атып жібере жаздады» деген сияқты болымсыз ой ұсынылады. Түпнұсқаның көркемдік байлығы мәтіннің ішкі өзегіндегі, контекстегі мағына арқылы ашылады, ал аудармада ондай ішкі мән, мәтіннің астарындағы мағына ашылмаған, дегенмен поэтикалық шығармадағы аудармашы көп жағдайда контекстінің шартына сәйкес бекітілген сөздіктің баламаларынан басқа контекстуалдық ауыстыруларды табуға мәжбүрленеді. Демек, аудармашы контекстіге сай дұрыс баламаны табудың аударманың жалпы принциптерінен тыс жолдарын іздеген деген тұжырым жасаймыз.

Аудармада ақын өлеңінің негізгі мазмұны сақталған, аударманың бірінші тармағындағы күшікке қатысты «обучая» сөзі қосылып, аудармада басты мағынаны жеткізуге тырысқан сонымен қатар лексикалық трансформацияның келесі түрі *жуық аударма (приближенный перевод)* қолданылған деп тұжырымдаймыз, жалпы *жуық аударма* дегеніміз ол - аударма тіліндегі ұқсас, бірақ бірдей емес мағынасы бар аналогтардың таңдауы. Орыс тілді оқырман үшін бұл айтарлықтай кемшілік болмауы мүмкін. Бірақ, ақын «үйреттім», «оқыттым» деп отырған жоқ, «асырадым» деген ойды айтып отырғаны *жуық аударма (приближенный перевод)*.

#### **Түпнұсқа:**

Күшік асырап, ит еттім,  
Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды, мені атты. [56, б. 231]

#### **А. Қодар аудармасы:**

Щенка, обучая, я вырастил пса,  
Меня укусил он мгновенно.  
Кого-то стрелять научил я и сам  
Стал первой жертвой мергена. [143, б. 54]

Бұл ретте А. Глоба түпнұсқаға Ә. Қодардан әлдеқайда жақын және оның осы аядағы мазмұнын дұрыс берген. Сондай қандай да бір өлең құрылымын бұзу Ә. Қодар аудармасының екінші тармағынан да көрінеді. Одан *«ол мені әп-сәтте қауып алды»* деген ой туады. Бұл, әрине, ақынның *«Ол балтырымды қанатты»* деген ойына балама бола алмайды. Түпнұсқадағы ой да, сөз де қанатты, бейнелі және нақты. Ал, аудармадағы ой мен тіл тұрмыстық қалыпта айтылған, нақты емес, жалпы сипатталған, яғни бәрімізге белгілі, әрбір оқырманның когнитивті ойлау дүниесі әрқалай болады. Автордың туындысы мен оқырманның ойтұжырымы бірде сәйкес келсе, бірде мүлдем сәйкес келмейді, сондықтан лексикалық трансформацияның *мағыналық даму* әдісін қолданған деген ой түйеміз, аудармашы орын толтыру (*компенсация*) әдісін көріп тұрмыз, яғни түпнұсқа тіліндегі белгілі бір элементтердің аударма тілінде дәлме-дәл баламасы болмауына байланысты оны басқаша әдісдермен және дәл сол сөйлемнің ішінде емес, мәтіннің басқа бір жерінде түпнұсқа сөзінің орнын толтыруға қызмет ететін әдіс болып отыр, аудармашы соны қолданғанын, солай аударылғандығын байқаймыз.

#### **Түпнұсқа:**

Күшік асырап, ит еттім,  
Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды, мені атты. [56, б. 231]

#### **А. Жовтис аудармасы:**

Собаку я выкормил из щенка, -  
И зубы ее испытал.  
Меткости я обучил стрелка, -  
И сам мишенью стал. [70, б. 141]

Түпнұсқадағы *«Ол балтырымды қанатты»* деген тармақтың мағынасын аудармадағы *«зубы ее испытал»* деген жол аударма үдерісінде түпнұсқаның басы артық сөйлемді тастап кетуі, бұл – мән жағынан қосуға қарсы әдіс екенін көреміз және осы *лексикалық трансформацияның* тағы бір түрі *тұтас түрлендіру және жалпыландыру (генерализация)* қолданып тұр. Осы төрт шумақты Абай өлеңі ағылшын тіліне былай аударылған:

#### **Түпнұсқа:**

Күшік асырап, ит еттім,

Ол балтырымды қанатты.  
Біреуге мылтық үйреттім,  
Ол мерген болды, мені атты. [56, б. 231]

**Ағылшын аудармасы:**

I brought him up from a puppy to a dog –  
he bit me on the leg.  
I taught someone how to shoot –  
and he cunningly shot me down [147, б. 20]

Аударманың бірінші тармағы мынадай: «*I brought him up from a puppy to a dog*». Ол тармақты қазақшаласақ, мынандай болып шыға келеді: «мен оны асырап, күшіктен ит еттім». Осы грамматикалық трансформация мен лексикалық трансформацияның бірнеше әдісдерін қолдану арқылы аудармашылар түпнұсқаның мазмұнына қосымша әсерлі ететін сөздерді қолданған, аудармада Абай өлеңінің айтпақ ойын түсіндіру мақсатында, трансформациялау арқылы, өлеңнің жалпы мағынасын адресатқа жеткізу мақсатында аударылғын. Осылайша, авторлық даралықтың терең ізін қалдырған Абайдың бір өлеңінің әртүрлі аударма түсіндірмелері түпнұсқаның лексикалық-семантикалық трансформация дифференциациясымен байланысты деп болжауға болады.

Абайдың «*Байлар жүр жиган малын қорғалатып*» өлеңі – ақынның адам мен заман болмысын терең танытатын көрнекті туындысы. Өлеңде сол дәуірдің әлеуметтік шындығы, байлардың мінез-құлқы, адамдық қасиеттердің өзгеруі шынайы әрі көркем тілмен бейнеленіп, қоғамдағы рухани қайшылықтар айқын көрсетіледі, келсі өлең жолдарында суреттелген өмір шындықтарында терең сыр бар. Берілген жолдардың сөзбе-сөз тәржімесін М. Сильченко мынадай түрде жасаған бұл мәтінде байдың мінез-құлқы мен Абай суреттеген бейненің айырмашылығы терең талданады. Жалпы алғанда, мал тауып, байлығын арттыруға ұмтылу ол – кез келген байға тән табиғи қасиет. Бай атаулының мақсаты да, әрекеті де көбіне осыған келіп тіреледі. Алайда Абай өлеңінде көрсетілген байдың болмысы әдеттегі байдың сипатына мүлде ұқсамайды. Ақын шығармасында екі түрлі тұлға айқын көрінеді. Біріншісі – өз абыройын сақтау үшін айласын асырып, жүзін қорғау мақсатында онын беріп отырған бай. Ол өз малын толық иемдене алмайды, байлығына өзі билік жүргізе алмай, қу мен алаяқтың жетегінде кетеді. Екінші тұлға – байдан онын алып қана қоймай, енді қалған тоқсанынан да үміттеніп, қанағатсыздық танытып отырған аларман. Өлеңде осы екі бейне анық ашылады.

**Түпнұсқа:**

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,  
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,  
Онын алып, тоқсанын дәме қылып,  
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып? [141, б. 32]

### **М. Силченко аудармасы:**

Баи живут, оберегая накопленный скот,  
Сам /бай/ дает десят /голов/, наровит взять сто,  
Добыв десят, надеется на девяносто  
Уж не богом ли предназначено это народу? [142, б. 64]

Ал М. Сильченко аудармасында бұл екі түрлі мақсат пен әрекет бір ғана байдың бойына жинақталып, аларманның дербес бейнесі назардан тыс қалған. Бұл жағдай, шамасы, аудармашының өлең мазмұнын терең түсіне алмағанынан туған болса керек.

Келесі аударма жолдарын қарастырсақ, мәтінге терең үңіліп, әр тармақ пен әр сөзді жеке-жеке талдау арқылы аудармашының түпнұсқаның мағынасын бұзбай, оның мазмұны мен көркемдік пішінінің үйлесімін сақтауға ұмтылғанын байқауға болады. Соның нәтижесінде өлеңде бейнеленген адам бейнесі де, заман шындығы да аудармада өз болмысын жоғалтпай, анық әрі толық көрініс табады. Байдың әрекеті мен тұрмыс-тіршілігі қаншалықты нақты суреттелсе, оның мал-мүлкіне қызығып жүрген алаяқ, пайдакүнем жандардың бейнесі де шынайы ашылған.

### **Түпнұсқа:**

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,  
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,  
Онын алып, тоқсанын дәме қылып,  
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып? [141, б. 32]

### **М. Занкевич аудармасы:**

Бай живет и охраняет свой скот,  
Десят подари – сотню бережет.  
А тот, кто добудет десят голов  
И девяносто в придачу уврет. [145, б. 33]

Түпнұсқаға адалдық аударманың көркемдік шыншылдығын арттырып, өлеңді бастапқы нұсқамен барынша жақындастырады. Бұл өз кезегінде ақынның талант табиғатын, ойлау жүйесінің даралығын терең тануға мүмкіндік береді. Дегенмен, өлеңнің алғашқы шумағын аударуда ерекше мұқияттылық пен ізденіс танытқан тәржімеші кейбір тұстарда осы ұстанымынан ауытқып, түпнұсқа мазмұнын қатаң сақтаудан гөрі еркіндікке көбірек жол бергендей әсер қалдырады.

Келесі талдауымызда өлеңнің мағынасы аудармада негізінен түпнұсқаға сай жеткізілген. Алайда өлеңнің алғашқы тармағында аудармашы нақтылықты сақтамай, қате жіберген. Аудармашы бұл жолды «*The beys live in worry, protecting their wealth*» деп берген. Осы аударманы қайтадан қазақ тіліне тәржімелесек, «Байлар өздерінің байлығын қорғап, мазасыз өмір сүруде» деген мағына

шығады. Ал түпнұсқада нақты мал жайында сөз болса, аудармада жалпылама байлық ұғымы қолданылған.

**Түпнұсқа:**

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,  
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,  
Онын алып, тоқсанын дәме қылып,  
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып? [141, б. 32]

**Р. МакКейн аудармасы:**

The beys live in worry, protecting their wealth.  
They buy, knocking off ten percent.  
Those whom heavenly retribution has hit,  
having accepted the ten, hanker after the ninety percent. [147, б. 24]

Сонымен қатар өлендегі «байлар» сөзін аудармашы «*beys*» деп аударып, кітаптың соңында оған «Орталық Азияда, жер және қара мал иеленуші бай» деген түсіндірме берген. Негізінде, «бай» сөзінің ағылшын тілінде өзіне сай баламасы бар, сондықтан аудармада сол баламаны қолдану орынды болар еді.

Зерттеуші ғалым М. Тлеулинова өз жұмысында келесідей берілген: «Реалия сөздер – белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігіне, дәстүріне, әлеуметтік-мәдени болмысына тән лексикалық бірліктер. Мұндай сөздерді аударуда транслитерация, калькалау, сипаттамалық аударма, түсіндіру сияқты әдістер қолданылады» [146, б. 30]

Бұл шығарма да алдыңғылар сияқты аударма тілінде белгілі бір дәрежеде көркемдігін жоғалтқан және *верлибр әдісін* қолданған, ол – ұйқасқа, өлшемге және дәстүрлі шумақтық құрылымға бағынбайтын поэтикалық форма. Ол сөйлеудің табиғи интонациясына, синтаксисіне және әртүрлі ұзындықтағы жолдарға графикалық түрде бөліну арқылы жасалатын ырғаққа сүйенеді. Верлибр сырттай қарағанда жолдарға «*бөлшектелген*» прозаға ұқсайды, алайда екпіндер мен паузалардың, бос орындар мен тыныс белгілерінің ерекше қолданылуы арқылы өлеңге тән болмысын сақтайды, осы аудармада қолданылғанын, ол өлең құрылымының бұзылуына әкелетінін байқаймыз, дегенмен, түпнұсқаның негізгі мазмұны сақталған деп айтуға болады.

Мәтінде айтылған ойлар аудармашының түпнұсқаны, әсіресе аударылып отырған ақынның шығармашылық болмысын қаншалықты терең түсінетінімен тығыз байланысты. Аудармада ең алдымен ақынның негізгі ойын, нақты мазмұнын, айтпақ болған хабарын дәл жеткізу маңызды. Алайда поэзия тек ақпараттан тұрмайды. Әр ақынның өзіне ғана тән поэтикалық әлемі, көркемдік әдісі, тілдік өрнегі, ішкі ырғағы болады. Сол ерекшеліктерді сезіну және аудармада сақтай білу – аса күрделі міндет. Кейде поэтикаға тән бір ғана нәзік реңкті немесе ұсақ детальды өзгерту түпнұсқаның көркемдік құнын төмендетіп, ақындық болмысты көмескі етіп жіберуі мүмкін. Сондықтан шығарманың жалпы мазмұнын баяндап аудару мен оның поэтикалық табиғатын толық сақтап жеткізу

– екі бөлек шығармашылық деңгей. Бұл мәселе аудармашының танымына да, талантына да үлкен сын. Тіпті тәжірибелі, білімді аудармашының өзі түпнұсқа авторының дара поэтикасын толық танып, дәл бағалай алмауы ықтимал. Сөздің лексикалық мағынасын аудару бір басқа, ал сол сөздердің өзара байланысынан туатын поэтикалық тұтастықты жеткізу мүлде бөлек дүние.

#### **Түпнұсқа:**

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,  
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.  
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,  
Еңбегің мен ақылың екі жақтап [56, б. 213]

#### **А. Гатов аудармасы:**

Разным людям не верь, что тебя вознесут,  
Ведь они же коварно тебя предадут.  
Верь себе! И опора и счастье твое –  
Это лишь неразлучные разум и труд. [145, б. 196]

Осы шумақтың алғашқы екі тармағында бір тақырыптық желі көрініс табады. Ол – адамдарға сенбеу және сенбеудің себептері туралы. Соңғы екі тармақтағы тақырыптық желі – өзіне сену және оның нәтижесі жайында. Ақын *«өзін-өзі сен»* деп айтқанда адамның бойындағы үш қасиетті – *«ыстық қайрат»*, *«нұрлы ақыл»*, *«жылы жүрек»* – ескерген. Сол үш қасиеттің бірі – ақыл, өлеңде айқын бейнеленген және оған еңбек қосылады. Демек, ақын ақыл мен қайратты қатар ескере отырып, *«өзің»* деген ұғымның астарында жүректі де меңзеп отырғанын білдіреді. Мұндай іргелі, күрделі және терең ойға құрылған өлеңнің орыс тілінде бірнеше аудармасы бар. Олар – А. Гатовтың, Ә. Қодардың, М. Сұлтанбековтың аудармалары, сол аудармашының танымдық ерекшелігі, берілу жолдары, шығармашылық әдісі мен шеберлік деңгейі әртүрлі.

Түпнұсқадағы серпін, қимыл-қозғалыс, ойдың әрекетшілдігі аудармада біршама берілген. Жұртқа сенбеу, өзіңе сену туралы тақырыптық желі сақталған. Олардың себебі де, нәтижесі де ашылған. Үзіндіні аудару барысында қолданылған лексикалық трансформацияның түрлерін қарастыратын болсақ, түпнұсқадағы сөйлем аудармада екі сөйлемге бөлініп берілген, яғни сөйлемнің *бөлшектенуі әдісі* қолданылған. Оған қоса, түпнұсқадағы *«Өзіңе сен, өзіңді алып шығар»* және *«Верь себе!»* леп белгісі арқылы берілген, яғни сөйлемнің интонациясы өзгертілген бұл жерде автор аударманы сөзбе-сөз жасамаған, басты мағынаны жеткізуде тырысқан лексикалық-семантикалық трансформация қолданылған, яғни түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару әдісін қолданған, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, бірақ олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды көрсете алған деген ой түйеміз және аудару барысында *транспозициялау әдісі* қолданылған: қазақ тілі мен орыс тілдеріндегі сөйлем мүшелерінің орындары әртүрлі болғандықтан, бұл әдіс қазақ-орыс және орыс-

қазақ аудармаларында жиі қолданылады.

Поэзия аудармасы туралы жиі айтылатын пікірлердің бірі – өлеңнің тек мазмұны мен негізгі мағынасын ғана жеткізуге болады, ал оның ішкі мәні, ырғақтық құрылымы, дыбыстық үйлесімі сияқты поэтикалық ерекшеліктерін толыққанды аудару мүмкін емес деген тұжырым бар. Дегенмен, соған қарамастан, поэзия аудармасы өмір сүріп келеді және әдеби үдерісте маңызды орын алады. Жоғарыда атап өткендей, поэтикалық мәтінді аудару барысында аудармашы көбінесе дайын сөздік баламалармен шектеліп қалмайды. Керісінше, ол контекст талаптарына сәйкес келетін жаңа, икемді шешімдер іздеуге мәжбүр болады. Яғни, аудармашы белгілі бір сөздің тура мағынасын ғана емес, оның мәтін ішіндегі рөлін, эмоциялық реңкін, көркемдік қызметін де ескеріп, соған лайық балама табуға тырысады. Бұл үдеріс аударманың жалпы қағидаларынан тыс, шығармашылық ізденісті қажет етеді. Сондықтан поэзия аудармасы – жай ғана тілдік ауыстыру емес, ол терең талдауды, көркемдік сезімді талап ететін күрделі шығармашылық жұмыс.

### **Түпнұсқа:**

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,  
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.  
Өзіңе сен, өзінді алып шығар,  
Еңбегің мен ақылың екі жақтап [56, б. 213]

### **А. Қодар аудармасы:**

Пусть хвалят люди, верить не резон.  
Ты жди подвоха, если вознесен.  
Поверь в себя, тебе помогут дружно  
Твой труд и ум твой, взявшись с двух сторон [147, б. 37]

Аудармада алғашқы екі тармақ түпнұсқаның алғашқы екі тармағының мазмұнын жартылай берген. Екінші тармақтың мағынасы ашылмай, басқаша сипат алған. Кейінгі екі тармақтың мағынасы да өзгеріп, артық сөздерге орын берілген. Берілген шумақта аудармашы *грамматикалық трансформация* қолданған, яғни аударма процесінде сөйлемдердің құрылымын аударма тілінің нормаларына сәйкес өзгертілген, *лексикалық трансформацияның* келесі бір түрі, сөйлем *түсіру әдісіне* ұшыраған, түпнұсқадағы «Өзіңе сен, өзінді алып шығар», сөйлемдері түсіріліп қалған, яғни аудармашы *түсіріп тастау әдісін* қолданғанда түпнұсқа мазмұнына нұқсан келтірілмейтін жағдай болғандығын байқаймыз, аударма үдерісінде түпнұсқаның басы артық сөйлемді тастап кетуі, бұл – мән жағынан қосуға қарсы әдіс екенін көреміз және осы *лексикалық трансформацияның* тағы бір түрі *тұтас түрлендіру және жалпыландыру (генерализация)* қолданып «*помогут дружно*» сөйлемімен жеткізген, жалпы *тұтас түрлендіру* – түпнұсқа тілдегі құрылымы белгілі бір сөздің не элементтің айтылмай тұруы, мағынаның көрінбей тұруы мүмкін. Ал аудармада сол элементті көрсетуге тура келетін жайттар болады, міне, осыған байланысты

белгілі бір логикалық түрлендіруді қолдана отырып, оларды көрсете алған деген ой тұжырымдаймыз.

М. Сұлтанбековтың аудармасында мазмұндық нақтылық, дәлдік басым. Әр тармақтың көтеріп тұрған мазмұны, атқаратын қызметі бұл жерде нақты сақталған. Шумақтың жалпы мазмұндық бітімінде де тұтастық бар:

**Түпнұсқа:**

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,  
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.  
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,  
Еңбегің мен ақылың екі жақтап [56, б. 213]

**М. Сұлтанбеков аудармасы:**

Сколько б тебя не хвалили - не верь,  
Хитрость таится в хвалебной молве.  
Веру в себя укрепляй, чтоб вдвоем  
Разум и труд выводили на свет [147, б. 25]

Соңғы екі тармақтың синтаксистік құрылымы түпнұсқадан мүлде өзгеше шыққан. Бұл өзгешелік өз кезегінде түпнұсқадағы ой жүйесінің құрылымында бөлек дүние тудырған. Сол себептен ақынның ойы да жүйелі түрде жеткізілмеген. Аудармадағы мағынаны қазақ тілінде былай түсіндіруге болады: «ақыл мен еңбек екеуі жарыққа алып шығу үшін өзіңе деген сенім арттыр». Бір ұғымды екінші ұғымның орындалу шарты етіп көрсету түпнұсқадағы ойдың бірден бірге дамып, ұласып жатқанының үзік-үзік болып көрінуіне себеп болған. Дегенмен, өлеңнің негізгі мәні соңғы шумақта жинақталған, яғни аудармада негізгі ойды бере алғандығын байқаймыз:

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе, қарсы тұр, құлай берме,  
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,  
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме [141, б. 13]

**Орысша аудармасы:**

Если горе придет, то спины не сгибай!  
Если явится радость, достойно встречай!  
Загляни в свое сердце и там, в глубине,  
Отыскав жемчуга, береги, не бросай! [145, б. 196]

Мұнда да қозғалыс пен қимылды бейнелейтін сөздер жиі кездеседі. Ақынның әрбір сөзі белгілі бір әрекеттің мәнін, белгілі бір қызметтің сырын ашады. Бұл шумақта ол оқырманға жүректің тереңіне үңілуге, жүректен шыққан үнді сезінуге шақырады. Мұнда ақын жүректің табиғаты мен қызметін, ондағы

махаббатты, мейірімділік пен рақымды сөз етеді. Түпнұсқаны басқа тілге аударғанда да, оның көркемдік мәнін сақтап жеткізу – аудармашы үшін аса маңызды әрі бағалы іс болып табылады.

Келесі талдауымыз, Абайдың «Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» өлеңі, 1886 жылы жазылып, қоғамдағы қайшылықты өмір көрінісін бейнелейді. Ақын қыран бүркітті – алғыр, талантты адамға, ал күйкентай мен қарғаны – күншіл, тар ойлы жандарға теңейді. Бабы келіскен қыранның кез келген аңды алатыны сияқты, нағыз дарынды адам да биікке жете алады. Көбінесе қоғамда көпшілік ондай тұлғаны қолдамай, керісінше, кедергі келтіреді. Қарға мен күйкентайдың қыранға тиісуі – ел ішіндегі қызғаныш пен бақталастықтың белгісі ретінде көрсетеді. Абай осы арқылы қазақ қоғамындағы пендешілікті сынайды. Өлеңде озық адамды түсінбеу, оның жолын бөгейтін орта қатты сыналады. Негізгі ой – адамды биікке жеткізетін қасиет бағаланбай, керісінше, оған тосқауыл қойылатыны болып табылады.

#### **Түпнұсқа:**

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,  
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.  
Қыран шықса қияға, жібереді  
Олар да екі құсын екі жақтап. [56, б. 30]

#### **Орысша аудармасы: (Б. Момыш-ұлы аудармасы)**

Чего только не возьмет орел, если его обучить (и волка и лису)?  
Существует народ, храня ястребов и ворон.  
Если орел (беркут) вознесется ввысь (над утесом),  
отпустят (выпустят) и они своих двух птиц с двух сторон. [80, б. 68]

Поэзия аудармасы туралы зерттеулерге сүйенсек, аударманың басты мақсаты – түпнұсқаның мазмұны мен көркемдік бірлігін сақтау. Осы тұрғыдан алғанда, Б.Момышұлының орыс тіліне жасаған аудармасында негізгі ой берілгенімен, образдардың айқындығы мен поэтикалық тереңдігі біршама жалпыланғаны байқалады, яғни аудармада *жалпыландыру әдісі* қолданылып, түпнұсқадағы нақты мағыналы сөздер кеңірек, жалпы, белгілі ұғыммен берілген. Бұл әсіресе мәтіннің ақ өлең түрінде аударылуымен байланысты. Мысалы, түпнұсқадағы «салса баптап» деген нақты бейнелі тіркес аудармада «если его обучить» деп жалпылама түрде берілген. Мұндай өзгеріс мағынаны толық жоймағанымен, көркемдік әсерді әлсіретеді. Демек, аударма мазмұн жағынан дәл болғанымен, эстетикалық тұрғыда түпнұсқаның деңгейіне толық жете алмайды.

Келесі А. Штейнберг жасаған аудармада семантикалық әрі көркемдік сәйкестік жоғары деңгейде сақталған деуге болады. Ол «бүркіт» сөзін жай ғана «орел» деп емес, «беркут» деп беру арқылы ұлттық-мәдени ерекшелікті дәл жеткізген. Бұл тәсіл Питер Ньюмарк ұсынған *дескриптивті эквивалентке* жатады, яғни аудармада ұғымның мәні мен сипатын барынша нақтылап көрсетуге бағытталған.

**Түпнұсқа:**

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,  
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.  
Қыран шықса қияға, жібереді  
Олар да екі құсын екі жақтап. [56, б. 30]

**Орысша аудармасы: (А. Штейнберг аудармасы)**

Хоть какою добычу беркут берет,  
Люди возятся с птицей других пород,  
Лишь беркут к поднебесью взмоет,  
они Пустельга и Ворона гонят в полет. [80, б. 69]

Мұндай әдіс әсіресе тура баламасы жоқ реалияларды жеткізуде тиімді. Түпнұсқада ақын қыран бүркітті дарынды, алғыр адамға теңесе, қыранның бабымен кез келген аңды ілуі шынайы таланттың биікке жетуімен көрінеді. Бұл мағыналық және бейнелік үйлесім аудармада да сақталған. Сондықтан бұл нұсқада В. Комиссаров сипаттаған мәтіндік эквиваленттілік толық көрінеді. Сонымен қатар аудармада грамматикалық алмасулар кездескен, бірақ олар жалпы мазмұн мен көркемдік тұтастыққа нұқсан келтірмеген.

**Түпнұсқа:**

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,  
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.  
Қыран шықса қияға, жібереді  
Олар да екі құсын екі жақтап. [56, б. 30]

**Орысша аудармасы: (Ю. Кузнецов аудармасы)**

Быстрый беркут любую добычу возьмет.  
Пустельгу ценит этот, а ворона – тот.  
Когда беркут взмывает высоко, то вслед  
Запускают они своих птиц в небосвод. [80, б. 70]

Түпнұсқа өлеңнің негізгі идеясы – адамды биікке жетелейтін қасиеттердің бағаланбай, керісінше, оған кедергі болуын жоғарыда айтып кеткенбіз, бұл ой, яғни семантикалық сәйкестік, Ю. Кузнецовтың аудармасында айқын көрініс табады. Мысалы, түпнұсқадағы «Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап» деген жол аудармада «Пустельгу ценит этот, а ворона – тот» деп берілген. Осы тұста аудармашының трансформацияның *түсіру әдісін* қолданғаны байқалады, түпнұсқадағы «жұрт жүр ғой» тіркесі аудармада берілмеген. Соған карамастан, жалпы мағыналық сәйкестік сақталған.

Құрылымдық тұрғыдан алғанда, түпнұсқадағы дыбыстық үйлесім мен үндестік аудармада толық жеткізілмеген. Әсіресе, аллитерация тәсілі арқылы берілген поэтикалық әуез аудармада сақталмаған. Мысалы, түпнұсқадағы

«баптап», «сақтап», «жақтап» сөздері арқылы жасалған дауыссыз дыбыстардың қайталануы аудармада көрініс таппайды, мәтін қарапайым сөйлем түрінде берілген. Осыдан Абай поэзиясының тілдік ерекшеліктерін терең түсінудің маңыздылығы айқын байқалады. Дегенмен, аудармада реципиентке негізгі коммуникациялық интенция, яғни өлеңнің мазмұны жеткізілген деп тұжырым жасаймыз.

**Түпнұсқа:**

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,  
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.  
Қыран шықса қияға, жібереді  
Олар да екі құсын екі жақтап. [56, б. 30]

**Орысша аудармасы: (М. Адибаев аудармасы)**

Орел-кыран везде возьмет добычу,  
Иным ворону с пустельгой держать в обычи.  
Коль беркут вознесется над утесом,  
Те, тут же выпускают двух своих навстречу. [80, б. 71 ]

Орел-кыран – зоркий, матерый. Сверхптица.

Жоғарыда қарастырылған аудармалар секілді, М. Адибаев аудармасында да семантикалық және көркемдік сәйкестік жоғары деңгейде сақталған деп айтуға болады. Бұл аудармада форенизация стратегиясының көрінісі байқалады. Аталған стратегияны 1995 жылы америкалық аударматанушы Лоренс Венути енгізген. Форенизация – түпнұсқа мәтіннің мәдени реңкін барынша сақтауға бағытталған аударма тәсілі болып табылады және ол доместикация стратегиясына қарама-қарсы ұғым ретінде қарастырылады. Осы тәсілдің қолданылуын нақты келесі мысалдан көруге болады, түпнұсқада «Қыран бүркіт» тіркесі аудармада «Орел-кыран» түрінде берілген. Сонымен қатар аудармашы оқырманға түсінікті болу үшін төменде түсіндірме ұсынады, «Орел-кыран – зоркий, матерый. Сверхптица», ал бұл – экспликация тәсілінің көрінісі, яғни түпнұсқа мәтіндегі мәдени лексиканы аударма тілінде қосымша түсіндіріп, мағынасын ашып жеткізу әдісі.

Аудармада қосу, компенсация, түсіру әдістеріне жиі жүгінген, себебі аудармашы түпнұсқаның мағынасын сақтау мақсатында берген деген ой тұжырымдаймыз, аударманы бейімдей отырып ұсынғанын көріп тұрмыз. Осы әдістерді қолдану арқылы аудармашы түпнұсқаның мазмұнына қосымша, әсіресе орысша аударманы әсерлі ететін сөздерді қолданған, реципиентке коммуникациялық интенция, яғни өлеңнің мағынасы жеткенін толық айта аламыз.

Келесі талдауымызда, бұл өлеңнің алғашқы екі шумақтарына аудармашы артық сөздер қосқан, яғни бұл шумақта бірінші көзге түсетін ол *грамматикалық трансформациялар* қолданған, яғни аударма үдерісіндегі сөйлемнің

құрылымының өзгеруін байқаймыз және лексикалық трансформацияның қосу әдісін қолданған, яғни аудармашы *нақтылау* мақсатында қолданды деген ой түйеміз.

**Түпнұсқа:**

Қайғы келсе, қарсы тұр, құлай берме,  
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.  
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,  
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме [141, б. 13]

**P. МакКейн аудармасы:**

Don't believe the flatterers when they sing your praises,  
people are perfidious – they lie for nothing!  
Only your work and intelligence  
protect you from a false opinion of yourself  
Don't test yourself by being too trustworthy.  
Don't get entangled going after fame.  
It's not worthy of you, in the heat of deception,  
to chase after a mirage.

If grief comes, resist, don't give up!  
If joy comes, don't be over joyful.  
You must simply look deeper into the heart -  
you will find there true treasure – don't lose it. [147, б. 48]

Аудармада сөйлемнің интонациясы ауыстырылып берілген, яғни түпнұсқадағы хабарлы сөйлем аудармада лепті сөйлем болып тұр. Интонацияға дыбыстың екпінің, бәсеңдетілуін, жылдамдығын және ұзақтығын жатқызуға болатынын айта кетіп, интонация – жай ғана дүние емес, күрделі құбылыс, оған дауысты созу, дауысты күшейту, дауысты жылдамдату енетіндігін және бұл тұста аудармашы леп белгісін қою арқылы түпнұсқа тіліндегі мазмұн мен ой, лексикалық-семантикалық күшейтпелік жасалу жолын таңдағандығын көреміз. Аудармашы *жалтылау әдісін (генерализация)* қолданғанын байқаймыз, ол – түпнұсқа тіліндегі тар мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тілінің кең мағыналы сөзімен немесе сөз тіркесімен ауыстыру, аудармашы оқырманға түсінікті болу мақсатын көздеген деген тұжырым жасаймыз.

Зерттеуде жасалған талдау негізінде орысша немесе ағылшынша аударма авторлары, өлең аудармасын қабылдаушыға прагматикалық бейімдеуді қолдану арқылы реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз. Талдау барысында орысша немесе ағылшынша аударма авторлары *қосу, түсіру, компенсация әдісіне* жиі жүгініп, аударманы бейімдей отырып ұсынғаны анықталды.

«Түсіру дегеніміз – мәтінде артық немесе маңызды емес сөздер мен тіркестер болмауы. Бұл оқырманға немесе тыңдаушыға контекст арқылы

жетіспейтін ақпаратты өзі толықтыруға мүмкіндік беріп, түсінуді жеңілдетеді» [148, б. 17]. Осы әдісдерді қолдану арқылы аудармашылар түпнұсқаның мазмұнына қосымша, әсіресе орысша аудармада аударманы әсерлі ететін сөздерді қолданған, ал ағылшынша аудармада Абай өлеңінің айтпақ ойын түсіндіру мақсатында, автор аллитерация әдісін түсіріп, өлеңнің жалпы мағынасын адресатқа жеткізу мақсатында аудармаланған, бұл да прагматикалық бейімдеуді қолдану негізінде болса керек. Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен орыс және ағылшын аударманың прагматикалық барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын ауармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен.

Түпнұсқаның жалпы мазмұнын аударып жеткізу мен оның поэтикалық мәнін сақтай отырып аудару – екі түрлі шығармашылық үдеріс екендігі анық. Бұл мәселе өте күрделі әрі аудармашының танымы мен талантына үлкен сынақ. Тіпті ақындық дарыны бар, білімі мен тәжірибесі мол аудармашының өзі түпнұсқаның авторының поэтикалық даралығын толық түсінбеуі немесе бағалай алмауы мүмкін. Түпнұсқаның сыртқы ерекшеліктерін, яғни сөздердің лексикалық мағынасын дәл тану және аудару – бір нәрсе, ал олардың өзара үйлесімі мен келісімінен туындаған поэтикалық мәнді жеткізу – мүлдем басқа мәселе.

Қорыта айтқанда, аударылған өлең оқырманның танымына бейімделіп аударылғанда, түпнұсқаның мағынасы мен әсері сақталып, түпнұсқа мен аударма қабылдаушылары бірдей мазмұнды түсініп, ұқсас әсер алады. Осы себепті прагматикалық бейімдеумен жасалған аударма – бұл аудармашының түпнұсқаны қабылдаушыға автордың коммуникативтік ниетіне сәйкес әсер етуін қамтамасыз ететін аударма. Мұндай аудармада автор қолданған бейнелілікті, реңктерді, ырғақты және басқа да маңызды элементтерді барынша сақтап, оқырманға қажетті әсер жеткізу арқылы автордың ойы толыққанды беріледі, яғни барабар аударма жүзеге асырылады. Абай өлеңдерінің басқа тілдерге аудармасы көбіне жолма-жол аудармаға негізделіп немесе түпнұсқа мәтінінің мазмұны мен идеясын баяндаушы үшінші тұлғаның араласуымен жасалған. Сонымен практикалық және негізгі бағыттарына келетін болсақ, ол талдау негізінде жасаған аудармалар строфа, ырғақты сурет, семантика мен құрылым, коммуникативті әсер деңгейінде жоғары эквиваленттілікпен сипатталады деген қорытынды жасалды. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі мен талдау қорытындысы ол – аудармашы лексиканы өте мұқият таңдайды, түпнұсқа мен аударма арасындағы тепе-теңдікті бұзбай, стилистикалық таңбаланған лексиканы сәтті қолданатындығы көрсетілді. Аудармашы түпнұсқа мен орыс және ағылшын аударманың барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасаймыз, өйткені ақынның айтпақ ойын ауармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген және коммуникациялық интенция сәтті жеткен. Аудармашы шығармаларды тікелей өзі оқып, өз бетімен түсінбеген деген тұжырым жасаймыз.

## **Тарау бойынша қорытынды**

Үшінші тарау бойынша, жоғарыда жүргізілген талдау жұмысы поэзиялық аударманың күрделі әрі көпқырлы шығармашылық үдеріс екенін айқын көрсетті. Өлең мәтінін бір тілден екінші тілге көшіру тек сөздердің тура мағынасын жеткізумен шектелмейді, ол ең алдымен түпнұсқадағы ойдың, сезімнің, көркемдік әсердің және ішкі үйлесімнің сақталуын талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық және құрылымдық сәйкестігін зерттеу аударманың сапасын анықтауда негізгі өлшемдердің бірі болып табылады.

Зерттеу барысында түпнұсқа өлеңдер мен олардың аудармалары арасындағы семантикалық байланысқа ерекше назар аударылды. Мағыналық сақталу деңгейі өлеңдегі негізгі идеяның, философиялық ойдың және эмоциялық реңктің қаншалықты толық жеткізілгенімен өлшенеді. Талдау нәтижелері көрсеткендей, аудармада лексикалық дәлдікке ұмтылу маңызды болғанымен, ол поэтикалық мазмұнды толық ашуға әрдайым жеткіліксіз. Өлеңдегі сөздердің өзара байланысынан туындайтын астарлы мағына, ұлттық дүниетанымға тән ұғымдар мен бейнелі ойлау жүйесі аудармашының терең түсінігі мен шығармашылық еркіндігін талап етеді.

Құрылымдық сәйкестік мәселесі де аударма сапасына тікелей әсер ететін факторлардың бірі екені анықталды. Өлеңнің ырғақтық жүйесі, ұйқас үлгісі, строфалық құрылымы және дыбыстық әуезділігі түпнұсқаның поэтикалық табиғатын айқындайды. Аудармада бұл элементтерді толық сақтау әрдайым мүмкін бола бермейді, алайда олардың жалпы әсерін жеткізу маңызды. Зерттеу нәтижелері құрылымдық жағынан сәтті орындалған аудармаларда түпнұсқаның көркемдік қуаты мен эмоционалдық ықпалы барынша сақталатынын көрсетті. Сонымен қатар түпнұсқаның жалпы мазмұнын аударып жеткізу мен оның поэтикалық мәнін сақтай отырып аудару екі түрлі шығармашылық үдеріс екені айқындалды. Біріншісі ақпараттық мазмұнды беруге бағытталса, екіншісі оқырманға эстетикалық әсер етуге негізделеді. Бұл тұрғыда аудармашының дүниетанымы, тілдік сезімі және көркемдік талғамы шешуші рөл атқарады.

Қорытындылай келе, поэзиялық аудармада прагматикалық бейімдеу ерекше маңызды рөл атқарады. Аудармашы оқырманның қабылдау ерекшеліктерін, мәдени ортасын және тілдік дағдыларын ескере отырып жұмыс атқарғанда ғана түпнұсқаның мазмұны мен әсерін барынша дәл жеткізе алады. Мұндай тәсіл өлеңнің тек мағынасын ғана емес, оның ішкі әуезін, ырғақтық құрылымын және бейнелілік жүйесін сақтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар көркемдік тұтастықты жоғалтпай, автордың негізгі ойын, сезімін және коммуникативтік мақсатын толық ашу да аса маңызды болады.

Зерттеу жұмыста жүргізілген талдау нәтижелері көрсеткендей, поэзиялық аударманың басты мақсаты – түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық әрі құрылымдық тепе-теңдікті сақтау. Бұл оңай мақсат емес, себебі әр тілдің өзіндік ерекшеліктері мен көркемдік құралдары бар. Сондықтан мұндай нәтижеге жету үшін аудармашыдан тек жоғары кәсіби білім ғана емес, сонымен қатар

шығармашылық шеберлік, тілдік сезімталдық және терең талдау қабілеті талап етілетіні белгілі.

## ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық жұмыста Абай Құнанбайұлы өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары, атап айтқанда, түпнұсқа және аударма мәтіндердің мағыналық-құрылымдық сәйкестігі, оған қол жеткізуде қолданылған түрлі әдістер қарастырылады.

Абай поэзиясында өмір шындығын кең әрі терең қамтитын идеялық және мазмұндық байлық, сондай-ақ лирикалық шығармалардың жанрлық және құрылымдық әр алуандығы байқалады. Ақын шығармашылығында халық тағдыры мен заман мәселелерін қозғайтын қоғамдық-саяси, философиялық лирика, адам жан дүниесін ашатын психологиялық жырлар, махаббат тақырыбы, сатиралық өлеңдер, табиғат көріністері және жеке адамдарға арналған шумақтар да кең орын алады. Осындай сұлу де терең өлеңдерді аудармашылар барынша сәйкес аударып, өзге тілді оқырманға дұрыс жеткізгенде ғана Абай мұрасын әлемге таныта аламыз.

«Абай шығармаларын ағылшын және орыс тілдеріне аудару әлемдік аудиторияны қазақ мәдениеті мен әдебиетімен таныстыруда шешуші рөл атқарады. Бұл аудармалар қазақ мәдениетін сақтауға және насихаттауға үлес қоса отырып, қазақтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, философиясын түсінуді арттырады» [149, б. 334].

Зерттеуіміздің басты мақсаты етіп Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларындағы түпнұсқа мен аударма мәтіндердің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін анықтауды алдық. Әрине, Абай өлеңдерін көптеген аудармашылардың ұзақ жылғы еңбегі нәтижесінде көптеген тілдерге аударылды. Дегенмен де, оның сапасы, авторлық идеяның қаншалықты дұрыс берілгені, түпнұсқа мен аударма мәтіндер мағыналық-құрылымдық тұрғыда қаншалықты сәйкес келетіндігі әлі де толыққанды зерттеліп, бағаланған жоқ. Біз өз жұмысымызда шама-шарқымыз жеткенше осындай күрделі міндетті орындауға күш салдық.

Зерттеуімізде көрсеткендей, негізгі Абай өлеңдерінің аудармалары келесі бірқатар аудармашылар еңбектерінен алынды, олар: С. Тілеубаев, Б. Кайрбеков, М. Петров, М. Адибаев, А. Гатов, М. Сұлтанбеков, О. Жанайдаров, А. Қодар, В. Налимов, Драгоман, Ю.Гдовский, З. Пахарукова, В. Киготь, А. Гатов, К. Досжан, Вс. Рождественский, Д. Роттенберг, А. Глоба, А. Штейнберг, Д. Бродский, Ю. Кузнецов, М. Зенкевич, М. Сильченко, А. Жовтис, М. Луконина, Б. Момышұлы, Л. Длигач, М. Тарловский, Э. Шехтман, Р. Маккейн, Том Боттинг, сынды аудармашылардың Абай өлеңдерін орыс және ағылшын тілдеріне аудару тәжірибелері қарастырылды. Түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мағыналық және құрылымдық сәйкестігі анықталып, зерттеуімізде әр аударманың өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары көрсетілді.

Зерттеу барысында Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын аудармаларындағы түпнұсқа мен аударма мәтіндердің мағыналық-құрылымдық сәйкестігін айқындайтын негізгі әдістер көрсетіліп, олардың қолданылу ерекшеліктері талдай келе, төмендегідей тұжырымдар жасадық:

1. Поэтикалық мәтінді аудару теориясында өлеңнің мағынасын (семантикасын), авторлық идеясын, құрылымын, ұйқас, ырғақ жүйесін, ұлттық мәдени реңкі мен дәуір рухын аудармада сақтау мәселесі аса өзекті. Көркем туынды аудармасы - тек тілдік бірліктерді алмастыру емес, мазмұн мен пішінді тұтас жеткізетін күрделі үдеріс. Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын талдау барысында түпнұсқа мен аударма арасындағы құрылымдық сәйкестіктің жиі бұзылатыны және композицияның толық сақтала бермейтіні анықталды.
2. Абай өлеңдерін аудару – қиын да қызықты шығармашылық үдеріс, өйткені ақын шығармаларының мән-мағынасы терең әрі астарлы, оны түсіну қазақ оқырманына да оңай емес. Сондықтан да тәжірибелі кәсіби аудармашы түпнұсқа мәтінді аудармаға дейінгі талдау жасауы керек. Әрине, аудармашылар мазмұн мен құрылымды сақтауға, ұлттық болмыс, көшпелі тұрмыс, салт-дәстүр, діни нанымдарға қатысты реалиялар мен этномаркерлерді дәл беруге күш салды. Алайда кей жағдайда түпнұсқа мәтінді аудармаға дейінгі талдау толық жасамағандықтан түпнұсқа мен аударма арасында мағыналық-құрылымдық сәйкессіздік байқалады.
3. Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларына жүргізілген салыстырмалы-салғастырмалы талдау түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық-құрылымдық сәйкестіктің әртүрлі тәсілдер арқылы берілетінін көрсетті. Орыс тіліне аударған аудармашылар өлең жолдарын теңеу, сөзбе-сөз аудару, мазмұнын дамыту сияқты әдістермен жеткізсе, ағылшын тіліне аудармалар көбіне еркін құрылымды верлибр тәсілін қолданған. Бұл аудармаларда түпкі мазмұнды сақтауға ұмтылыс болғанымен, тілдік-стильдік ерекшеліктерге сай түрлі трансформациялар жүзеге асқандығы байқалады.
4. Зерттеу барысында Абай өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары түпнұсқамен салыстырылып, мағыналық сәйкестігі талданды. Нәтижесінде аудармаларда өлеңнің жалпы мазмұны берілгенімен, авторлық идея мен коммуникациялық ниет толық ашылмай, семантикалық эквиваленттілік жоғары деңгейге жете алмағаны анықталды. Мағыналық - құрылымдық сәйкестік *калькалау, нақтылау, жалпылау, мағыналық дамыту, компенсация, түсіріп тастау, сөз қосу, экспликация және сөзбе-сөз* аудару әдістері арқылы жүзеге асқан. Ағылшын аудармаларында верлибр тәсілінің (еркін жол) жиі қолданылуы түпнұсқа құрылымының сақталмауына әсер еткен.
5. Абай өлеңдерінің ағылшын тіліндегі аудармалары көбіне орыс тілі арқылы сатылы түрде жасалғандықтан, орысша нұсқадағы қателер ағылшынша мәтінде де қайталанады. Егер аудармашы дайын аудармадан емес, жолма-жол нұсқадан аударса, ақынның негізгі ойын терең түсінуге ұмтылса, нәтиже анағұрлым сапалы болар еді. Аударма алдында мәтінге кешенді талдау жасап, тарихи, семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Мұндай дайындықтың жеткіліксіздігі аударма сапасына кері әсер етеді және тұрақты бақылауды талап етеді.

Аудармашылардың Абай өлеңдерін өзге тілдерге тәржімелеу барысында жіберген басты кемшіліктерінің себебі олардың түпнұсқа мәтінін, ондағы мазмұн мен мәннің ашық, анық, нақты ұғынып, жалпы, қосалқы мағынасын

түсінбеуінде жатыр. Ақынның ақындық тұрғысын, ұлттық ойлау ерекшелігін, адам мен заман бейнесін жасаудағы шығармашылық даралығын тәржімеде дұрыс жеткізу аудармашыдан түпнұсқаның нақты және жалпы мазмұнын білуді ғана емес, сонымен қатар оның мағыналық құрылымын, тілін, ақын өлеңдерінің табиғатын танып, білуді талап етеді. Түпнұсқа туындыға негіз болған өмір құбылыстарының сырын, оны ақынның қабылдау ерекшелігі мен бағалау тұрғысын, саралау, жинақтау, даралау машығын, шығармашылық ойлау және шығармашылық туынды жасау процесін терең пайымдау, түпнұсқаға мұқият түрде удармаға дейінгі талдау жасау – аударма жұмысы үшін, аудармашы үшін өте маңызды шығармашылық саты. Бұл сатыға мән бермей, түпнұсқа мәтінді аударуды тікелей бастап кету – үлкен қателік.

Абайдың ақындық тұрғысын, адам мен заман бейнесін жасаудағы шығармашылық даралығын аудармада сақтау оңай емес. Абайдың поэтикалық тілінде ұлттық бояуы қанық, тұрмысқа, салтқа байланысты қалыптасқан, орыс, ағылшын тілінің лексикалық қорында кездеспейтін сөздер ақынның ұлттық ойлау даралығымен тығыз байланысты. Ақын өлеңдерін өзге тілдерге аудару кезінде түпнұсқаның мағыналық-құрылымдық жүйесін, ақын ойының логикалық негізі мен даму сатыларын бұзбай жеткізген тұстарда аударманың көркемдік сапасы да жоғары болып шығады. Ал, бұл міндет орындалмаған жағдайда автордың ойы, түпнұсқаның көркемдік кестесі, мазмұн мен пішіннің келіскен сұлу жарастығы күңгірт тартып, аударма түпнұсқа табиғатындағы көркемдік деңгейге көтеріле алмайды. Қайсыбір тұстарда аудармашы автор ойының жүйесін өзінше өзгертіп түзеді, мәтіннің мағыналық құрылымын басқаша құрады, автор қосалқы қатарда айтқан ойды негізгі, басты ой дәрежесінде береді. Бұл әдіс аудармашының еркіндігін танытқанмен, көп жағдайларда түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық ерекшелігін, оны анық және толық жеткізу талабының үдесіне шығармайды. Сондықтан да, қазақ поэзиясының үздік үлгісі болып табылатын Абай өлеңдерін аудару міндетін кез келген аудармашыға тапсыруға болмайды, тәжірибесі мен білігі зор, жауапкершілігі үлкен кәсіби аудармашы ғана ұлы ақынның туындыларындағы мазмұн мен пішінді өзге тілде толыққанды беріп, біз қарастырып отырған түпнұсқа мен аударманың мазмұндық-құрылымдық сәйкестігіне қол жеткізе алады.

## ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дәдебаев Ж. 2018 жылдың әдеби сыны // Қазақ әдебиеті. – 2019. – 12 сәуір. – №17 (3651). – 10–11–бб.
2. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 380–400 бб.
3. Абишева С. Д. Поэтический мир М. Макатаева: Монография. – Алматы, 2018. – 272 с.
4. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” бас редакциясы, 1998. – ISBN 5 – 89800 – 123.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 320 с.
6. Лотман Ю. Об искусстве. – СПб.: Искусство, 1998. – С. 423–436.
7. Панова Л.Г. Пространство и время в поэтическом языке О. Мандельштама: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1998. – 250 с.
8. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Екатеринбург: Изд – во Урал. ун – та, 1999. – 268 с.
9. Казарин Ю.В. Поэтический текст как система / Ю.В. Казарин; науч. ред. Л.Г. Бабенко. – Екатеринбург: Урал. гос. ун – т, 1999. – 259 с.
10. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: «Арыс», 2004. – 616 б.
11. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 122 б.
12. Бутакова Л.О. Человек – мир – речь: индивидуально – авторская картина мира в творчестве омского поэта Тимофея Белозерова // Язык. Человек. Картина мира: лингвоантропол. и филос. очерки. – Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 94–118.
13. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма – Ата, 1989. – 160 с.
14. Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғыл. докт. автореф. – Алматы, 2008. – 49 б.
15. Маслова Ж.Н. Жанр лирического стихотворения в контексте когнитивной поэтики // Весы. – Балашов, 2008. – № 38. – С. 53–60.
16. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 142 б.
17. Абдрахманов С. Өлең аудармасының теориясы мен поэтикасы. – Алматы, 2007. – 168 б.
18. Байшымырова А. У. Ақпараттық коммуникациялық ресурстар арқылы аудармашының кәсіби–негізделген құзыреттілігін қалыптастыру теориясы мен әдістемесі. 6D011900 – Шетел тілі: екі шетел тілі. философ.док. (PhD) дисс. – Қолжазба құқығында. – ӘӨЖ 81'25:004:378. – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті. – Алматы : [б. ж.], 2025. – 205 б.

19. Алдашева А. Аударматану (лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер) / Тіл комитеті; жауап. ред. Р. Сыздық. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б. ISBN 9965 – 778 – 07 – 8
20. Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 132 б.
21. Есембеков Т., Мұсалы Л. Көркем мәтін және аударма / әл – Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун – ті, 2019. – 123 б.
22. Аударматану терминдерінің сөздігі: сөздік / әл – Фараби атын. ҚазҰУ; құраст. Ә. Тарақов, Т. Есембеков, Л. Мұсалы және т.б. – Алматы: Қазақ ун – ті, 2016. – 95 б.
23. Дәдебаев Ж., Тарақов Ә., Есембеков Т. және т.б. Аударматанудың заманауи мәселелері: ұжымдық монография. – Алматы: Қазақ ун – ті, 2016. – 206 б.
24. Қазыбек Г.Қ. Аударма тағылымы: хрестоматия. – Алматы: Қазақ ун – ті, 2013. – 437 б.
25. Қазыбек Г.Қ. Аударматану туралы афоризмдер: жинақ. – Алматы: Қазақ ун – ті, 2015. – 35 б.
26. Жаксылыков А.Ж. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы: хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 211 с.
27. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1968. – 416 с.
28. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода // – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
29. Рецкер Я.И. «Культурная непереводаемость»: проблемы и решения. – М., 1998. – 140 с.
30. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. – М.: Международные отношения, 1973. – 245 с.
31. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 278 с.
32. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – 2 – е изд. – М.: Русский язык, 1976. – 228 с.
33. Nida E.A, Reyburn W.D. Meaning Across Cultures. – New York, 1976. – 90 p.
34. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб.: ACADEMIA, 2012. – 368 с.
35. Halliday, M.A.K. Towards a theory of good translation // Exploring Translation and Multilingual Text Production: Beyond Content / Ed. by E. Steiner, C. Yallop. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2001. – 336 p.
36. Алдашева А. М. Аударматану: лингвистикалық және лингводидактикалық аспектілер. – Алматы: «Арыс», 1998. – 161 б.
37. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller. – 4th fully revised edition. – Heidelberg/Wiesbaden : Quelle & Meyer, 1992. – P. 343. – ISBN 3–8252–0819–2.

38. Виноградов В.С. Перевод: общие и лексические вопросы. – М., 2006. – 240 с.
39. Radegundis Stolze. The Translator's Approach: Introduction to Translational Hermeneutics. – Berlin; New York: Springer, 2003. – 248 p.
40. Сағындықова Н. Ж. Көркем аударманың негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – 224 б.
41. Bailiyeva U., Dadebaev Z., Dautova B. From “Aqyl” to Reason: Challenges of Translating Kazakh Concept in Abai Kunanbayev's Works // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – No. 11. – P. 1168–1180. – DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i11.11683>
42. Bassnett S. Translation Studies. – London; New York: Routledge, 1991.
43. Алдашева А. Аудармадағы баламалылықтың түрлері // Аударма тәжірибесі: хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 39–45 б.
44. Гарбовский Н.К. Теория перевода. – М.: МГУ, 2004. – 545 с.
45. Koller W. The Concept of Equivalence and the Object of Translation Studies // Target. – Amsterdam, 1995. – Vol. 1, № 2. – P. 191–222.
46. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. – М.: ЧеРо, 1999. – 136 с.
47. Львовская З.Д. Теоретические проблемы перевода. – М., 1985.
48. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М., 1980. – 234 с.
49. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1974. – 320 с.
50. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М., 1998. – 318 с.
51. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1963. – 123с.
52. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода/ Дополнения и комментарии Ермоловича. – 4 – е изд., – М.: «Р. Валент», 2010. – 244 с.
53. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): – М.: Высш.школа., 1990. – 253 с.
54. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation (ebook). – Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group, 2017. – 344 p
55. Абай. Тридцать семь стихотворений. Составитель и переводчик М.Адибаев. – Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2006. – 439 с. ISBN 9965–602–2701
56. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Том 1. – Алматы: Ғылым, 1977. – 366 б.
57. Abai Kunanbayev. Selected Poems // Designed by Victor Chistyakov – Moscow 1971. URL: [https://allpoetry.com/Kunanbaev – Ibragim – Abai#t\\_main](https://allpoetry.com/Kunanbaev – Ibragim – Abai#t_main)
58. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

59. Виноградов В. В. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
60. Baishymyrova, A., (2024). Investigating the relationships between intercultural competences, academic and professional self-efficacy of translators. *Journal of Social Studies Education Research*, 15(3), 374–399. <https://jsser.org/index.php/jsser/issue/view/48/showToc>
61. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
62. Катфорд Дж. К. Лингвистическая теория перевода / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 256 с.
63. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 230 б.
64. Вежбицкая А. Семантические примитивы. – М.: Языки славянской культуры, 1999. – 448 с.
65. Ахметов, З. Абайдың ақындық әлемі / З. Ахметов. – Алма-Ата: Ана тілі, 1995. – 272 б. – (АБАЙ .150.АБАІ.).
66. Дәдебаев Ж.Д. Абайдың көркемдік әлемі // Филология сериясы. – 2020. – №2 (178). – DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph1>
67. Құнанбаев, Абай. Өлеңдер мен аудармалары I, II том – Алматы: Жазушы, 2002. 78 – 94 б
68. R.Seisenbaev., Abai's book of words – Almaty: El, 1995 3 – 30 p
69. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б. – ISBN 978–601–04–1428–0.
70. А.Л Жовтис., Абай избранные стихи. – Алма – ата: 1985, 9 – 95 б.
71. Bailiyeva, U.B., Dadebaev, Zh., & Dautova, B.D. (2025). The degree of equivalence in translating the concept of “qairat” (willpower) in A. Kunanbayev’s works. *RSTI*, 17(07), 61. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.11>
72. Zhaparova A. Translating the Kazakh poet Abay // *Journal of Language and Literature*. – 2016. – Vol. 7. – No. 4. – P. 307–314.
73. Якобсон Р. Лингвистика және поэтика / Ауд. орыс тілінен. – Алматы: Ғылым, 2010. – 312 б.
74. Гончаренко С.Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность // Тетради переводчика. М.: МГЛУ, 1999. Вып. 24. с. 108 – 111.
75. Алексеева, И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. и лингвист. фак. вузов / И. С. Алексеева. – Санкт – Петербург: Филол. фак. СПбГУ, 2006. – 352 с.
76. Литературно – художественный ежемесячный журнал «Простор» 1986 года ISSN 0131 – 5587
77. Tarakov A.S., Azimbayeva I.K., Abdullayeva Z.T. Translation problems of phraseological units: On the basis of M. Auezov’s novel The Way of Abai // *Mediterranean Journal of Social Sciences*. – 2015. – Vol. 6. – No. 4S2. – P. 370–374.
78. Ахметов З. А. Қазақ өлең құрылысы (орысша: Казахское стихосложение). — Алматы: Ғылым, 1964.

79. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 405 с.
80. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. – Москва: Аспект Пресс, 2002. – 334 с.
81. Абай. Шығармалар. – Алматы, "Мөр" мемлекеттік шағын кәсіпорын, 1994. – 416 б.
82. Abai. Book of Words. – Семей: Абай халықаралық клубы, 2005. – 176 б.
83. Дәдебаев Ж. Абай мұрасын пәнаралық зерттеу нәтижелері // Абайтану. Таңдамалы еңбектер. – XXXV том. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. – ISBN 978–601–04–4162–0.
84. Алпысбаева А. Е. Мағжан Жұмабаев поэзиясының үш тілдегі (түрік, орыс, ағылшын) аудармаларының лингвомәдени аспектісі: 6D020700. философ.док. (PhD)... дисс. – Аударма ісі; Өл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті... – Алматы: [б. ж.], 2021. – 302 б.
85. Seidakhmetova, R. G., Karimova, K. K., Kozhbayeva, G. K., Saimkulova, Sh. O. Contrastive–comparative, ethical, linguistic and cognitive analysis of ethical concepts “Imandylyk” and “Imansyzdyk” (on the material of Abai’s works) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы (Eurasian Journal of Philology: Science and Education). – 2023. – № 3 (191). – DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v191.i3.ph24>
86. Леонтьева К.И. Поэтикалық мәтін формасын шамадан тыс мағыналандыру аударма мәселесі ретінде // Lingua mobilis. – 2012 № 1 (34) – б. 100 – 115
87. Идиатуллина В.Н. The problem of poetry’s translation in the works of the modern scientists // Қазан мемлекеттік мәдениет және өнер университетінің хабаршысы. – 2010. № 1. б 44 – 493
88. Комиссаров В.Н. Аударма теориясы. (лингвистикалық бөлім) – М.: Жоғарғы мектеп, 1990. – 253 б.
89. Гумилёв Н. С. Орыс поэзиясы туралы хаттар. М: Современник, 1990 – 383б
90. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. – М.: Көркем әдебиет, 1970. – 193 б.
91. Габдкаримова Г.С., Оспанова Г.Т., Рысбаева Г.К. Абай өлеңдерінің аудармадағы метрритмикалық құрылымының сәйкестігі. Journal of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Philology Series, 75(4), 351–366, 2024. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75>
92. Bassnett, S. Translation Studies: 4th edition. – London; New York: Routledge, 2014. – P. 105.
93. Holmes, J. S. The Name and Nature of Translation Studies // Translation Studies Reader / ed. by L. Venuti. – London: Routledge, 1972/2000. – P.185.
94. Newmark, P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988.
95. Karsavina, Y. Cultural and social aspects in translation. Publisher, 2002.

96. Gabdkarimova G., Dadebaev Zh., Sarsenbay Zh., Dalelbekkyzy A., Utanova A. Semantics as the Basis of Identity: Preserving Kazakh Heritage in Translations of Abai Kunanbaev's Poetry // Scientific Culture. – 2025. – Vol. 11, No. 2. – P. 316–327. – ISSN: 2408–0071. – DOI: 10.5281/zenodo.17596953.
97. Catford, J. C. A linguistic theory of translation: An essay in applied linguistics. Oxford: Oxford University Press, 1965.
98. Аккузова А. Антропоэзектік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік – прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының негізінде): 6D021300. философ. док. (PhD)... дисс. – Алматы, 2020. – 168 б.
99. Сейденова С.Д. Лирическая проза Казахстана: развитие жанра, трудности перевода. – Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2025. – 168 с.
100. Ахметов, З. Өлең сөздің теориясы / З. Ахметов ; ред. Л. Асыллов. – Алматы : Мектеп, 1973. – 212 б.
101. Дәдебаев Ж.Д. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану // Филология сериясы. – 2021. – № 4 (184). – DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>. – URL: <https://philart.kaznu.kz147>
102. Жапарова А.Ж. Абай поэзиясындағы метафора және оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары: салыстырмалы талдау: 6D020700. философ. док. (PhD)... дисс.: – Аударма ісі; Өл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті... – Алматы : [б. ж.], 2020. – 182 б.
103. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС. – 2004. – 424 с.
104. Зейнулин А. Кәсіби қазақ тілін оқыту кезеңіндегі аударма реквизиті // ХХІ ғасырдағы еуропалық ғылым атты VI халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция материалдары. – Наука и Студия, 2010. – 11 – том. Филология ғылымдары. – 43–51 – бб.
105. Ларина Н.М. Выражение побуждения как переводческая проблема // Журнал переводчиков «Мосты». – М.: Валент, 2004. №2. – С.63 – 69.
106. Саткенова, Ж.Б., Мадиева, Г.Б., Алимтаева, Л.Т. Абай өлеңдерін корпусық технологиялар көмегімен зерттеу // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы (Eurasian Journal of Philology: Science and Education). – 2024. – № 2 (194). – Б. 102. – DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph010> – Қолжетімді: <https://philart.kaznu.kz>
107. Талжанов С. Көркем аударма туралы. - Алматы: 1962.-168 б.
108. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – 3 – е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.
109. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика (Газетно – информационный и военно – публицистический перевод). – М.: Воениздат, 1973. – 280 с.
110. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы: Сөздік – Словарь, 2005. – 440 б.
111. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 – том. – Алматы: Жазушы, 2003. – 296 бет.

112. Абай (Ибрахим) Кунанбаев. Избранное / Перевод с каз., – Москва: Худ. лит., 1970. – 272 бет.
113. Abai. Book of words. – Semei: Abai international club, 2005. – 184 p.
114. Gabdkarimova, G., & Zhangara, D. The Semantic Identity of Abai's Poems Through Pragmatic Adaptation in Translation. Journal of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Philology Series, 70(3), pp 280–295, 2023. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3>
115. Негимов С. Абайдың көркемдік және ғылыми дүниетанымы: монография / С. Негимов; бас ред. Е. Сыдықов;. – Нұр–Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 288 б.
116. Абайдың таксономиясы. Білу, түсіну және қолдану: монография / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев; электрондық басылымды дайындағандар: Л. Мұсалы, Б. Даутова, Г. Ыбырайқызы. – Алматы: Абай институты, 2022. – 263 б. – ISBN 978–601–04–6043–0. – URL: <https://abai.kaznu.kz/?p=5381>
117. McGuire, G. Abai Zholy as socialist realism and as literary history // Journal of Eurasian Studies. – 2018. – № 9. – P. 2–11.
118. Musaly L., Aitmukhanbetova A., Soltanaeva E. Abai's poetry and the problem of literary connections // Vestnik KazNU. Series Philological. – 2016. – Vol. 159. – No. 1. – P. 334–339. – URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1875>
119. Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері: мақалалар жинағы. Екінші кітап / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев; электрондық басылымды баспаға дайындағандар: Л. Мұсалы, Б. Даутова, Г. Қасымақын. – Алматы: Абай институты, 2022. – 244 б. – ISBN 978–601–04–6042–3. – URL: <https://abai.kaznu.kz/?p=5399>
120. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы // Абайтану. Таңдамалы еңбектер. – X том. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 269 б.
121. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., et al. Translation and interpretation of Abay's political and social lyrics into Turkic languages // Opción. – 2020. – Vol. 36. – P. 1849–1868. – 24 Apr. 2020.
122. Сыздықова Р. Абай тілінің негізгі морфологиялық ерекшеліктері : кандидаттық диссертация / Р. Сыздықова. – Алматы, 1959. (Қазақ әдеби тілінің Абай шығармалары бойынша грамматикалық зерттеулері).
123. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі: (лексикасы мен грамматикасы): докторлық диссертация (монография) / Р. Сыздықова ; ҚазССР ҒА, Тіл білімі институты. – Алматы : Ғылым, 1968. – 334 б.
124. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы : монография / ҚазССР ҒА, Тіл білімі институты. – Алматы : Ғылым, 1970. – 152 б.
125. Омаров Д. Абайдың рухани мұрасы. – Алматы: Ел – шежіре, 2007. – 264б.
126. Ысмағұлов Ж. Абай: Даналық дәрістері. – Алматы: Өнер, 2008. – 399 б.

127. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 238 б.
128. Қ.Жұмалиев. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1948. – 201 б.
129. Сейсенқұл Ө. ҚХР – дағы Абай мұрасының зерттелуі және Абайтану тарихы: 8D02307. философ.док. (PhD)... дисс: – Қазақ филологиясы; Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті... – Алматы : [б. ж.], 2025. – 125 б.
130. Алдашева А. Аударматану. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б.
131. Есембеков Т. Аударманың поэтикалық мәселелері//Аударматану мен әдеби компаративистиканың өзекті мәселелері атты халықаралық ғылыми – теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2010. – Б.31 – 35
132. Gabdkarimova G.S., Mukhamadi K.T., Koksai D., Osmanova Z. Lexical and Semantic Transformations in Translation (on the Materials of Abai Kunanbayev's Poem). Journal of Al-Farabi Kazakh National University Bulletin, Philology Series, 197(1), pp 232–243. 2025. ISSN 1563–0323, eISSN 2618–0782. <https://doi.org/10.26577/EJPh2025197122>
133. Дәдебаев Ж.Д., Жусанбаева С.Б., Баязитов Б.Б. Абай шығармаларының мағыналық–құрылымдық жүйесі // Keruen scientific journal. – 2021. – Т. 73. – №4. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078–8134.2021.4–02>
134. Дәдебаев Ж. Абай мұрасын пәнаралық зерттеу нәтижелері // Абайтану. Таңдамалы еңбектер. – XXXV том. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. – ISBN 978–601–04–4162–0.
135. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасындағы этномәдени лексика сипаты // Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестник КУ имени Ш.Уалиханова. Серия филологическая. – 2024. – №1. – Р. 135–145. – DOI: 10.59102/kufil/2024/iss1pp135–145.
136. Li, Y., Siew, C.S.Q. Diachronic Semantic Change in Language is Constrained by How People Use and Learn Language. Memory & Cognition, 50, pp 1284 – 1298. – 2022 <https://doi.org/10.3758/s13421–022–01331–0>
137. Кубдашева, К.Б., Нурмаханова, М.К. Структурно–семантический комплекс рассказа О. Бокеева «Ардак» // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы (Eurasian Journal of Philology: Science and Education). – 2023. – № 2 (190). – Б. 140. – DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph14>. – Қолжетімді: <https://philart.kaznu.kz>
138. Кунанбаев А. Poems. Переводы русских поэтов. Алматы: Gylum, 1995. – URL: <https://ku.edu.kz/files/user/16/b922.pdf>
139. Кубдашева К.Б. Теоретическая модель структурно–семантического комплекса // European Science and Technology: Materials of the international research and practice conference. Wiesbaden. – 2012. – Р. 100–103.
140. Жанайдаров О. «Абай. Избранные стихи и поэмы» – Алматы: Издательский дом «Қазақ университеті» КазНУ им. аль – Фараби, ISBN 978 – 601 – 04 – 6142 – 0. 2023. – 272 б.

141. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2 – том. – Алматы: Жазушы. Өлеңдер мен аудармалар. – 2004. – 336 бет.
142. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Избранное / Перевод с каз., – Москва: Худ. лит., 1970. – 272 бет.
143. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Избранное / Перевод с каз., комментарий А. Кодара. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 224 с.
144. Құнанбаев Абай. Избранное. Перевод с каз. / Сост М. Мағауина, Вступит. статья М. Ауэзова; Послесл. М. Каратаева. – Москва: Худ. лит., 1981. – 223 с.
145. Сильченко М. С. Творческая биография Абая. – Алма – Ата: Издательство Академий наук Казахской ССР., 1957 – 294 с.
146. Тлеулинова М.Б. Дулат Исабеков шығармаларындағы ұлттық сипаттың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда сақталуы: 8D02302. философ.док. (PhD)... дисс: – Аударма ісі (батыс тілдері); Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті... – Алматы : [б. ж.], 2025. – 214 б.
147. Абай Құнанбаев. Безветренной ночью луна... / Перевод с каз. М. Султанбекова. – Семипалатинск: Обл. типогр., 1992. – 28 с.
148. Iskakova G.N. Prosodic portrait of academic discourse: 6D021000 – Doctor of Philosophy (PhD)... diss.: – Foreign Philology; Al-Farabi Kazakh National University. – Almaty: [n. p.], 2026. – 135 p. [https://farabi.university/storage/files/2525076337697368b42abdc366557488\\_Dissertation%20Iskakova%20G.pdf](https://farabi.university/storage/files/2525076337697368b42abdc366557488_Dissertation%20Iskakova%20G.pdf)
149. Gabdkarimova G., Dadebaev Zh., Comparative Analysis of Semantic and Structural Differences Between Original and Translated Texts: The Case of A. Kunanbaev's Poetic Legacy // Cuadernos de Investigación Filológica. – 2026. – № 59. – P. 327–354. – DOI: 10.18172/cif.6850.